Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini od 2013. do 2024. godine: Demografske

Pejanović, Mirko Husić-Mehmedović, Melika

2025

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/833

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DEMOGRAFSKE PROMJENE U BOSNI I HERCEGOVINI
OD 2013. DO 2024. GODINE

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Special Editions
Volume CCXIX

Department of Social Sciences
Volume 21

Demographic Changes in Bosnia and Herzegovina from 2013 to 2024

Proceedings

Editors
Mirko Pejanović
Melika Husić-Mehmedović

SARAJEVO 2025

DOI: 10.5644/PI2025.219.00

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CCXIX

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 21

Demografske promjene u Bosni i Hercegovini od 2013. do 2024. godine

Zbornik radova

Urednici
Mirko Pejanović
Melika Husić-Mehmedović

SARAJEVO, 2025.

Demografske promjene u Bosni i Hercegovini od 2013. do 2024. godine

Izdavač
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača
Akademik Muris Čičić

Urednici
Akademik Mirko Pejanović
Prof. dr. Melika Husić-Mehmedović

Recenzenti
Dopisni član ANUBiH-a Asim Mujkić
Prof. dr. Pavle Mijović

Lektorica
Irma Grebović-Muratović

Korektura
Sabina Vejzagić

DTP
Eldin Hodžić

Tiraž
250

Štampa
Blicdruk d.o.o.

Sarajevo, 2025. godine

C.E.E.O.L.
EBSCO

ISBN 978-9926-574-11-6

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 65478150

Štampanje Zbornika radova podržali su

Razvojna banka Federacije Bosne i Hercegovine

UNION BANKA d.d. Sarajevo

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, gospodin Denis Bećirović;
Ured dopredsjednika Federacije Bosne i Hercegovine, gospodin Refik Lendo;
Premijer Federacije Bosne i Hercegovine, gospodin Nermin Nikšić;
Agencija za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine; Sparkasse Bank d.d. BiH.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA 7

Adnan Efendić
DEMOGRAFSKE PROMJENE I MIGRACIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA POVRATAK U BOSNU I HERCEGOVINU 9

Alma Kadušić, Enver Zerem
PROSTORNI DISPARITETI DEPOPULACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI: K-MEANS KLASTER ANALIZA 27

Mirza Emirhafizović
SPECIFIČNOSTI POSTTRANZICIJSKOG DEMOGRAFSKOG REŽIMA U BOSNI I HERCEGOVINI 47

Miodrag Simović, Duško Vejnović, Slaven Knežević
DEMOGRAFSKI IZAZOVI U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE: SLUČAJ JUGOISTOČNE EVROPE 69

Stevo Pašalić
RECENTNA DEMOGRAFSKA KRETANJA U BOSNI I HERCEGOVINI (2013–2024) I EKONOMSKE DETERMINANTE VARIJACIJE FERTILITETA 99

Franjo Topić, Dražen Janko
DEMOGRAFSKI I VJERSKI ASPEKTI ISELJAVANJA HRVATA IZ BIH 2013.–2024. GODINE 121

Mirko Pejanović, Amer Osmić
DEMOGRAFSKE PROMJENE U IZRAZITO NERAZVIJENIM OPĆINAMA U BOSNI I HERCEGOVINI FORMIRANIM DEJTONSKIM MIROVNIM SPORAZUMOM 139

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

RIJEČ UREDNIKA

Poštovane/i čitateljice i čitatelji,

Sa zadovoljstvom i osjećajem znanstvene odgovornosti predstavljamo vam zbornik radova **„Demografske promjene u Bosni i Hercegovini od 2013. do 2024. godine“**. U vremenu kada populacijska dinamika snažno oblikuje društvene tokove diljem svijeta, a posebno u Jugoistočnoj Europi i Bosni i Hercegovini, ovaj zbornik donosi relevantan i višeslojan uvid u kompleksnost demografskih izazova s kojima se suočava bosanskohercegovačko društvo.

Ovaj zbornik obuhvata radove koji, kroz niz slučajeva iz Bosne i Hercegovine, rasvjetljavaju različite aspekte demografskih kretanja u zemlji. Od **globalnih demografskih izazova** koji se prelamaju kroz specifičnosti Jugoistočne Europe, preko dubinske analize **prostornih disparitеta depopulacije u Bosni i Hercegovini** korištenjem *k-means* klaster analize, pa do prikaza recentnih demografskih kretanja i istraživanja **ekonomskih determinanti varijacija fertiliteta** – autori nastoje pružiti sveobuhvatnu i analitički utemeljenu sliku savremenih demografskih procesa.

Posebna pažnja posvećena je **specifičnostima posttranzicijskog demografskog režima u Bosni i Hercegovini**, kao i osjetljivom pitanju povećanja **iseljavanja Hrvata iz BiH**, analizirajući kako demografske tako i vjerske aspekte ovog fenomena u proteklom desetljeću. U tom kontekstu, nezaobilazna je i tema **migracija s posebnim osvrtom na povratak u BiH**, koja otvara pitanja održivosti zajednica i budućnosti demografske slike zemlje kao i pokazatelj **demografskih promjena u izrazito nerazvijenim općinama u Bosni i Hercegovini koje su formirane dejtonskim mirovnim sporazumom.**

Autorski radovi u ovom zborniku ne samo da mapiraju postojeće trendove – poput starenja stanovništva, niskog nataliteta, emigracijskih valova i njihovih socio-ekonomskih posljedica – već teže i identificirati temeljne uzroke i ponuditi smjernice za promišljanje budućih politika i strategija. Razumijevanje **prostornih nejednakosti u depopulaciji**, kao i **specifičnosti demografskog režima** u tranzicijskom i globalizacijskom kontekstu, ključno je za formuliranje adekvatnih odgovora.

Vjerujemo da će širina tema i analitička dubina tekstova prezentiranih u ovom zborniku biti poticajna kako za akademsku zajednicu, tako i za donositelje odluka, stručnjake u različitim područjima te širu javnost zainteresiranu za budućnost Bosne i Hercegovine. Naša je nada da će ovi radovi doprinijeti konstruktivnom dijalogu i potaknuti daljnja istraživanja koja će pomoći u suočavanju s demografskim izazovima koji su pred nama.

Zahvaljujemo svim autorima na njihovom vrijednom doprinosu i predanom radu, kao i recenzentima na konstruktivnim sugestijama. Vama, drage/i čitateljice i čitatelji, želimo poticajno čitanje i kritički uvid u kompleksne procese demografskih promjena u Bosni i Hercegovini.

Radovi su lektorisani uz poštivanje jezične varijante svakog autora, a jezične i sadržajne posebnosti ostavljene su u skladu s autorskim izborom.

Urednici
akademik Mirko Pejanović i
prof. dr. Melika Husić-Mehmedović

ANU BiH
АНУ БиХ

DOI: 10.5644/PI2025.219.01

DEMOGRAFSKE PROMJENE I MIGRACIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA POVRATAK U BOSNU I HERCEGOVINU

Adnan Efendić[*]

Sažetak

Ovaj pregledni rad analizira savremene migracijske procese stanovništva u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na demografske, ekonomske i društvene posljedice migracija i povratka. U radu su prikazane različite faze migracijskih kretanja – od poslijeratnih prisilnih migracija i repatrijacije do novijih ekonomskih i cirkularnih migracija. Neto migracioni bilans u Bosni i Hercegovini dovodi do smanjenja i starenja stanovništva, doprinosi manjku radne snage i neravnoteži na tržištu rada, ali istovremeno otvara nove perspektive kroz razvoj dijasporskih mreža, priliv doznaka, novih znanja i investicija. Poseban naglasak rada stavljen je na povratnike, koji su u obrazovaniji i poduzetniji od prosjeka populacije, što ih čini važnim nositeljima budućeg razvoja. Ipak, povratnici sistematski iskazuju niže povjerenje u domaće institucije, što može otežati njihovu dugoročnu integraciju i angažman u zajednici u kojoj žive. Zaključak rada ističe potrebu za strateškim politikama koje će podržati snažniju reintegraciju povratnika i maksimizirati njihove razvojne potencijale, uz kreiranje stimulirajućeg institucionalnog okvira. Sveobuhvatno razumijevanje migracija i povratka ključno je za održivi razvoj Bosne i Hercegovine u uslovima izraženih demografskih izazova.

Ključne riječi: migracije, povratnici, Bosna i Hercegovina

[*] Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet, adnan.efendic@efsa.unsa.ba

1. Uvod

Demografske promjene uzrokovane migracijama predstavljaju jedan od ključnih izazova za Bosnu i Hercegovinu. Smanjenje broja stanovnika i promjena njegove strukture posljedica su dugogodišnjih migracijskih tokova, koji su, zavisno od perioda, imali različite uzroke i oblike. Posebno su negativni efekti migracija izraženi u kontekstu ekonomske, radne i društvene strukture stanovništva, što direktno utiče na razvojne perspektive zemlje.

Migracijski procesi u Bosni i Hercegovini uključuju različite tipove kretanja stanovništva. Unutrašnje migracije dovode do premještanja stanovništva unutar granica zemlje, dok eksterne migracije uključuju trajne i privremene emigracije, kao i prisilne migracije koje su bile prisutne u ratnom periodu. Pored toga, danas evidentiramo također primjere repatrijacija, readmisija i prisilnih povrataka, cirkularne migracije, sezonske migracije, te novije oblike migracija poput „on-line" migracija. Fenomen transnacionalnog života, gdje pojedinci istovremeno žive i rade u dvije zemlje, postao je također sve prisutniji, što dodatno komplikuje analizu migracijskih trendova. Svi ovi oblici i povezani migracijski procesi i fenomeni su registrirani u Bosni i Hercegovini, uključujući i povratak stanovništva u ranije ili novo mjesto življenja u zemlji.

Podaci o povratnicima u BiH nisu sistematizirani, osim kada je riječ o prisilnim povratcima i readmisiji, dok ekonomski i drugi oblici povratka nisu institucionalno evidentirani. Migranti općenito nemaju eksplicitnu obavezu prijave kako prilikom emigracije tako i prilikom povratka (Čičić et al., 2019), s tim da ostvaruju sva prava građana Bosne i Hercegovine bez institucionalnih razlika. Eksterni migranti (emigranti) koji se vraćaju u BiH, uglavnom su napustili zemlju zbog prisilnih ratnih okolnosti 1990-ih ili jednim dijelom zbog postratnih socioekonomskih razloga.

Dostupni podaci i istraživanja bosanskohercegovačkih povratnika koja ćemo prezentirati u radu pokazuju da su povratnici sistematski obrazovaniji od prosjeka bh. stanovništva (+9% s tercijarnim obrazovanjem), kao i da su poduzetniji (+40% veća stopa poduzetništva u odnosu na prosjek). Njihova poduzetnička aspiracija često je rezultat stečenih vještina i iskustava u inostranstvu. Povratnici donose nove vještine i znanja, čime potencijalno jačaju dugoročne razvojne mogućnosti zemlje, ali podržavajuće politike za iskorištavanje ovog potencijala još uvijek nisu dovoljno razrađene.

S druge strane, povratnici su sistematski manje povjerljivi prema institucijama BiH (-20% u odnosu na prosjek), što dodatno komplicira njihovu reintegraciju

u društvo. Niska razina povjerenja u politički i ekonomski ambijent, kako je pokazano u istraživanju ANUBiH-a (2019), jedan je od ključnih faktora koji otežava, ne samo reintegraciju bivših migranata, nego i potiče nove migracije iz zemlje.

U postratnom periodu, migracije su imale značajan utjecaj na demografsku strukturu BiH. Neto-efekat migracija ogleda se u kontinuiranom smanjenju broja stanovnika, što dodatno pojačava negativne demografske trendove kao što su starenje populacije i smanjenje radno sposobnog stanovništva. Ove promjene direktno utiču na tržište rada, izazivajući manjak kvalifikovane radne snage i smanjenje ekonomske aktivnosti. Pored ekonomskih aspekata, migracije su dovele i do promjena u urbano-ruralnim odnosima, etničkoj i političkoj strukturi zemlje, kao i rodnoj dinamici. Napuštanje ruralnih područja i koncentracija stanovništva u većim urbanim centrima dodatno mijenjaju demografsku sliku zemlje, dok odlazak mladih i obrazovanih osoba slabi kapacitete društvenog i ekonomskog razvoja.

Migracije su jedan od ključnih faktora koji oblikuju demografske i ekonomske procese u BiH. Kontinuirani gubitak stanovništva i promjena njegove strukture postavljaju ozbiljne izazove pred kreatore politika, koji trebaju razviti strategije za smanjenje negativnih efekata migracija i poboljšanje uslova za zadržavanje stanovništva. Uzimajući u obzir složenost migracijskih tokova i njihovih posljedica, neophodno je pristupiti ovom problemu kroz multisektorske i dugoročne mjere koje će osigurati održivost i razvoj zemlje. Jedno od niza pitanja koja ostaju nedovoljno istražena, jeste pitanje migranata povratnika u BiH, njihove bolje integracije u društvo, ali i korištenja razvojnih potencijala koje sa sobom donose. Upravo je ovo glavni zadatak narednih sekcija ovog preglednog rada, gdje krećemo s kratkom elaboracijom novijih migracijskih procesa u BiH, zatim obrađujemo pitanje migranata povratnika i izazova njihove integracije u društvo. Posljednji dio rada donosi sveukupni zaključak istraživanja.

2. Noviji migracijski procesi u Bosni i Hercegovini

Noviji migracijski procesi u Bosni i Hercegovini mogu se podijeliti u nekoliko faza. Prva faza, koja se odvijala nakon Drugog svjetskog rata pa sve do 1990. godine, obuhvatala je dominantno ekonomske migracije, kada su mnogi građani odlazili u inostranstvo u potrazi za boljim ekonomskim uslovima.

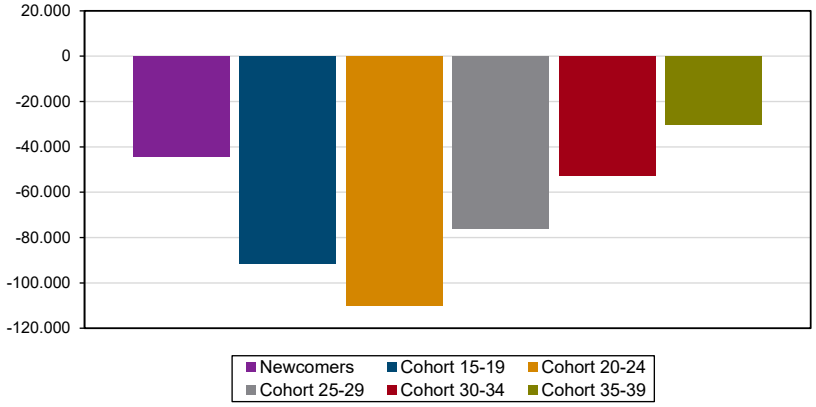
Tokom perioda 1992–1995. godine, ratne okolnosti uzrokovale su masovne prisilne migracije, kako interne tako i eksterne. Veliki broj stanovnika bio

je prisiljen napustiti svoje domove, što je značajno izmijenilo demografsku strukturu zemlje. Procjenjuje se da je oko 50% stanovništva migriralo kako u inostranstvo, tako i unutar BiH, pri čemu ne treba zaboraviti oko 100.000 izgubljenih ljudskih života u ovom periodu (Kadušić and Suljić, 2018). Vanjske migracije su se najviše odvijale prema susjednim zemljama – Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji – dok su među evropskim zemljama dominantne bile migracije prema Njemačkoj i Austriji.

Nakon završetka rata, migracijski tokovi poprimili su novu dinamiku. Period od 1996. do 2000. godine obilježila je repatrijacija izbjeglih i raseljenih osoba, dok su se u narednim dekadama nastavili trendovi emigracija, motivisanih ekonomskim razlozima, političkom nestabilnošću, nesigurnošću i potragom za boljim životnim uslovima. Od 2010. godine do danas migracije su postale još izraženije, pri čemu značajan broj mladih i obrazovanih osoba napušta zemlju u potrazi za boljim prilikama.

Implementacija sporazuma o viznoj liberalizaciji i readmisiji između EU i BiH iz 2008. godine pojednostavila je putovanja u EU, jačajući različite oblike mobilnosti, posebno onih koji su se oslanjali na postojeću dijasporu iz BiH. Poboljšana cestovna infrastruktura i nove mogućnosti zračnog saobraćaja, uključujući čarter letove s različitih aerodroma u BiH ka zapadnoevropskim destinacijama s velikim brojem pripadnika dijaspore, dodatno su povećale kretanje i migracije. To je olakšalo porodične posjete i omogućilo direktan pristup informacijama o tržištu rada, stanovanju i profesionalnim prilikama u inostranstvu. Ove promjene učinile su emigraciju iz BiH predvidljivijom, opipljivijom i dostupnijom, što je rezultiralo porastom emigracije tokom druge decenije 2000-ih godina (de Zwager i Gressmann, 2010; Halilovich i dr., 2018).

Tako su tokom druge decenije 2000-ih, migracije postale dinamičnije, jer su se glavni pokretači premjestili s „push“ faktora karakterističnih za 1990-e na „pull“ faktore (Halilovich i dr., 2018). Postkonfliktni izazovi, posebno percepcije nepovoljne političke i ekonomske situacije, u kombinaciji s privlačnim faktorima kao što je povećana potražnja za radnom snagom u EU, postali su ključni faktori koji oblikuju aspiracije za migraciju (Čičić, 2019; UNDP, UNICEF, 2022). Prema nedavnim procjenama, kao što je studija ETF-a iz 2021. godine i analiza Leitner (2021), bazirana na podacima Ankete o radnoj snazi (ARS), više stotina hiljada građana BiH emigriralo je tokom posljednje decenije. Uglavnom su to osobe sa srednjom stručnom spremom (VET) i pripadnici mlađe populacije (Efendic, 2020), dok se ukupan broj migranata iz BiH u EU procjenjuje na oko 1,7 miliona u 2020. godini (EK, 2023).

Slika 1. Neto migracioni saldo za BiH 2010-2019. godina
Source: Leitner (2021)

Kao što možemo vidjeti na prethodnoj slici, tokom perioda od 2010. do 2019. godine, Bosna i Hercegovina je zabilježila negativan migracioni bilans, pri čemu je zemlju napustilo preko 400.000 ljudi, što čini oko 13% ukupnog stanovništva. Posebno su izražene bile emigracije u periodu od 2015. do 2019. godine, kada su ekonomski i društveni faktori dodatno podstakli odlazak stanovništva.

Analizom podataka za razdoblje 2011–2019. godine, može se primijetiti da su sve dobne kohorte (Cohort) bilježile značajnu emigraciju (Slika 1). Ipak, najviše su pogođene mlađe generacije – najveći broj iseljenih zabilježen je u starosnoj skupini od 20 do 24 godine. Odmah iza nje slijede skupine od 15 do 19 i od 25 do 29 godina. Ova distribucija jasno ukazuje na to da je BiH tokom posljednje decenije izgubila veliki broj mladih i produktivnih ljudi, što ima ozbiljne i dugoročne posljedice po tržište rada, ali i na ukupnu društvenu i demografsku strukturu zemlje, koju sada karakteriziraju starenje stanovništva i smanjenje radne snage.

Visoke stope iseljavanja iz Bosne i Hercegovine u posljednjih nekoliko godina imale su dubok uticaj na demografsku strukturu zemlje. Trenutna demografija karakteriše se negativnim prirodnim priraštajem, što je trend koji traje od 2009. godine. Prirodni priraštaj pokazuje sve negativniju putanju, od -0,1 osoba na 1.000 stanovnika u 2009. do -6,7 u 2022. godini (ASBiH, 2022). Negativni demografski trendovi, u kombinaciji s neto iseljavanjem u postratnom periodu, doveli su do kumulativnog smanjenja broja stanovnika BiH. Prema Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine (ASBiH, 2023), broj

stanovnika BiH procjenjuje se na 3,4 miliona u 2023. godini, iako procjene stanovništva variraju između različitih izvora i često su znatno niže od ove procjene.

U posljednjoj deceniji u BiH su se pojavili trendovi povezani s privremenim, sezonskim i cirkularnim migracijama. Iako su dostupni organizirani podaci o ovim oblicima migracija ograničeni, kratkoročne dozvole (kraće od godinu dana) izdate državljanima BiH u EU čine otprilike 40% svih dozvola i djelimično obuhvataju ove kraće migracijske tokove. Ovo ukazuje na to da migracija iz BiH nije nužno trajna, već je obilježena dinamičnim trendovima, te bi – ako se strateški upravlja – ovakav vid migracija mogao potencijalno donijeti i određene pozitivne koristi za BiH (Efendic, 2021).

Privremeno i/ili cirkularno kretanje migranata usmjereno je, primarno, ka Crnoj Gori i Srbiji u regiji Zapadnog Balkana, te ka Hrvatskoj unutar EU, posebno tokom turističke sezone (ljetni period). Jezičke barijere nisu značajne za radnike koji ne poznaju strane jezike, a historijske mreže koje datiraju još iz vremena bivše Jugoslavije dodatno olakšavaju ovu vrstu privremene migracije. Radne dozvole koje izdaju susjedne zemlje radnicima iz BiH zaista pokazuju značajan obim migracija ka zemljama bivše Jugoslavije, pri čemu su ipak Slovenija i Hrvatska najpopularnije destinacije. U zapadnoj BiH, posebno u Krajini, mnogi pojedinci rade u Sloveniji i Austriji, koje su udaljene svega nekoliko sati vožnje od zapadne granice BiH. Oni se gotovo svakog vikenda vraćaju kući, što svjedoči o snažnoj povezanosti s mjestima porijekla. Njihov migracijski status je složen, jer u suštini žive i rade u dvije odvojene zemlje zahvaljujući blizini — što je noviji fenomen na koji su ukazali i zvaničnici koji se bave pitanjima dijaspore (Efendic, 2021).

Nakon kratkog pregleda zaključujemo da su migracijski procesi u Bosni i Hercegovini, od Drugog svjetskog rata do danas prolazili su kroz nekoliko ključnih faza – od ekonomskih migracija, preko ratnih i postratnih prisilnih kretanja, do savremenih obrazaca mobilnosti. U posljednjoj deceniji, BiH bilježi snažan negativan migracioni bilans, s naglašenim odlaskom mladih i radno sposobnih osoba, što dodatno pogoršava demografske i ekonomske izazove zemlje. Moderni tokovi migracija uključuju ne samo trajne, već i sezonske, privremene i cirkularne oblike odlazaka, uz intenzivne veze s dijasporom i susjednim zemljama. Liberalizacija viznog režima i poboljšana prometna infrastruktura dodatno su olakšale mobilnost stanovništva. Ove promjene su dovele do toga da migracija postane lakše dostupna i predvidljivija, uz naglašenu ulogu „pull“ faktora poput potražnje za radnom snagom u EU. Sveukupno, migracije iz BiH danas karakteriše dinamičnost i

kompleksnost, a osim izazova, privremeni i cirkularni oblici migracije mogu predstavljati i potencijal za povrat pozitivnih efekata u zemlju, ukoliko se njima strateški upravlja.

3. Povratak i nova integracija u Bosnu i Hercegovinu

Jedan od ključnih izazova u razumijevanju migracijskih procesa u Bosni i Hercegovini jeste nedostatak sistematiziranih podataka o povratnicima u zemlju. Dok su prisilni povratci i readmisija, koje se događaju u novije vrijeme, relativno dobro dokumentirani, ekonomski i drugi oblici povratka ostaju nedovoljno istraženi, posebno jer (ekonomski) migranti nemaju obavezu prijavljivanja ni odlaska ni povratka (Čičić et al., 2019). Zbog toga ćemo se u našoj analizi fokusirati na dostupne primarne podatke koji nam mogu dati korisne informacije o karakteristikama povratnika, njihovoj integraciji i potencijalnim socioekonomskim efektima na društvo.

Primarni podaci prikupljeni od strane profesionalne istraživačke agencije iz posebno kreiranog reprezentativnog uzorka bosanskohercegovačkog stanovništva 2015. godine s veličinom od preko 6.000 ispitanika, pokazuju da su, u prosjeku, povratnici u BiH obrazovaniji, češće žive u urbanim sredinama i skloniji preduzetništvu u odnosu na domaće stanovništvo (Tabela 1). Važno je naglasiti da ovo istraživanje obuhvata sve vrste povratnika zaključno s 2015. godinom, uključujući i dobrovoljne i nedobrovoljne povratke, kao i migrante povezane s ratom i poslijeratnim (ekonomskim) razlozima.

Jedna desetina ispitanika (oko 10%) izjavila je da su boravili u inostranstvu duže od tri mjeseca i potom se vratili u BiH, čime su klasifikovani kao povratnici. Iako nema značajnih odstupanja između povratnika i ostatka populacije, neke razlike su ipak vrijedne pažnje. Starosna i spolna struktura obje grupe je prilično slična. Međutim, povratnici češće imaju viši nivo obrazovanja, posebno kada je riječ o tercijarnom obrazovanju. Također, češće žive u urbanim i prigradskim područjima u poređenju s domaćim stanovništvom. Značajno je i to što povratnici pokazuju nešto veću sklonost ka preduzetništvu, iako snažne poduzetničke inicijative nisu izražena karakteristika ekonomije Bosne i Hercegovine. Dodatno, zanimljivo je primijetiti da se većina bivših vanjskih migranata vraća u područja gdje čine etničku većinu (60%), ali su geografski češće prisutni u etnički mješovitim sredinama u odnosu na domicilno stanovništvo (odnosno 36 prema 30%).

Tabela 1: Usporedba karakteristika ukupne populacije i povratnika u BiH

Varijabla	Opis	Prosjek cijelog uzorka	Prosjek za povratnike
Dob	Dob u godinama	47,0	48,5
Spol (muškarci)	Muškarac = 1, Žena = 0	0,45	0,45
Obrazovanje – bez završetka	Nije završena osnovna škola = 1	5,7	3,7
Obrazovanje – osnovno	Završena osnovna škola = 1	23,9	16,4
Obrazovanje – srednje	Završena srednja škola = 1	54,4	53,7
Obrazovanje – visoko	Završeno visoko obrazovanje = 1	15,6	26,2
Zaposlenje	Formalno zaposlenje = 1	0,27	0,30
Nezaposlenost	Aktivno traži posao = 1	0,21	0,24
Urbanog područje	Živi u urbanom području = 1	0,27	0,36
Prigradsko područje	Živi u prigradskom području = 1	0,23	0,29
Ruralno područje	Živi u ruralnom području = 1	0,50	0,35
Preduzetnici	Preduzetnik = 1	0,05	0,07
Uspostavljen biznis	Ima uspostavljen biznis = 1	0,04	0,05
Budući preduzetnici	Preduzetnik u nastajanju = 1	0,01	0,02
Etnička manjina	Živi u području gdje je etnička manjina = 1	0,06	0,04
Etnička većina	Živi u području gdje je etnička većina = 1	0,64	0,60
Etnički mješovito područje	Živi u etnički mješovitom području = 1	0,30	0,36

Izvor: RRPP, 2015. Podaci su prikupljeni u sklopu projekta podržanog od strane Swiss Developent Agency i programa Regional Research Promotion Programme, projekat je nosio naziv: 'Social capital, migration and economic performance – evidence from a post-conflict environment', Sarajevo, 2014–2016.

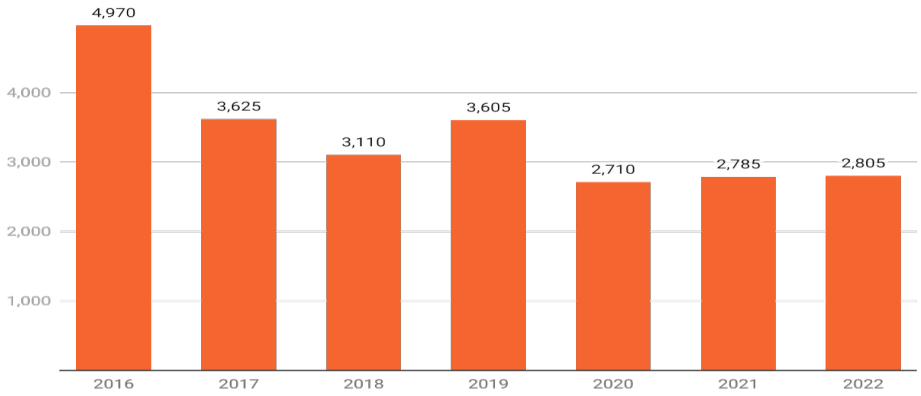
Podaci iz istraživanja iz 2015. godine pokazuju prosječnu stopu nezaposlenosti od približno 24% među povratnicima u uzorku, dok je prosjek za domaće stanovništvo 21%. Na osnovu učešća na tržištu rada, svaki četvrti povratnik može se suočiti s ekonomskom ranjivošću. Ovo ukazuje na blago veću ranjivost povratnika u poređenju s domicilnim stanovništvom, a u pogledu radnog statusa. Zanimljivo je da povratnici češće imaju formalna zaposlenja u odnosu na domaće stanovništvo (30 naspram 27%), što upućuje na njihovo veće učešće na tržištu rada.

Neka od rijetkih istraživanja koja su bila fokusirana na neformalnu ekonomiji u BiH pokazuju da su povratnici također više uključeni u neformalne poslove u odnosu na domaće stanovništvo. Tako prema podacima Williamsa i Efendića (2020), oko 26% bivših eksternih migranata (tj. povratnika) radi u neformalnom sektoru, u poređenju s prosječnih 21% domaće populacije. Empirijski ekonometrijski model koji je analiziran u radu također potvrđuje da je učešće povratnika u neprijavljenoj ekonomiji sistematski više, za 7–8% u odnosu na domaće stanovništvo. Navedeni nalazi ukazuju na veću ekonomsku nesigurnost među povratnicima, što može stvoriti dodatne podsticaje za njihovu ponovnu emigraciju i zarobiti ih u začaranom krugu privremenih/sezonskih/cirkularnih migracija koje se uglavnom oslanjaju

na neformalne poslove. Kako je naglašeno kroz kvalitativno terensko istraživanje koje je poslije rađeno u sklopu studije Efendic and Ferre (2023), ovi obrasci su posebno izraženi među romskom populacijom, koja također sadrži značajan procenat povratnika.

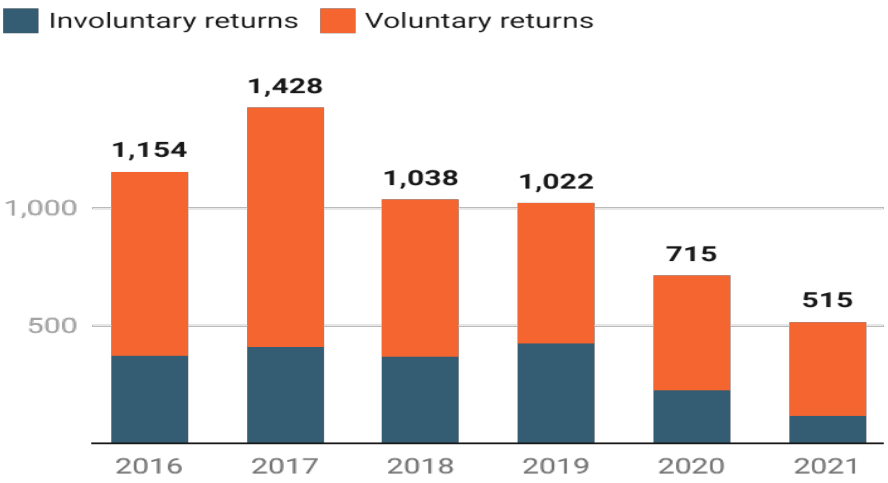
Efikasnost ili nedovoljna efikasnost institucija pokazuje se bitnom odrednicom aktuelno visokih aspiracija za emigriranjem stanovništva u BiH (Efendic et al., 2023). Konzistentan nalaz vidimo i u tome da povratnici također pokazuju sistematski niže povjerenje u javne institucije, što se pripisuje njihovom iskustvu s razvijenijim institucionalnim okruženjima u inostranstvu. U postkonfliktnim ekonomijama, institucionalna okruženja su obično obilježena slabim formalnim institucijama (Williams i Vorley, 2017) i zamjenskom ulogom različitih neformalnih praksi koje se koriste za prevazilaženje institucionalnih nedostataka i svakodnevnih socioekonomskih izazova (Gordy i Efendić, 2019). Snalaženje u takvim institucionalnim okvirima uvijek je izazovno, a posebno je složeno za povratnike koji možda nikada nisu živjeli u svojoj zemlji, proveli su nekoliko godina u inostranstvu ili imaju malo poznanstava u zemlji (Nielsen i Riddle, 2010). Razlika u povjerenju može proizaći iz činjenice da su povratnici stekli međunarodno iskustvo i vještine kroz izloženost razvijenijim i stabilnijim institucionalnim okruženjima Zapadne Evrope. U Bosni i Hercegovini, povratnici očigledno uspoređuju institucionalne performanse svojih bivših zemalja domaćina sa svojom trenutnom domovinom, što dovodi do kritičnijeg pogleda i nižeg povjerenja u javne institucije (Williams i Efendić, 2019).

U 2022. godini broj državljana BiH kojima je naređeno da napuste EU iznosio je 2.805 (Slika 2), što predstavlja smanjenje od 27% u odnosu na 2019. godinu. Uprkos određenim promjenama u pravcu smanjenja, trendovi vezani za odluke o povratku i stvarne povratke državljana BiH iz EU ostali su relativno stabilni u posljednjih pet godina, a ukupno gledano odražavaju opadajući trend u poređenju s višim brojevima povrataka u ranijim periodima kao što je period 2014–2015 (EC, 2023).

Slika 2: Državljani BiH kojima je naređeno da napuste EU i povratnici u svoju zemlju
Izvor: Eurostat (2023); Efendic and Ferre (2023, str. 13)

Dobrovoljni povratci dominiraju i predstavljaju skoro 80% svih registrovanih readmisijskih povratnika u 2021. godini (Slika 3). Dobrovoljni povratci uz podršku Međunarodne organizacije za migracije (IOM) značajno su porasli u 2022. godini u poređenju s periodom 2015–2021, osim za 2017. godinu (MSBiH, 2023). Više od 95% dobrovoljnih povratnika dolazi iz Njemačke, što je trend koji dominira u posljednjih deset godina i čini 57% povrataka u periodu od 2013. do 2022. godine. Dok je rodna struktura uravnotežena, osobe mlađe od 35 godina čine većinu povratnika (88%).

Slika 3: Procijenjeni broj povratnika – prisilni i dobrovoljni povratci u procesu readmisije
Izvor: Eurostat (2024); Efendic and Ferre (2023, str. 15).

Prema istraživanju Williamsa i Efendića (2020), koje se oslanja na podatke koje smo prethodno kratko predstavili, eksterni migranti i poduzetnici koji se vraćaju u BiH najčešće su napustili zemlju iz dva osnovna razloga: prisilno (tokom rata) ili ekonomski (nakon rata). Povratak je vrlo često bio motiviran nostalgijom, spajanjem s porodicom i prijateljima, a rjeđe su bili u pitanju čisto ekonomski razlozi. U empirijskom modelu koji se bavi pitanjem sistematskih razlika između domicilnog stanovništva, migranata i povratnika, podaci pokazuju da eksterni migranti poduzetnici s međunarodnim iskustvom imaju niže povjerenje u institucije u odnosu na interne migrante. Ovo se objašnjava poređenjem institucija u zemlji porijekla sa stabilnijim institucionalnim okruženjima s kojima su se susreli tokom boravka u inostranstvu, a imajući u vidu kompleksno i često nedovoljno efikasnost institucionalno uređenje u BiH. Povratnici su također sistematski obrazovaniji od prosjeka stanovništva BiH (Williams and Efendic, 2019), s većim udjelom osoba s tercijarnim obrazovanjem (+9%). Primarni pozitivan ishod različitih oblika obrazovanja je povećana produktivnost rada, kao i veća efikasnost i efektivnost u kompanijama koje vode obrazovaniji poduzetnici (Bartel, 1994; Hurley & Hult, 1998; Mat & Razak, 2011).

Također, bivši emigranti pokazuju sistematski viši stepen poduzetničke aktivnosti (+40%), što se može pripisati novim vještinama i iskustvima stečenim u inostranstvu. Ove karakteristike čine ih ključnim akterima u jačanju dugoročnih razvojnih mogućnosti Bosne i Hercegovine.

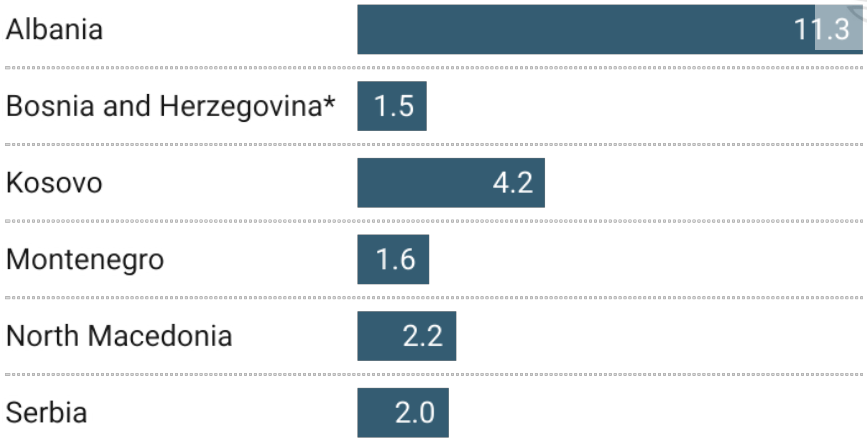
Međutim, postoji i značajan izazov – povratnici sistematski iskazuju niže povjerenje u institucije BiH (-20%), a naročito povratnici koji su poduzetnici, što se povezuje s općim političkim i ekonomskim ambijentom u zemlji (ANUBiH, 2019). Ovo nepovjerenje može predstavljati prepreku za njihovu dugoročnu integraciju i angažman u ekonomskom i društvenom životu. Nedostatak povjerenja u institucije države vodi često jačanju različitih neformalnih praksi, umrežavanju, postojanosti neformalne ekonomije, i generalno subvencioniranju nedostataka formalnih institucija kroz neformalne institucionalne aranžmane.

Na kraju, analiza koja je bila fokusirana na dugoročne posljedice rata u BiH (Efendic et al., 2022) sugerira da bivši ekonomski emigranti imaju veći razvojni potencijal u odnosu na one koji su napustili BiH iz prisilnih (ratnih) razloga. Njihov povratak može igrati ključnu ulogu u ekonomskom razvoju zemlje, ali zahtijeva strateške politike koje će podstaći njihovu reintegraciju i maksimizirati doprinos koji mogu dati bosanskohercegovačkom društvu. Interesantno je primijetiti da negativni efekti rata na pojedince koji su bili

direktno izloženi konfliktu u BiH se mnogu identificirati i tri decenije nakon okončanja, a primarno je riječ o sistematski negativnim efektima na obrazovne i ekonomske uspjehe ratnih generacija. Samim tim, relevantne politike za stanovništvo koje je bilo direktno izloženo ratnim dešavanjima trebaju biti u većoj mjeri individualno kreirane vodeći računa o specifičnostima pojedinca ili porodice u mogućem fokusu.

Bosna i Hercegovina ima razvijen adekvatan institucionalni sistem podrške prisilnim povratnicima kroz mehanizme readmisije, uključujući mjere za njihovu reintegraciju na svim administrativnim nivoima (MHRRBiH, 2015; World Bank, 2019). S druge strane, situacija s dobrovoljnim povratnicima značajno se razlikuje gdje imamo samo djelimičnu razvijenu statistiku o povratnicima u zemlju.

Podaci pokazuju da je broj registriranih povratnika u BiH između 2016. i 2021. godine bio najmanji u regiji, sa stopom od 1,5 na 1000 stanovnika (Eurostat, 2024). U tom kontekstu, dobrovoljni povratci, posebno oni motivirani ekonomskim razlozima, odvijaju se bez specifične institucionalne podrške. Iskustva povratnika variraju, zavisno od njihovih individualnih strategija i resursa, ali je primjetan generalni optimizam među onima koji su se odlučili vratiti.

Slika 4. Ukupni povratci 2016-2021 (u odnosu na 1000 stanovnika iz 2021)
Izvor: Eurostat (2021); Efendic and Ferre (2023, str. 4)

Posebno su značajni povratci poduzetnika koji u BiH pokreću nove poslovne inicijative, prenose postojeće biznise iz inostranstva ili razvijaju

transnacionalne poslovne modele koji koriste lokalnu radnu snagu. Ovaj trend sugerira pojavu ekonomski održivih povrataka, pri čemu se povratnici oslanjaju na stečena znanja i mreže kako bi ostvarili poslovni uspjeh u domovini. Primjer takvog modela je grupa povratnika koja je nakon 20 godina boravka u Njemačkoj odlučila pokrenuti firmu u Jajcu – odluku koja je vođena ekonomskim, a ne isključivo emotivnim razlozima (Efendic and Ferre, 2023). Iako je ovo samo jedan od primjera koji se navode u predmetnoj studiji o povratnicima, a koja je rađena na uzorku svega nekoliko općina u BiH, ipak su uočeni trendovi da se i ekonomski povratci danas događaju. Ekonomski znači da su povratnici naveli ekonomske razloge kao ključne faktore povratka u BiH, odnosno da su procijenili veće ekonomske koristi time što će se ponovo integrirati na tržište radne snage nakon jednog dugoročnog odsustva, koje se često mjeri u decenijama. Ovo je sigurno jedan pozitivan signal u sveukupnim negativnim neto efektima migracija, ali sigurno da ovi povratci zaslužuju mnogo više istraživačke pažnje, a zatim i relevantnih institucionalni strategija i politika kako bi dobili na pažnji, popularnosti, ali i održivosti u dugom roku koja treba jačati razvojne potencije zemlje. Dovoljno je kazati da niti bazne statistike o ekonomskim povratnicima nemamo, tako da je prostor za rad i napredak izuzetno širok. Samim tim, ovi nalazi otvaraju pitanje kako dodatno podržati i podstaći dobrovoljne ekonomske povratke kroz ciljanje politike i institucionalne mjere koje bi olakšale reintegraciju i povećale razvojni potencijal ovih migracijskih tokova.

4. Razvojni uticaj migracija i povratnika

Kada je u pitanju razvojni utjecaj migracija u BiH, visoke stope iseljavanja utiču automatski na tržište rada kroz promjene u obimu radne snage, demografskoj strukturi i ljudskom kapitalu. Radno sposobno stanovništvo se smanjuje, dok je broj penzionera u porastu. Samim tim, mijenja se i struktura proizvodnje, potrošnje, ali i cijene usluga tržišta radne snage, uključujući i mnogih dobara koja se proizvode u zemlji. Nije jasno u kojoj mjeri je emigracija ublažila pad nezaposlenosti u zemlji, ali je vjerovatno da je djelimično doprinijela njenom smanjenju, iako ne znatno. Potrebna je opreznost pri tumačenju podataka, jer čak i zaposleni sudionici na tržištu rada emigriraju, potencijalno stvarajući nova radna mjesta za one koji su nezaposleni.

Visoke stope iseljavanja „smanjuju“ ponudu radne snage, ali i uzrokuju nestašicu određenih zanimanja, zbog čega raste plata u pojedinim podsektorima radi zadržavanja kvalificiranih stručnjaka. Međutim, nedostatak radne snage i rast plata mogu privući povratak određenih zanimanja u BiH,

što su također zabilježeni primjeri u novijim istraživanjima. Za razliku od tržišta rada, agregatna potražnja i pokazatelji potrošnje domaćinstava u BiH nisu „smanjeni“ (ASBiH, 2023), što sugerira da je ekonomski model rasta zasnovan na domaćoj potrošnji možda apsorbirao (kratkoročno) neke od negativnih uticaja iseljavanja radne snage iz BiH. Međutim, srednjoročni i dugoročni uticaji iseljavanja na stope rasta i javne prihode još uvijek nisu modelirani u BiH.

Iseljavanje iz BiH neproporcionalno utiče na određena zanimanja. Stručnjaci iz sektora kao što su medicina, informacijske tehnologije (IT) i nauka češće su emigrirali nego pojedinci iz drugih sektora (Čičić, 2019). Bosna i Hercegovina također neproporcionalno gubi stručnjake srednjeg obrazovnog profila, uključujući vodoinstalatere, električare, građevinske radnike, vozače kamiona i medicinske sestre, što je naročito bio slučaj u posljednjih nekoliko godina. Njihove usluge su postale rjeđe i skuplje na lokalnom tržištu, podržavajući inflatorne tendencije u zemlji.

Kao što smo već ranije naveli, povratnici općenito mogu donijeti značajan razvojni potencijal, jer su u sistematski obrazovaniji i preduzetniji od prosječnog domaćeg stanovništva (Tabela 1). Povratnici preduzetnici mogu i igraju značajnu ulogu u ekonomiji BiH, vodeći razne poslove koji doprinose zapošljavanju i razvoju. Ovi preduzetnici, porijeklom iz Bosne i Hercegovine, često sele dijelove ili cijela preduzeća koja su pokrenuli u EU, zadržavajući jake veze s razvijenim tržištima zapadne Evrope. Povratnici preduzetnici mogu revitalizirati lokalno tržište rada, a ponekad nude konkurentne plate slične onima u EU, s dokazima o nekoliko translokalnih preduzeća u Bosni i Hercegovini (Halilović i Efendić, 2021). Takvi povratnici imali su ograničenu podršku od strane nadležnih vlasti zbog svog statusa povratnika (Efendić i dr., 2016), što je institucionalni fokus kojeg treba u budućnosti ostvariti.

Zaključak

Bosna i Hercegovina bilježi umjeren ekonomski rast i oporavak nakon pandemije, ali se i dalje suočava s visokom nezaposlenošću, trajnim trgovinskim deficitima i posljedicama visoke inflacije. Demografski trendovi su pogoršani zbog kontinuirano visokog iseljavanja i negativnog prirodnog priraštaja, što dovodi do smanjenja i starenja stanovništva, nedostatka kvalifikovane radne snage i pritiska na tržište rada. Uprkos ovim izazovima, povratnici i dijaspora značajno doprinose ekonomiji kroz doznake, poduzetništvo i transfer znanja, nudeći potencijal za dugoročni razvoj ukoliko im se pruži odgovarajuća institucionalna podrška.

U posljednje vrijeme sve je više primjera dobrovoljnog i ekonomski održivog povratka u Bosnu i Hercegovinu, što pomaže u ublažavanju negativnih efekata emigracije. Povratnici donose značajan razvojni potencijal kroz finansijski, ljudski i društveni kapital, doprinose korigiranju demografskog debalansa i unapređuju opći društveni ambijent.

Međutim, iako povratnici formalno ostvaruju svoja prava kao građani BiH, u praksi se suočavaju s brojnim administrativnim i integracijskim izazovima. Problemi s isteklim dokumentima, poteškoće u pronalasku prvog zaposlenja, ograničen pristup zdravstvenoj zaštiti, prilagođavanje djece obrazovnom sistemu te u nekim slučajevima i potreba za psihološkom podrškom samo su neki od ključnih problema koji otežavaju njihov povratak. Također, mnogi povratnici inicijalne ekonomske aktivnosti započinju u neformalnoj ekonomiji zbog nedostatka adekvatnih podrški i informacija.

Trenutni zakonski okvir u BiH ne prepoznaje specifičnu kategoriju ekonomskih povratnika, što ukazuje na potrebu za fleksibilnijim zakonodavstvom i institucionalnim odgovorom. Razvoj politika koje će aktivno podržavati povratnike može značajno doprinijeti dugoročnom ekonomskom i društvenom napretku zemlje. Integracija povratnika u bosanskohercegovački društveni prostor treba postati ključni segment migracione i razvojne politike, čime bi se stvarali uslovi za održiviji povratak i jačanje nacionalnog ekonomskog potencijala.

Reference

- ASBiH (Agency for Statistics of BiH) (2020). Demography 2019, Thematic Bulletin 2. Sarajevo: ASBiH.
- ASBiH (Agency for Statistics of BiH) (2023). Demography 2022, Thematic Bulletin 2. Sarajevo: ASBiH.
- ASBiH (Agency for Statistics of BiH) (2023). Economic statistics. First release, No. 4, Year XVIII. Sarajevo: ASBiH.
- Bartel, A.P. (1994). Productivity gains from the implementation of employee training programs. Industrial Relations, Journal of Economy and Society, 33: 411-425.
- Barterl, A.P. (1994). Productivity gains from the implementation of employee training programs. Industrial Relations: Journal of Economy and Society, 33, 411-425.

- CBBiH (Centralna banka Bosne i Hercegovine) (2022). [Statistical data/reports referenced in the source document.]
- de Zwager, N. and Gressmann, W. (2010) Maximizing the Development Impact of Migration-Related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina, Study prepared for the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH. Geneva: IOM.
- Čičić, M. (2019). Studija o Emigracijama: Bosna i Hercegovina. Sarajevo: Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina.
- EC (European Commission) (2023). Knowledge Centre on Migration and Demography (KCMD) Data Portal. Accessed in September 2023: https://migration-demography-tools.jrc.ec.europa.eu/atlas-migration/country-profiles?selection=BIH#SUM.
- Efendic, A. (2020). Social capital and pro-social behaviour in a post-conflict environment: Evidence from Bosnia and Herzegovina. Acta Oeconomica, 70(1): 63-81.
- Efendic, A. (2021). How migration, human capital and labour deployment interact in Bosnia and Herzegovina. Sarajevo: ETF and WIIW.
- Efendic, A. (2023). Assessment of policy, institutional and service gaps related to sustainable socio-economic integration of returnees in Bosnia and Herzegovina. Istanbul: UNDP.
- Efendic, A., Husic-Mehmedovic, M. and Turulja, L. (2023). Emigration in Bosnia and Herzegovina – empirical evidence from the last two decades. Central and Eastern European Migration Review.
- Efendic, A., Kovac, D. and Shapiro, N.J. (2022). Exposure to conflict, migrations and long-run education and income inequality: Evidence from Bosnia and Herzegovina. Defence and Peace Economics, 34(8): 1003-1017.
- Gordy, E.D. and Efendic, A. (2019). Institutional environments and informal practices: The case of postwar Bosnia and Herzegovina. Southeast European and Black Sea Studies, 19(4): 631–650.
- Halilovich, H. and Efendić, N. (2021). From refugees to trans-local entrepreneurs: Crossing the borders between formal institutions and informal practices in Bosnia and Herzegovina. Journal of Refugee Studies, 34(1): 663-680.
- Hurley, R.F. and Hult, G.T.M. (1998). Innovation, market orientation, and organizational learning: An integration and empirical examination. Journal of Marketing, 62: 42-54.
- Hurley, R.F. and Hult, G.T.M. (1998). Innovation, market orientation, and organizational learning: an integration and empirical examination. Journal of Marketing, 62, 42-54.

- Kadusic, A. and Suljic, A. (2018). Migration and demographic changes: The case of Bosnia and Herzegovina. European Journal of Geography, 9 (4): 75–86.
- Leitner, S. (2021). Net Migration and its Skill Composition in the Western Balkan Countries between 2010 and 2019: Results from a Cohort Approach Analysis. Vienna: wiiw.
- Mat, A. and Razak, R. (2011). The influence of organizational learning capability on success of technological innovation (Product) implementation with moderating effect of knowledge complexity. International Journal of Business and Social Science, 2(17): 217-226.
- Mat, A. and Razak, R. (2011). The Influence of organizational learning capability on success of technological innovation (product) implementation with moderating effect of knowledge complexity. International Journal of Business and Social Science, 2(17), 217-226.
- Ministry of Security of BiH (MSBiH) (2023). Bosnia and Herzegovina Migration profile, for the year 2022. Sarajevo: MoS.
- The World Bank (2019). Supporting the Effective Reintegration of Roma Returnees in the Western Balkans. Washington: WB.
- Ministry of Human Rights and Refugees BiH (MHRR) (2015). Strategy for the Reception and Integration of the BiH Nationals who Return under Readmission Agreements and Action Plan for the Period 2015–2018. Sarajevo: MHRR.
- Nielsen, T.M. and Riddle, L. (2010). Investing in peace: The motivational dynamics of diaspora investment in post-conflict economies. Journal of Business Ethics, 89(4): 435-448.
- Regional Cooperation Council (RCC) (2021). Study on Youth Employment in Bosnia and Herzegovina Annex 2. Sarajevo: RCC.
- SEEJGD (South Eastern Europe Jobs Gateway Database) (2023). Last accessed September 2023 at: https://data.wiiw.ac.at/seejobsgateway.html
- UNDP, UNICEF (2022). Social Impact Assessment of COVID-19 in Bosnia and Herzegovina. Third Household Survey. Sarajevo: UNDP, UNICEF.
- Williams, C.C. and Efendic, A. (2019). Internal displacement and external migration in a post-conflict economy: Perceptions of institutions among migrant entrepreneurs. Journal of International Entrepreneurship, 17(4): 558-585.
- Williams, C.C. and Efendic, A. (2021). Evaluating the relationship between marginalization and participation in undeclared work: Lessons from Bosnia and Herzegovina. South East European and Black Sea Studies, 21(3): 481-499.
- Williams, C.C. and Vorley, T. (2017). Evaluating the socio-spatial context of undeclared work in the European Union. Regional Studies, 51(9): 1407-1416.

DEMOGRAPHIC CHANGES AND MIGRATION WITH SPECIAL REFERENCE TO RETURN TO BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

This review paper analyzes contemporary migration processes of the population in Bosnia and Herzegovina (BiH), with a particular focus on the demographic, economic, and social consequences of migration and return. The paper outlines various phases of migration flows – from post-war forced migrations and repatriation to more recent economic and circular migrations. The net migration balance in BiH results in population decline and aging, contributes to labor shortages and labor market imbalances, but also opens up new perspectives through the development of diaspora networks, inflow of remittances, new knowledge, and investments. Special emphasis is placed on returnees, who are generally more educated and entrepreneurial than the average population, making them important drivers of future development. However, returnees systematically express lower trust in domestic institutions, which may hinder their long-term integration and engagement in the communities they live in. The conclusion of the paper highlights the need for strategic policies that will support stronger reintegration of returnees and maximize their development potential, alongside the creation of a stimulating institutional framework. A comprehensive understanding of migration and return is crucial for the sustainable development of BiH in the face of significant demographic challenges.

Key words: migrations, returnees, Bosnia and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2025.219.02

PROSTORNI DISPARITETI DEPOPULACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI: K-MEANS KLASTER ANALIZA

Alma Kadušić[*]*, Enver Zerem*[**]

Sažetak

Depopulacija je jedan od ključnih izazova s kojima se suočavaju brojne zemlje svijeta, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, gdje su negativna prirodna promjena i emigracija doveli do smanjenja demografske vitalnosti stanovništva. Ovaj demografski proces ima značajne posljedice za socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine, a posebno utiče na tržište radne snage, zdravstveni, penzioni i obrazovni sistem zemlje. Iako interes za istraživanjem demografskih promjena u Bosni i Hercegovini raste, sveobuhvatna istraživanja prostornih obrazaca depopulacije i njihovim dugoročnim posljedicama i dalje nedostaju. Rijetke studije analiziraju prostorne razlike demografskih promjena i faktore koji ih uzrokuju. Stoga je cilj ove studije identifikacija prostornih dispariteta u intenzitetu depopulacije u Bosni i Hercegovini, te analiza faktora koji ih uzrokuju. Prostorni obrasci depopulacije utvrđeni su k-means klasterizacijom demografskih pokazatelja za period 2013–2023. godine. Rezultati istraživanja ukazuju na značajne prostorne disparitete u intenzitetu depopulacije, pri čemu su ruralna područja pogođenija nepovoljnim demografskim trendovima. Rezultati studije ukazuju na potrebu kreiranja regionalnih strategija demografskog razvoja koje bi tretirale specifične demografske izazove u ugroženim područjima. Identifikacija prostornih obrazaca depopulacije i faktora koji ih uzrokuju pruža osnovu za buduća geografska i demografska istraživanja ovog fenomena, kao i za razvoj strategija populacijskog razvoja.

Ključne riječi: depopulacija, Bosna i Hercegovina, prostorni dispariteti, klaster analiza, k-means klasterizacija

[*] Odsjek za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Tuzli, alma.kadusic@untz.ba

[**] Odjeljenje medicinskih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, zerem@live.com

Uvod

Pad broja stanovnika jedan je od ključnih izazova s kojim se suočavaju mnoge razvijene zemlje, ali i zemlje u razvoju, uključujući Bosnu i Hercegovinu. Depopulacija utiče na demografske strukture, ali i na ekonomiju, tržište rada, obrazovni i zdravstveni sistem, itd. Istraživanja depopulacije na globalnom nivou ukazuju da se Europa suočava s intenzivnim padom stanovništva (Kadušić et al., 2023), uz značajne regionalne razlike u nivou depopulacije (Truskolaski i Bugowski, 2022; Prorokovic, 2017). Depopulacija je proces s izraženim prostornim disparitetitima (Ubareviciene, 2017) i češća je u perifernim ruralnim područjima (Johnson i Lichter, 2019). Međutim, može uticati i na urbana područja što su i potvrdile prethodne studije o depopulaciji koje ukazuju na negativne demografske promjene u urbanim sredinama (Newsham i Rowe, 2023). Mnoge zemlje svijeta suočavaju se sa padom stanovništva, te su prethodnih godina objavljene brojne studije o depopulacijskim procesima na nacionalnom nivou. Naprimjer, Pinilla i Sáez (2017) istraživali su efekte i determinante ruralne depopulacije u Španiji, Sorcaru (2020) odlike urbane depopulacije u Rumuniji, Inoue et al. (2022) trend depopulacije u Japanu, Marinković i Radivojević (2016) obrasce depopulacije u Srbiji, itd.

Bosna i Hercegovina se, također, suočava s negativnim demografskim trendovima koje karakteriše intenzivna emigracija, pad biodinamike, te starenje stanovništva (Gekić et al., 2020). Emirhafizović (2023) ističe „novu“ demografsku stvarnost Bosne i Hercegovine koju karakteriše totalna depopulacija i progresivno populacijsko starenje. Avdić i Avdić (2023) i Avdić et al. (2022) pružili su sveobuvatan pregled demografskih trendova, naglašavajući disparitete u nivou depopulacije između centralnih i perifernih dijelova Bosne i Hercegovine.

Napredak u oblasti obrade podataka, veća dostupnost georeferenciranih podataka, te razvoj novih tehnologija za analizu podataka doveli su do pojačanog interesa za prostornu demografiju (Gu et al., 2020; Matthews i Parker, 2013). Posljednjih godina objavljene su brojne studije utvrđivanja prostornih obrazaca demografskih fenomena, uključujući i depopulaciju (Laoshvili et al., 2020; Alamá-Sabater et al., 2019; San Antonio Gomez et al., 2012). U demografskoj analizi i analizi prostornih dispariteta u nivou i uzrocima demografskih promjena i depopulacije, posebno su važne metode klasterizacije podataka. Klasterizacija je proces razvrstavanja podataka u klastere i može se definisati kao tehnika koja se koristi za grupisanje statističkih podataka na osnovu sličnosti u varijablama (Kastreva i Patarchanova, 2021).

Integracija klaster analize u istraživanju demografskih procesa omogućava bolje razumijevanje populacijske dinamike u različitim regijama, te su brojne studije u kojima se vrši klasterizacija ili grupisanje demografskih fenomena. Naprimjer, Jurun et al. (2017) su izvršili klaster analizu da bi utvrdili područja sličnih demografskih karakteristika u Hrvatskoj, a Zhukov i Kanishchev (2022) proveli su klaster analizu demografskih odlika Rusije.

Korištenje metoda klasterizacije podataka, a posebno k-means klasterizacije, omogućava efikasno razvrstavanje i analizu podataka na temelju sličnosti u demografskim karakteristikama, što predstavlja ključnu tehniku u istraživanju prostornih obrazaca demografskih fenomena. K-means klasterizacija je metoda karakteristična po jednostavnosti i efikasnosti, što je čini jednom od najčešće korištenih nehijerarhijskih statističkih metoda (Bianchesi et al., 2019). Međutim, efikasnost k-means klasterizacije zavisi od distribucije podataka, broja varijabli, ekstremnih vrijednosti, inicijalizacije klastera, i sl. (Hassan et al., 2021; Kaur i Aggarwal, 2017). Stoga primjenu ove metode prate dodatni statistički testovi pomoću kojih se može vršiti validacija i utvrđivanje stepena kvaliteta izdvojenih klastera, kao što su Calinski-Harabasz indeks, Tukey HSD test, Davies-Bouldin indeks, Silhouette indeks, itd. (Utami et al., 2023; Hassan et al., 2021).

Iako su u Bosni i Hercegovini primijenjeni različiti prostorni pristupi u istraživanjima demografskih fenomena, metod klasterizacije nije značajnije zastupljen. Avdić i Avdić (2023) i Avdić et al. (2022) upotrebom metoda prostorne analize utvrdili su disparitete socioekonomskog i demografskog razvoja Bosne i Hercegovine, dok su Kadušić et al. (2023) upotrebom metoda prostorne autokorelacije istraživali prostorne obrasce depopulacije u Bosni i Hercegovine. Stoga je cilj ove studije identifikacija prostornih dispariteta depopulacije u Bosni i Hercegovini korištenjem k-means klasterizacije, izdvajanje područja i općina koje su posebno ugrožene nepovoljnim demografskim trendovima, utvrđivanje uzroka sadašnje prostorne distribucije demografskih procesa, geovizualizacija depopulacijskih trendova, te definisanje narednih koraka u prostornim demografskim istraživanjima Bosne i Hercegovine.

Metodologija

U ovoj studiji izvršena je analiza osnovnih demografskih pokazatelja metodom klasterizacije u cilju identifikacije intenziteta depopulacije u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine. Kako bi se identificirali klasteri ili grupe

sličnih vrijednosti posmatranih demografskih varijabli, korištena je k-means klasterizacija. Prema Anselinu (2005) k-means je algoritam mašinskog učenja koji klasificira podatake u *k* različite klastere na osnovu sličnih vrijednosti, dok Fahmiyah i Ningrum (2023) k-means klasterizaciju definišu kao multivarijacijsku nehijerarhijsku statističku metodu koja se koristi za identifikaciju grupa ili klastera sa sličnim vrijednostima. Ovaj metod dozvoljava istovremenu analizu višestrukih demografskih pokazatelja ili indikatora, te omogućava identifikaciju područja sa sličnim ili različitim nivoom depopulacije i utvrđivanje uzroka nejednakog demografskog razvoja. Prema tome, k-means klasterizacija je tehnika analize podataka koja za cilj ima razumijevanje prostornih obrazaca i strukture analiziranih podataka. Grupiše slične vrijednosti na osnovu njihovih atributa i prostorne lokacije, te omogućava identifikaciju i bolje razumijevanje prostornih demografskih procesa.

U studiji su korištene publikacije, bilteni i izvori statističkih zavoda i institucija koje prate demografsku statistiku u Bosni i Hercegovini. To su Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), Zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (FZS), Republički zavod za statistiku (RZSRS), Federalni zavod za zapošljavanje Sarajevo (FZZZ), Zavod za zapošljavanje Republike Srpske u Banjoj Luci (ZZRS), te Federalni zavod za programiranje razvoja (FZZPR). Demografski i socioekonomski pokazatelji depopulacije praćeni su na općinskom nivou, u periodu 2013–2023. godine. Opća stopa fertiliteta, opća stopa mortaliteta i koeficijent starosti demografski su pokazatelji depopulacije korišteni za identifikaciju klastera, dok su socioekonomski pokazatelji (prosječna neto plata, visina penzije, stopa nezaposlenosti, nezaposlenost visokoobrazovanog stanovništva, broj stanovnika na ljekara i sl.) korišteni da bi se utvrdili uzroci nejednakog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine (Tabela 1).

Tabela 1. Osnovni demografski i socioekonomski indikatori depopulacije u Bosni i Hercegovini

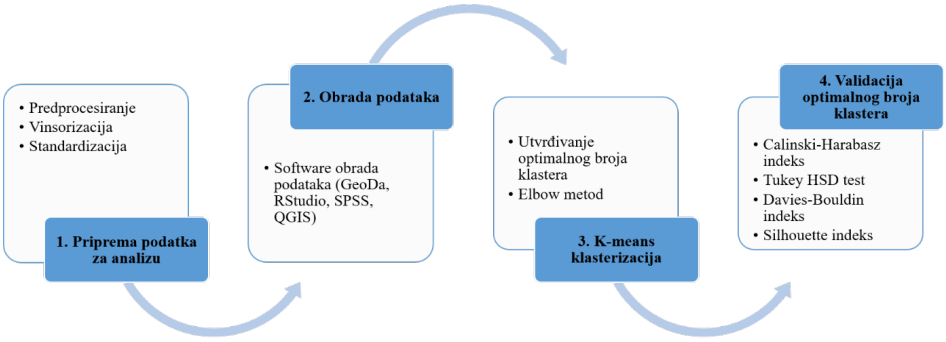
Demografski indikatori	**Socioekonomski indikatori**
Opća stopa fertiliteta Opća stopa mortaliteta Koeficijent starosti	Neto plata Stopa nezaposlenosti Stopa nezaposlenosti visokoobrazovanog stanovništva Broj stanovnika na jednog ljekara Visina penzije

Opća stopa fertiliteta određena je na osnovu broja rođenih na 1000 žena u fertilnoj dobi (15–49 godina), opća stopa mortaliteta na osnovu broja umrlih

na 1000 stanovnika, a koeficijent starosti kao udio stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu (Nejašmić, 2005).

Prije klasterizacije provedena je priprema za analizu podataka, uključujući vinsorizaciju, pomoću koje su tretirani outlieri, i z-skor standardizaciju, kojom su transformisani podaci u standardiziranu normalnu distribuciju i uklonjeni efekti različitih jedinica mjere među podacima (Al-Mekhlafi et al., 2024; Hamadani et al., 2021.). Utami et al. (2023) ističu da je utvrđivanje optimalnog broja klastera pri k-means klasterizaciji ključno za efikasnu analizu podataka, te je u narednoj fazi istraživanja vršeno utvrđivanje optimalnog broja klastera. Prema Mehar et al. (2013) optimalan broj klastera utvrđuje se metodama validacije klastera pri čemu je cilj utvrđivanje optimalnih klastera u kojima varijacija podataka unutar klastera treba biti minimalna, a razlika između klastera maksimalna. Optimalan broj klastera depopulacije u Bosni i Hercegovini utvrđen je Elbow tehnikom. Prema Ashari et al. (2023) Elbow metod identifikuje optimalan broj klastera određivanjem tačke u kojoj se usporava stopa smanjenja sume kvadrata grešaka (Sum of Squared Errors - SSE).

Validacija izdvojenih klastera izvršena je izračunavanjem Calinski-Harabasz indeksa ili kriterija omjera varijance (Calinski-Harabaz pseudo-F statistic), Tukey HSD testa (Honestly Significant Difference Test), Davies-Bouldin indeksa (DBI), te Silhouette indeksa (Utami et al., 2023; Hassan et al., 2021). Calinski Harabasz index se često koristi za validaciju klastera, dok se Tukey HSD test koristi za post-hoc analizu varijance i validaciju klastera. Pomenuti testovi omogućavaju utvrđivanje stepena različitosti između identificiranih klastera, te pokazuju da li su rezultati klasterizacije statistički značajni (Kodinariya i Makwana, 2013). Ashari et al. (2023) ističu da Davies-Bouldin indeks procjenjuje kvalitet klasterizacije poređenjem prosječne sličnosti izdvojenih klastera, a niže vrijednosti indeksa ukazuju na bolje grupisanje podataka. Silhouette indeks mjeri koliko se svaki podatak ili vrijednost uklapa u dodijeljeni klaster na osnovu prosječne sličnosti sa svojim klasterom u odnosu na najbliži klaster, te veća vrijednost indeksa ukazuje na veći kvalitet klasterizacije.

Slika 1. Faze istraživanja

Prezentirani metodološki okvir osigurava pouzdanost rezultata istraživanja i predstavlja osnovu budućih istraživanja procesa depopulacije, ali i drugih demografskih procesa i pojava. Rezultati istraživanja su geovizualizirani u GeoDa, RStudio, SPSS i QGIS-u u vidu kartografskih prikaza, grafikona i tabela koje omogućavaju razumijevanje prostornih obrazaca depopulacije u Bosni i Hercegovini.

Rezultati i diskusija

Depopulacija je kompleksna demografska pojava na koju utiču različiti demografski, socioekonomski, sociopolitički i drugi faktori. Međutim, primarni faktori depopulacije su pad fertiliteta, te rast mortaliteta i migracija, a na ove faktore utiču socioekonomske, političke promjene, kao i promjene životne sredine (Brzozowska et al., 2023). U brojnim zemljama svijeta stope fertiliteta značajno su opale, što doprinosi depopulaciji (Roy i Roy, 2015). Rast mortaliteta direktno utiče na prirodnu promjenu i na taj način doprinosi depopulaciji (Marinković i Radivojević, 2016), dok je emigracija značajan pokretač depopulacije, jer utiče na migraciju stanovnika iz ruralnih u urbana područja, te iz manje razvijenih u razvijene regije svijeta (Kono, 2011). Prema Gekić et al. (2019) demografski razvoj Bosne i Hercegovine početkom XXI vijeka karakterističan je po ukupnoj depopulaciji i demografskom starenju sa izraženom prostorno-regionalnom i urbano-ruralnom polarizacijom. Ukupan broj stanovnika Bosne i Hercegovine je smanjen zbog ratnih stradanja, prisilnih migracija, a u postratnom periodu nepovoljne ekonomske, društvene i političke prilike uzrokuju pad prirodne promjene i emigraciju stanovništva (Tabela 2).

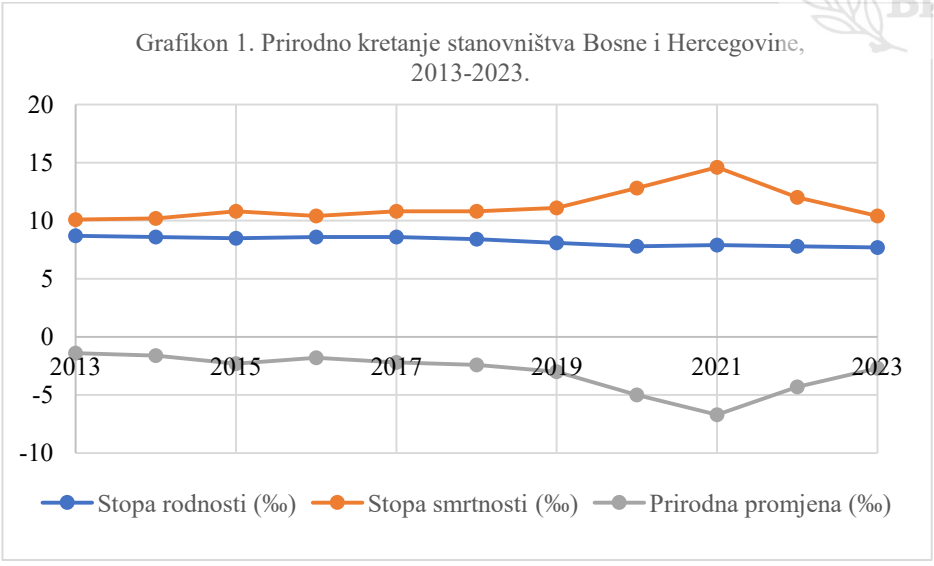
Tabela 2. Kretanje osnovnih demografskih pokazatelja u Bosni i Hercegovini u periodu 2013-2023. godine

Pokazatelj	2013. godine	2023. godine
Stopa nataliteta (‰)	8,7	7,7
Stopa mortaliteta (‰)	10,1	10,4
Prirodna promjena (‰)	-1,4	-2,7
Opća stopa fertiliteta (‰)	34,7	33,9
Totalna stopa fertiliteta	1,276	1,182
Koeficijent starosti (%)	20,5	28,4
Prosječna starost	39,6	42,5

Izvor: BHAS, FZS, RZSRS, 2013-2024

Iz podataka prezentiranih u Tabeli 2. i Grafikonu 1. vidljivo je da u Bosni i Hercegovini natalitet ima opadajući, a mortalitet rastući trend. Negativna stopa prirodne promjene, evidentirana u periodu 2013–2023. godine, kretala se u rasponu od -1,4‰ do -2,7‰. Totalna stopa fertiliteta opala je sa 1,276 na 1,182, dok se prosječna starost majke po rođenju prvog djeteta povećala sa 26.69 na 28.13 godina (BHAS, 2024).

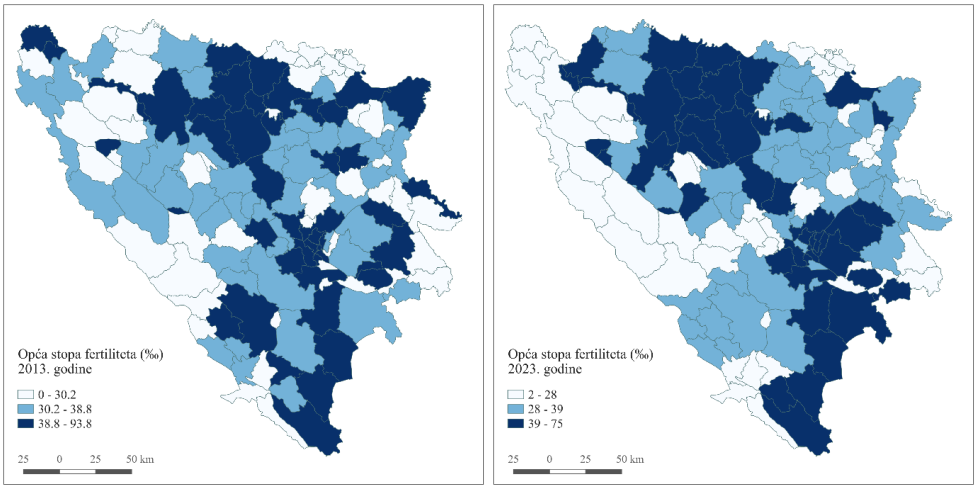
Grafikon 1. Prirodno kretanje stanovništva Bosne i Hercegovine, 2013-2023.

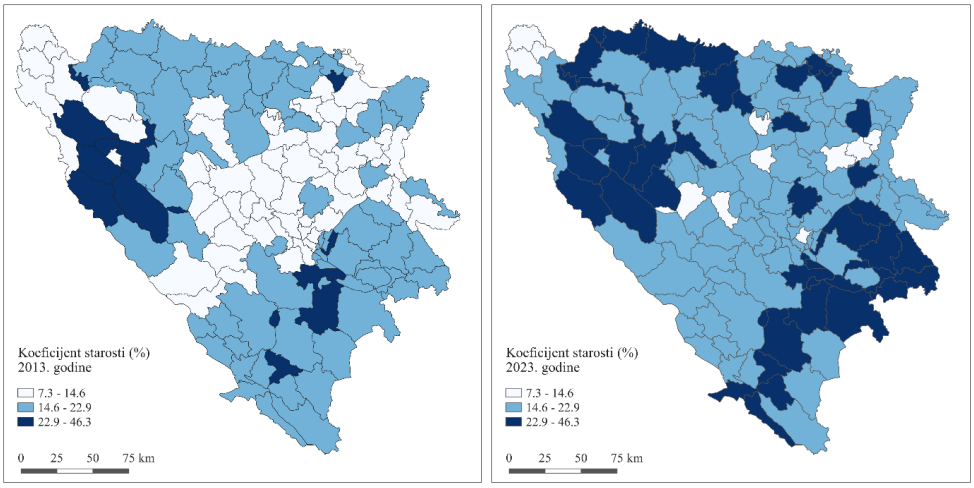
Na osnovu podataka prezentiranih u Tabeli 2. i Slici 2, vidljivo je kako je došlo do pada općih stopa fertiliteta na nacionalnom nivou, ali i po pojedinim

regionima i općinama Bosne i Hercegovine. Međutim, opća stopa fertiliteta je osjetljiva na veličinu populacije, te je stoga i 2013, a i 2023. godine evidentirana veća stopa fertiliteta u malim općinama koje imaju manje od 1000 stanovnika (Jezero, Kupres-RS, Petrovac, Istočni Drvar, Istočni Stari Grad itd.). Međutim, kada se izračuna populacijski vagana stopa fertiliteta, koja u obzir uzima veličinu populacije, onda su najviše stope fertiliteta bilježile urbane općine i gradska naselja Bosne i Hercegovine kao što su Banja Luka, Zenica, Novi Grad Sarajevo, Bijeljina, Brčko Distrikt, Grad Tuzla, Grad Mostar, Ilidža, Prijedor i sl. Najniže stope populacijski vaganog fertiliteta iste godine imale su općine Ravno, Istočni Mostar, Istočni Drvar, Kupres-RS, Dobretići, Donji Žabar, Bosansko Grahovo, Pale-FBiH, Berkovići, Domaljevac Šamac.

Rezultat smanjenja fertiliteta i prirodne promjene stanovništva je pad udjela mladog i rast udjela starog u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. U posmatranom periodu prosječna starost stanovništva Bosne i Hercegovine porasla je s 39,6 na 42,5 godine, koeficijent starenja je povećan s 20,5% na 28,4%. U 2023. godini najveći udio starog stanovništva u ukupnom stanovništvu imale su općine Kupres-RS (51,4%), Bosansko Grahovo (41,5%), Trnovo-RS (34,7%), Drvar (34,0%), Istočni Stari Grad (34,0%), Pelagićevo (33,5%), Ravno (32,5%), Kalinovik (32,0%), Petrovac (31,7%), Glamoč (31,6%), a najmanji općine Bužim (10%), Cazin (12,7%), Doboj-Jug (13,0%), Tešanj (13,1%), Velika Kladuša (13,3%), Sapna (13,6%), Novi Travnik (14,1%), Donji Vakuf (14,3%), Kalesija (14,4%), Vogošća (14,5%), itd. (Slika 3).

Slika 2. Kretanje opće stope fertiliteta u Bosni i Hercegovini 2013. i 2023. godine
Izvor: Izrađeno na osnovu podataka BHAS, FZS, RZSRS, 2013–2024. godine

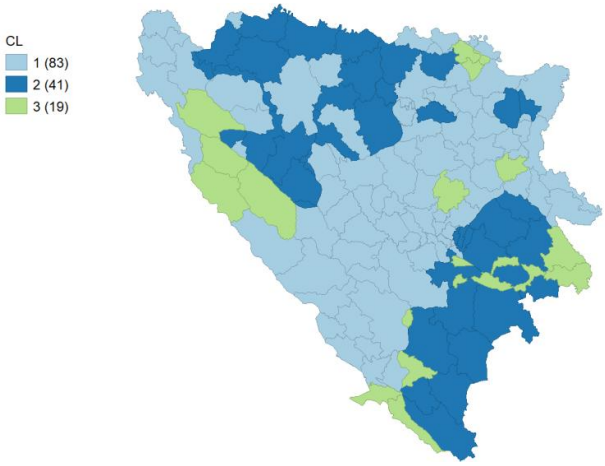
Slika 3. Koeficijent starosti u Bosni i Hercegovini 2013. i 2023. godine
Izvor: Izrađeno na osnovu podataka BHAS, FZS, RZSRS, 2013–2024. godine

Proces depopulacije odlikuje se značajnim prostornim disparitetima koji nastaju pod uticajem različitih demografskih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih faktora, ali i širih nacionalnih i globalnih trendova kao što su globalizacija i tehnološki napredak (Truskolaski and Bugowski, 2022; La Croix et al., 2002). Prostorni dispariteti depopulacije prisutni su i u Bosni i Hercegovini, te većina istraživanja iz ove oblasti ukazuje na razlike u demografskom razvoju. Tako su Avdić et al. (2022) identifikovali regionalne disparitete depopulacije u pograničnim regijama zemlje, odnosno utvrdili da pogranične općine Bosne i Hercegovine bilježe intenzivniju depopulaciju. Prema Nurković i Drešković (2013), depopulacija je izraženija u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine, koja zbog nedostatka kvalitetne infrastrukture i lošijih socioekonomskih prilika imaju izraženiju emigraciju stanovništva.

Budući da su rezultati deskriptivne analize ukazali da postoji grupisanje ili koncentrisanje sličnih vrijednosti posmatranih demografskih varijabli u prostoru provedena je k-means klasterizacija da bi se utvrdile grupe općina sa sličnim demografskim karakteristikama ili sličnim nivoom depopulacije. K-means klasterizacija omogućila je utvrđivanje trendova koji nisu uočljivi deskriptivnom analizom. Tabela 3. i Slika 4. predstavljaju osnovne demografske odlike izdvojenih klastera depopulacije u Bosni i Hercegovini 2023. godine.

Tabela 3. Karakteristike identifikovanih klastera depopulacije u Bosni i Hercegovini, 2023.

Klaster	Nivo depopulacije	Prosječne vrijednosti		
		Stopa fertiliteta (‰)	Stopa mortaliteta (‰)	Koeficijent starosti (%)
CL 1	Nizak	30,35	8,60	18,07
CL 2	Umjeren	46,23	15,75	25,09
CL 3	Visok	19,8	11,70	30,22

Slika 4. Klasteri depopulacije u Bosni i Hercegovini, 2023. godine
Izvor: Izrađeno na osnovu podataka BHAS, FZS, RZSRS, 2013–2024. godine

Provedena k-means klaster analiza sa tehnikama validacije ili ocjene optimalnog broja klastera ukazala je na osnovne karakteristike depopulacije u Bosni i Hercegovini. Elbow metodom je utvrđeno da je optimalni broj klastera tri (3). Calinski-Harabaz index je pokazao da su podaci unutar izdvojenih klastera umjereno kompaktni pri čemu fertilitet (F 99,255, Sig. 0,000) i mortalitet (F 80,811, Sig. 0,000) više doprinose grupisanju od koeficijenta starosti (F 27,974 Sig. 0,000). Nadalje, Tukey HSD test je pokazao da su razlike u prosječnim vrijednostima između klastera za sve analizirane varijable statistički značajne na nivou od 0,05. Davies-Bouldin indeks od 0,951 i Silhouette indeks od 0,388 ukazuju na umjereno kvalitetnu klasterizaciju s mogućnošću poboljšanja.

U klasteru 1 evidentirane su općine sa umjerenim stopama fertiliteta (30,35‰), te nižim stopama mortaliteta (8,60‰) i koeficijentom starosti (18,07%) u

odnosu na ostale dijelove Bosne i Hercegovine. Radi se uglavnom o urbanim općinama i gradskim naseljima kao što su Banja Luka, Brčko Distrikt BiH, Bijeljina, Doboj, Grad Mostar, Zenica, Novo Sarajevo, Novi Grad Sarajevo, Grad Tuzla itd. Najnepovoljniji demografski trendovi ustanovljeni su u klasteru 3 u kojem su općine sa evidentiranim niskim stopama fertiliteta (19,8‰) i visokim udjelom starog stanovništva u ukupnom stanovništvu (30.22%). U ovom klasteru evidentirane su uglavnom populacijski male općine u ruralnim područjima zapadne Hercegovine i istočne Bosne (Bosanski Petrovac, Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Istočni Mostar, Berkovići, Trnovo-RS, Pale-FBiH, Foča-FBiH, Novo Goražde, Ravno itd.).

Odnos između sume kvadrata odstupanja za klastere i ukupne sume kvadrata odstupanja iznosi 0.52162 što pokazuje da je oko 52,1% varijacije u podacima objašnjeno razlikama između klastera. Rezultati sugerišu na umjereno grupisanje podataka, ali i na složene prostorne obrasce demografskih procesa u Bosni i Hercegovine. Prema tome, iako utvrđeni model klasterizacije, definisan na osnovu općih stopa fertiliteta, općih stopa mortaliteta i koeficijenta starosti, pruža uvid u grupisanje podataka zahtijeva dalju optimizaciju i precizniju diferencijaciju klastera. To se može postići dodavanjem novih varijabli, poput socioekonomskih indikatora depopulacije, te kroz upotrebu različitih metoda klasterizacije kako bi se osigurala veća preciznost grupisanja.

Faktori neravnomjernog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine su brojni, ali su najznačajniji socioekonomski faktori (stopa nezaposlenosti, stopa nezaposlenosti visokoobrazovanog stanovništva, visina neto plaće, visina penzije, broj stanovnika na 1 ljekara, migracije i sl.), političko-socijalni faktori (politička nestabilnost, socijalna nepravda, nedostatak povjerenja u institucije, opći osjećaj nesigurnosti), psihološki faktori (stav mlađih generacija prema braku, porodici, lične i profesionalne ambicije, feminizacija migracija), administrativna podjela Bosne i Hercegovine, urbano-ruralna polarizacija i sl. (Jahić et al., 2024; Begović et al., 2020; Efendić, 2016; Malaj i de Rubertis, 2016). Faktorska analiza socio-ekonomskih indikatora (neto plata, stopa nezaposlenosti, stopa nezaposlenosti visokoobrazovanih stanovnika, broj stanovnika na jednog ljekara) i demografskih indikatora objašnjava oko 45% varijacije općih stopa fertiliteta, općih stopa mortaliteta i koeficijenta starosti što ukazuje na složene obrasce depopulacije u Bosni i Hercegovini. Nepovoljni socioekonomski faktori potiču emigraciju, uglavnom mladog stanovništva, iz ekonomski pasivnih ruralnih u razvijenija urbana područja, ali i emigraciju mladih u inostranstvo. Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku (2024) godišnje iz Bosne i Hercegovine u

prosjeku emigrira oko 3.730 stanovnika. Migracije potiču i političko-socijalni faktori. Ova skupina obuhvata probleme vezane za političku nestabilnost, socijalnu nepravdu (korupcija, nepotizam, i osjećaj marginalizacije), nedostatak povjerenja u institucije (neefikasno pravosuđe, loš zdravstveni sistem i obrazovanje), opći osjećaj nesigurnosti tj. strah od budućnosti i osjećaj da se stanje u zemlji neće poboljšati (Jahić et al., 2024; Kurtović, 2021; Efendić, 2016). Političko-socijalni faktori često djeluju u kombinaciji s ekonomskim faktorima (nezaposlenost ili niska primanja) i kulturnim faktorima (percepcija boljeg kvaliteta života u inostranstvu) što dodatno motiviše mlade na odlazak. Naprimjer, rezultati istraživanja Kadušić i Smajić (2019) potvrdili su da osnovne škole iz Federacije Bosne i Hercegovine gube učenike zbog odlaska u inostranstvo. Ukupan broj učenika koji su napustili anketirane škole (152 od 1.079 osnovnih školi u FBiH 2017. godine), u periodu od školske 2012/13. do školske 2016/17. godine, iznosio je 5.688. Najčešći uzroci napuštanja osnovnih škola obuhvaćenih istraživanjem bili su prekid školovanja, odustajanje zbog prelaska u drugu općinu u Bosni i Hercegovini, odustajanje radi nastavka školovanja u drugoj osnovnoj školi u istoj općini i ispis iz škole zbog preseljenja u inostranstvo. U navedenom periodu od 5.688 ispisanih učenika, njih 2.285 ili oko 40,2% napustilo je škole zbog odlaska u inostranstvo. Prostornim disparitetima depopulacije doprinosi i administrativna podjela Bosne i Hercegovine koja je uslovila teritorijalnu podjelu općina i naselja, što je u populacijski malim i ruralnim općinama kreiralo nepovoljne uslove demografskog razvoja. Osim toga, postoji izražena urbano-ruralna polarizacija u depopulaciji tj. ruralna područja suočavaju se sa nepovoljnijim demografskim trendovima (Nurković i Drešković, 2013). Prethodno ukazuje da su faktori koji utiču na neravnomjeran demografski razvoj veoma kompleksni i da je potrebno dodatno istraživati faktore prostornog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine.

Nedostaci istraživanja uzrokovani su kvalitetom i pristupom demografskoj statistici u Bosni i Hercegovini. Analiza urađena na nivou općina uslovila je generalizaciju podataka što utiče i na rezultate istraživanja, a osim toga izostavljene su i migracije kao depopulacijski indikator jer se u Bosni i Hercegovini ne prate na nivou općina. Međutim, i pored navedenih nedostataka, istraživanjem su identificirana područja različitog depopulacijskog nivoa i izvršena je njihova geovizualizacija, što je kvalitetna osnova za buduća istraživanja i doprinos razvoju politike demografskog razvoja. Buduća istraživanja trebaju biti posvećena faktorima koji uzrokuju prostorne disparitete, a neophodno je provoditi i studije slučaja (case studies) za općine, regije, kantone i druge administrativne jedinice da bi se utvrdile

demografske specifičnosti tih područja, te u skladu s tim izrađivale regionalne strategije demografskog razvoja.

Zaključak

Pad broja stanovnika jedan je od ključnih demografskih izazova Bosne i Hercegovine. U periodu 2013–2023. godine u ovoj zemlji evidentirani su negativni demografski trendovi: stopa nataliteta opala je sa 8,7‰ na 7,7‰, stopa mortaliteta porasla je s 10,1‰ na 10,4‰, opća stopa fertiliteta opala je s 34,7‰ na 33,9‰, totalna stopa fertiliteta s 1,276 na 1,182, prosječna starost majke po rođenju prvog djeteta povećala se s 26,69 na 28,13 godine, negativna prirodna promjena povećala se s -1,4‰ na -2,7‰, koeficijent starosti povećao se sa 20,5% na 28,4%, a prosječna starost povećala se s 39,6 na 42,5 godine. Bosna i Hercegovina se, osim s nepovoljnim demografskim trendovima na nacionalnom nivou, suočava s neravnomjernim demografskim razvojem tj. prostornim disparitetima u nivou depopulacije jer svi dijelovi Bosne i Hercegovine nisu jednako pogođeni ovim procesom. Metodom k-means klasterizacije izdvojena su područja sa niskim, umjerenim i visokim nivoom depopulacije. Optimalan broj klastera utvrđen je Elbow metodom, a metode validacije klastera ukazale su na umjereno dobru klasterizaciju. Postoji izražena urbano-ruralna polarizacija u depopulaciji, te se ruralna područja suočavaju sa nepovoljnijim demografskim trendovima. Administrativna podjela Bosne i Hercegovine uslovila je teritorijalnu podjelu općina i naselja, što je u populacijski malim i ruralnim općinama kreiralo nepovoljne uslove demografskog razvoja. Socioekonomski faktori kao što su stopa nezaposlenosti, stopa nezaposlenosti visokoobrazovanog stanovništva, visina neto plaće, visina penzije, broj stanovnika na ljekara, i sl., uzrokuju emigraciju stanovništva u ekonomski pasivnim dijelovima Bosne i Hercegovine. Psihološki faktori kao što su stav mlađih generacija prema braku, porodici, lične i profesionalne ambicije, feminizacija migracija također značajno utiču na demografske promjene u Bosni i Hercegovini. Depopulacija ima značajne posljedice za socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine, a posebno utiče na tržište radne snage, javni zdravstveni, penzioni, obrazovni sistem, i sl. U cilju demografske revitalizacije Bosne i Hercegovine neophodno je definisanje i provođenje mjera pronatalitetne populacijske politike primjenom različitih finansijskih i socijalnih mjera. Također, neophodno je definisati programe revitalizacije ruralnih područja ulaganjem u infrastrukturu, te poljoprivredu i druge djelatnosti kako bi se smanjio odlazak stanovništva. Neophodno je poboljšati radne uslove i smanjiti nezaposlenost kroz kreiranje novih radnih

mjesta i program podrške samozapošljavanju i poduzetništvu za mlado stanovništvo. Osim toga, potrebno je kreirati i provoditi strategiju povratka bosanskohercegovačkih emigranata kroz poreske olakšice, subvencije za pokretanje biznisa i priznavanje kvalifikacija stečenih u inostranstvu, a istovremeno promovisati imigraciju kreiranjem politike koja bi privukla imigrante u Bosnu i Hercegovinu kroz programe privremenog ili trajnog boravka. Bosni i Hercegovini neophodne su strategije ravnomjernog regionalnog razvoja koje u obzir uzimaju geografske i demografske specifičnosti svake regije i administrativne jedinice, a koje bi definisale i mjere populacijske politike za demografski i ekonomski razvoj ruralnih i ekonomski pasivnih područja. Stoga je, u narednom periodu, neophodna izrada studija slučaja i istraživanje prostornih demografskih dispariteta tj. sistematsko prikupljanje i analiza podataka o demografskim trendovima po regijama i općinama, s ciljem izrade regionalnih strategija demografskog razvoja. Da bi se pomenute strategije definisale i implementirale, u Bosni i Hercegovini je potrebno jačati statističke urede radi unapređenja sistemskog praćenja demografskih pojava, a posebno unutrašnjih i vanjskih migracija.

Literatura

- Alamá-Sabater, L., Budí, V., Álvarez-Coque, J.M.G., Roig-Tierno, N. (2019). Using mixed research approaches to understand rural depopulation. Economía Agraria y Recursos Naturales-Agricultural and Resource Economics 19, 99-120.
- Al-Mekhlafi, A., Klawitter, S., Klawonn, F. (2024). Standardization with zlog values improves exploratory data analysis and machine learning for laboratory data. Journal of Laboratory Medicine, 48, 215-222.
- Anselin, L. (2005). Exploring Spatial Data with GeoDaTM: A Workbook. Center for Spatially Integrated Social Science.
- Ashari, I. F., Nugroho, E. D., Baraku, R., Yanda, I. N., Liwardana, R. (2023). Analysis of elbow, silhouette, Davies-Bouldin, Calinski-Harabasz, and rand-index evaluation on k-means algorithm for classifying flood-affected areas in Jakarta. Journal of Applied Informatics and Computing, 7(1), 95-103.
- Avdic, A., Avdic, B. (2023). Center and Periphery in Bosnia and Herzegovina-Social and Spatial Indicators of Regional Disparities. Folia Geographica 65, 103-126.
- Avdić, A., Avdić, B., Zupanc, I. (2022). Socio-demographic analysis of border regions of Bosnia and Herzegovina. Acta Geographica Slovenica 62, 7-19.

- Begović, S., Lazović-Pita, L., Pijalović, V., Baskot, B. (2020). An investigation of determinants of youth propensity to emigrate from Bosnia and Herzegovina. Economic research-Ekonomska istraživanja 33, 2574-2590.
- Bianchesi, N. M. P., Romao, E. L., Lopes, M. F. B., Balestrassi, P. P., De Paiva, A. P. (2019). A design of experiments comparative study on clustering methods. IEEE Access, 7, 167726-167738.
- Brzozowska, Z., Zhelenkova, E., Gietel-Basten, S. (2023). Population decline: Towards a rational, scientific research agenda. Vienna Yearbook of Population Research 21.
- Efendic, A. (2016). Emigration intentions in a post-conflict environment: evidence from Bosnia and Herzegovina. Post-Communist Economies 28, 335-352.
- Emirhafizović, M. (2023). The Course of Demographic Transition in Bosnia and Herzegovina-an Overview. Bosnian Studies: Journal for research of Bosnian thought and culture, 7(2), 62-80.
- Fahmiyah, I., Ningrum, R.A. (2023). Human Development Clustering in Indonesia: Using K-Means Method and Based on Human Development Index Categories. Journal of Advanced Technology and Multidiscipline 2, 27-33.
- Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., Mirić, R., Drešković, N. (2019). Spatial differentiation of the age structure of a population in Bosnia and Herzegovina, in: Proceedings of International Scientific Symposium New Trends In Geography 2019. pp. 215-226.
- Gekic, H., Bidzan-Gekic, A., Miric, R., Reményi, P. (2020). Hidden geographies of population implosion in Bosnia and Herzegovina. European Journal of Geography 11, 47-64.
- Gu, H., Lao, X., Shen, T. (2020). Research Progress on Spatial Demography, in: Ye, X., Lin, H. (Eds.), Spatial Synthesis, Human Dynamics in Smart Cities. Springer International Publishing, Cham, pp. 125-145.
- Hamadani, A., Ganai, N.A., Raja, T., Alam, S., Andrabi, S.M., Hussain, I., Ahmad, H.A. (2021). Outlier removal in sheep farm datasets using winsorization. Bhartiya Krishi Anusandhan Patrika, 36(4), 334-337.
- Hassan, I.H., Abdullahi, M., Ali, Y.S. (2021). Analysis of Techniques for Selecting Appropriate Number of Clusters in K-means Clustering Algorithm. International Conference on Computing and Advances in Information Technology (ICCAIT 2021).
- Inoue, T., Koike, S., Yamauchi, M., Ishikawa, Y. (2022). Exploring the impact of depopulation on a country's population geography: Lessons learned from Japan. Population Space and Place 28, e2543.

- Jahić, H., Hadžiahmetović-Milišić, N., Dedović, L., Kuloglija, E. (2024). Diagnosing the Issue: Understanding and Combating Medical Brain Drain in Bosnia and Herzegovina. Naše gospodarstvo/Our economy 70, 12-23.
- Johnson, K.M., Lichter, D.T. (2019). Rural Depopulation: Growth and Decline Processes over the Past Century. Rural Sociology 84, 3-27.
- Jurun, E., Ratković, N., Ujević, I. (2017). A cluster analysis of Croatian counties as the base for an active demographic policy. Croatian operational research review 8, 221-236.
- Kadušić, A., Smajić, N. (2019). Primary-school-age population change in the Federation of Bosnia and Herzegovina: The effects of demographic factors. Stanovnistvo 57, 49-70.
- Kadušić, A., Smajić, S., Smajić, N. (2023). The patterns of depopulation in Bosnia and Herzegovina: Spatial autocorrelation analysis. Geografski pregled 48, 85-100.
- Kaur, N., Aggarwal, S. (2017). Comparative Analysis of Hybrid K-Mean Algorithms on Data Clustering. International Journal of Computer Applications Technology and Research, 6(8), 384-390.
- Kastreva, P., Patarchanova, E. (2021). Creating Spatial Models of Demographic Processes Using Cluster Analysis for Demographic Policy Planning in Bulgaria. Journal of Settlements & Spatial Planning 12.
- Kodinariya, T.M., Makwana, P.R. (2013). Review on determining number of Cluster in K-Means Clustering. International Journal 1, 90-95.
- Kono, S. (2011). Confronting the demographic trilemma of low fertility, ageing and depopulation, in: Imploding Populations in Japan and Germany. Brill, pp. 33-53.
- Kurtović, L. (2021). When the "People" Leave: On the Limits of Nationalist (Bio) Politics in Postwar Bosnia-Herzegovina. Nationalities Papers 49, 873-892.
- La Croix, S.J., Mason, A., Abe, S. (2002). Population and globalization. Japanese Journal of Southeast Asian Studies 40, 240-267.
- Laoshvili, Z., Iremashvili, A., Grigolia, L. (2020). Spatial analysis of depopulation in georgian villages abstract. ИнтерКарто. ИнтерГИС 26, 393-399.
- Malaj, V., de Rubertis, S. (2016). Determinants of Western Balkan emigration flows: An empirical analysis. International Economics 69, 233-252.
- Marinković, I., Radivojević, B. (2016). Mortality trends and depopulation in Serbia. Geographica Pannonica 20, 220-226.

- Matthews, S.A., Parker, D.M. (2013). Progress in spatial demography. Demographic Research 28, 271.
- Mehar, A. M., Matawie, K., Maeder, A. (2013). Determining an optimal value of K in K-means clustering. In 2013 IEEE international conference on bioinformatics and biomedicine (pp. 51-55). IEEE.
- Nejašmić, I. (2005). Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima. Školska knjiga, Zagreb.
- Newsham, N., Rowe, F. (2023). Understanding trajectories of population decline across rural and urban Europe: A sequence analysis. Population Space and Place 29, e2630.
- Nurkovic, R., Dreskovic, N. (2013). Regional Developmental Problems of the Rural Settlements in Bosnia and Herzegovina. Chinese Business Review 12.
- Pinilla, V., Sáez, L.A. (2017). Rural depopulation in Spain: genesis of a problem and innovative policies. Centre for Studies on Depopulation and Development of Rural Areas (CEDDAR) Report 2.
- Prorokovic, D. (2017). Demographic Trends in European Countries: Moving toward Depopulation of the Continental Peripheria. Kultura Polisa 14, 175.
- Roy, A., Roy, M. (2015). Antecedents and consequences of impending population implosion in the developed world: implications for business systems. IJSSOC 7, 151.
- San Antonio Gomez, J.C. de, Martínez García, J., Manzano Agugliaro, F. (2012). GIS analysis for the study of rural depopulation: the Kingdom of Valencia (Tomas Lopez 1789). In: «International Conference of Agricultural Engineering - CIGR-AgEng2012», 08/07/2012 - 12/07/2012, Valencia. pp. 24-29.
- Sorcaru, I.A. (2020). Urban Depopulation in Romania. Annals of "Dunarea de Jos" University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics, Years XXVI - no 1/2020.
- Truskolaski, T., Bugowski, Ł.K. (2022). The process of depopulation in Central and Eastern Europe: determinants and causes of population change between 2008 and 2019. European Research Studies Journal, 25(3), 3-21.
- Ubareviciene, R. (2017). Socio-spatial change in Lithuania-Depopulation and increasing spatial inequalities. A+ BE| Architecture and the Built Environment 1-257.
- Utami, I. T., Suryaningrum, F., Ispriyanti, D. (2023). K-Means Cluster Count Optimization With Silhouette Index Validation And Davies Bouldin Index (Case Study: Coverage Of Pregnant Women, Childbirth, And Postpartum Health Services In Indonesia In 2020). BAREKENG: Jurnal Ilmu Matematika

dan Terapan, 17(2), 0707-0716.

- Zhukov, D.S., Kanishchev, V.V. (2022). Cluster Analysis as a Means of Identifying Types of Demographic Characteristics (Russian Rural Population, European Part of Russia, Early 20th to Early 21st Century).
- BHAS (2024). Demography 2023. Demographic Bulletin TB 02. Sarajevo: Agency for statistics of Bosnia and Herzegovina.
- FZS (2024). Population migration 2023. Statistical Bulletin 375. Sarajevo: Institute for statistics of FBiH.
- FZZZ (2022). Federal employment institute in Sarajevo. Data available at: https://www.fzzz.ba/
- FZZPR (2024). Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2023. Sarajevo: Federalni zavod za programiranje razvoja.
- Migration profile of Bosnia and Herzegovina for 2023. Sarajevo: Ministry for security of Bosnia and Herzegovina, Sector for migration (2024).
- RZSRS (2024). Demographic statistics. Statistical Bulletin 2024. Banja Luka: Republika Srpska Institute of statistics.
- ZZRS (2022). The Employment Institute of the Republic of Srpska in Banja Luka. Data available at: http://www.zzzrs.net/

ANU BiH АНУ БиХ

SPATIAL DISPARITIES IN DEPOPULATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: K-MEANS CLUSTER ANALYSIS

Abstract

Depopulation is one of the key challenges faced by many countries in the world, including Bosnia and Herzegovina, where negative natural population change and emigration have led to a decline in the demographic vitality of the population. This demographic process has significant consequences for the socio-economic development of Bosnia and Herzegovina, particularly affecting the labor market, healthcare, pension, and education systems. Although the interest in researching demographic changes in Bosnia and Herzegovina is growing, comprehensive studies on spatial patterns of depopulation and their long-term consequences remain lacking. Few studies analyze spatial differences in demographic changes and the factors that contribute to these differences. Therefore, the aim of this study is to identify spatial disparities in the level of depopulation in Bosnia and Herzegovina, and the factors causing them. Spatial patterns of depopulation were determined using the k-means clustering of demographic indicators of depopulation for the period 2013-2023. The research results indicate significant spatial disparities in the intensity of depopulation in Bosnia and Herzegovina, with rural areas being more affected by adverse demographic trends. Therefore, the results of the study highlight the need to develop regional demographic strategies addressing specific demographic challenges in affected areas. The identification of spatial patterns of depopulation and the factors that condition them provides a basis for future geographical and demographic research on this phenomenon, as well as for the development of population development strategies.

Keywords: depopulation, Bosnia and Herzegovina, spatial disparities, cluster analysis, k-means clustering

DOI: 10.5644/PI2025.219.03

SPECIFIČNOSTI POSTTRANZICIJSKOG DEMOGRAFSKOG REŽIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Mirza Emirhafizović[*]

Sažetak

U radu se analiziraju specifičnosti posttranzicijske etape razvoja stanovništva Bosne i Hercegovine u kontekstu društveno-ekonomskih odrednica biološke reprodukcije, uključujući normativni okvir. Za razliku od razvijenih zemalja, koje su bile pioniri demografske tranzicije, Bosna i Hercegovina je u aktuelni razvojni stadij ušla preuranjeno, uslijed spleta ekstremnih okolnosti – ratne kataklizme i poratne krize. S druge strane, normativni i institucionalni okvir podržava društvene proturječnosti razvoja stanovništva. Oslanjajući se na teorijske uvide i dostupna empirijska istraživanja, razmatra se socijalna uvjetovanost kontinuiranog pada nataliteta. Iako su u Bosni i Hercegovini i razvijenim zemljama Zapada – prethodnicama demografske tranzicije – prisutne varijacije niskog fertiliteta, njihovi se uzroci značajno razlikuju prema društveno-historijskom porijeklu. Perzistentna prevaga negativnih nad pozitivnim komponentama ukupnog demografskog kretanja u Bosni i Hercegovini rezultira intenzivnom depopulacijom, signalizirajući društveno okruženje opterećeno brojnim strukturnim problemima.

Ključne riječi: demografska tranzicija, posttranzicijska etapa, natalitet, mortalitet, depopulacija, društvo, Bosna i Hercegovina

[*] Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, mirza.emirhafizovic@fpn.unsa.ba

Uvod

Efekti ubrzane demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini (BiH) od sredine 20. stoljeća, u neskladu s dinamikom društvenog i ekonomskog razvoja, izazvali su još 1980-ih godina poremećaj u reprodukciji stanovništva (Grebo, 1985). Prema relevantnim indikatorima vitalne statistike i dobnoj strukturi stanovništva, Bosna i Hercegovina se tokom te decenije nalazila u kasnoj podetapi demografske tranzicije. Potom je uslijedio rat (1992–1995), čije su se destruktivne posljedice najizraženije odrazile na razvoj stanovništva. Iako se prvih nekoliko poslijeratnih godina (1996–1998) može označiti kao period simbolične natalitetne kompenzacije usljed normalizacije životnih uvjeta, u stvarnosti je došlo do završetka demografske tranzicije, odnosno početka posttranzicijske etape razvoja stanovništva. Međutim, suprotno teorijskoj propoziciji temeljenoj na iskustvima zapadnih društava, u slučaju Bosne i Hercegovine toj etapi odgovaraju samo vrijednosti vitalno-statističkih mjera (nizak natalitet i rastući mortalitet). S druge strane, iz usporedbe makroekonomskih indikatora i socijetalnog konteksta u BiH s razvijenim zemljama Zapada (BDP po stanovniku, obrazovna struktura stanovništva, trendovi siromaštva, dostignuti nivo životnog standarda, udio urbanog stanovništva, normativni okvir itd.), jasno se vidi zbog čega je prikladnije govoriti o „kvaziposttranziciji“ ili „induciranoj posttranziciji (Wertheimer-Baletić, 2005). Osim negativne prirodne promjene, koja je prvi put u BiH zabilježena 2007. godine, smanjenju bioreprodukcijskog potencijala značajno doprinosi i kontinuirano iseljavanje stanovništva u optimalnoj radnoj i reproduktivnoj dobi. Depopulacijski procesi, uz produženje prosječnog ljudskog vijeka, uzrokuju progresivno starenje stanovništva, koje već pripada regresivnom tipu dobne strukture („demografska zima“). Kontinuirana spirala depopulacije, koju generira sve izraženija prevaga negativnih nad pozitivnim komponentama ukupnog kretanja stanovništva, pozicionira Bosnu i Hercegovinu među europske zemlje koje se suočavaju s brojnim izazovima i ozbiljnim problemima uslijed značajnog demografskog pada.

Ukratko o demografskoj tranziciji

Demografska tranzicija predstavlja jednu od ključnih teorijskih paradigmi koja u historijskoj perspektivi povezuje razvoj stanovništva s modernizacijom. U zapadnim društvima riječ je o autohtonom procesu koji je proizašao iz unutrašnjih društveno-ekonomskih promjena. Iako se temelji na tom zapadnom iskustvu, demografska tranzicija je globalni fenomen, pri čemu se razvoj stanovništva u različitim dijelovima svijeta odvija(o) prema sličnom obrascu, u kojem se, bržim ili sporijim tempom, smjenjuju etape,

odražavajući promjene u stopama rađanja i smrtnosti (Zgourides & Zgourides, 2000). Prevazilaženje visoke stacionarnosti označava početak demografske tranzicije, za šta je, u pravilu, zaslužan pad smrtnosti. Silazna putanja obje komponente prirodnog kretanja stanovništva vodi ka ponovnoj uspostavi relativno stabilnog demografskog modela, ali ovoga puta s niskim stopama nataliteta i mortaliteta (niska stacionarnost), Između ove dvije krajnosti tokom središnje etape događa se populacijski rast, uzrokovan različitim dinamikama snižavanja stopa prirodnog kretanja stanovništva. Naime, sporiji pad stope nataliteta u odnosu na stopu mortaliteta rezultira visokim prirodnim prirastom, koji, po dostizanju vrhunca, ima opadajuću tendenciju.

Socioekonomski razvoj popraćen je opadanjem reproduktivnog potencijala stanovništva, između ostalog i zbog premještanja težišta biološke reprodukcije u gradove. Gradski centri su, naime, najvažniji *mediji* demografske tranzicije, jer su u njima skoncentrirani faktori koji negativno djeluju na nivo nataliteta. Gradski način života snažno utječe na vrijednosne orijentacije, osobito kod mlađe populacije, čiji su prioriteti često u međusobnom konfliktu (npr. karijera i roditeljstvo) (usp. Bošnjović, 1990). Prema jednom od postulata predmetne teorije, promjene u stopama nataliteta i mortaliteta nastaju kao posljedica strukturnih preobrazbi stanovništva, potaknute masovnim zapošljavanjem (odvajanjem mjesta stanovanja od mjesta rada), širenjem obrazovanja i urbanizacijom. Prilagodba principima industrijskog društva najuočljivija je upravo u sferi reproduktivnog ponašanja i porodičnog života (Bruce, 2005). Sputavajući biološku reprodukciju, demografska tranzicija je, ukratko, radikalno zaokrenula prirodni obrazac obnavljanja stanovništva (Bošnjović, 1990). Urbanizacija, masovno zapošljavanje u vanpoljoprivrednim djelatnostima i ekspanzija obrazovanja strukturno preobražavaju stanovništvo stvarajući posve drugačiji socioekonomski ambijent[1].

Smatra se da je demografska tranzicija završena, odnosno da je započela posttranzicijska faza, kada su stope nataliteta i mortaliteta niske, a ukupna stopa fertiliteta ispod nivoa potrebnog za zamjenu generacija[2]. Važno

[1] Autor Bošnjović (1990) u svojoj knjizi *Demografska crna jama: Nova zamka industrijskog društva* razlikuje tri tipa demografske tranzicije: autohtoni, koji obuhvaća kapitalistički svijet, uključujući zemlje pionire industrijske revolucije; instrumentalni, koji se odnosi uglavnom na istočnoeuropske zemlje i neke države oslobođene kolonijalizma nakon Drugog svjetskog rata; te zemlje poznog razvoja, odnosno bivše zemlje Trećeg svijeta.

[2] Inicijalna formulacija postulata teorije demografske tranzicije, čiji su autori Warren Thompson (1929) and Frank Notestein (1945), nije uključivala migracijsku komponentu, premda je u bosanskohercegovačkom kontekstu to nužno, s obzirom na razmjere vanjskih migracija.

je naglasiti da se tok i dinamika demografske tranzicije razlikuju između zemalja koje su prve prošle kroz industrijalizaciju – uglavnom zemalja zapadne Europe i europeiziranih društava ‹Novog svijeta› – i onih europskih zemalja u kojima je ovaj proces započeo kasnije, poput Bosne i Hercegovine (Wertheimer-Baletić, 1999).

Međutim, upravo zato što se u nekim zemljama, kao što je BiH, nije zadržao uravnotežen odnos prirodnog kretanja stanovništva, već je broj umrlih postao veći od broja rođenih, jasno je da posttranzicijska etapa u praksi ima više oblika. Jedan od njih je i onaj s izraženom depopulacijom.

Ključne teze o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva

Otkad je ideja o demografskoj tranziciji ušla u znanstveni diskurs (Notestain i drugi), kretanje svjetskog stanovništva promatra se kroz prizmu postulata te teorije. Autor Demeny (1972: 195) s pravom je tvrdio da je fokusiranost na razumijevanje tranzicije postalo "središnja preokupacija moderne demografije". Iako nije moguće posve precizirati kriterije završetka tranzicije, kao mjerodavan pokazatelj uzima se pad fertiliteta ispod nivoa obnove generacija (cit. prema Wilson, 2013). Budući da se je nizak fertilitet najprije pojavio u razvijenim društvima zapada, rasprave u literaturi o posttranzicijskoj etapi nose kulturološki pečat tog dijela svijeta (Frejka et al., 2008). Stoga, apstrahiranje vitalno-statističkih pokazatelja od kontekstualnih faktora stvara rizik od izvođenja pogrešnih zaključaka prilikom kompariranja posttranzicijske etape u različitim kulturološkim sistemima. To se prvenstveno odnosi na varijacije niskog fertiliteta koji može biti uvjetovan posve drugačijim sklopom faktora. Tako u manje razvijenim europskim zemljama na reprodukciju stanovništva primarno djeluju ekonomski faktori, dok u državama blagostanja u toj domeni izraženiji učinak imaju neekonomske determinante (usp. Wertheimer-Baletić, 2005). Ovo je u suglasju s Maslowljevom hijerarhijom potreba, odnosno postmaterijalizmom kao nekofomističkom vrijednosnom orijentacijom u zapadnim društvima, u kojoj se pridaje važnost individualnoj autonomiji i samoaktualizaciji (Lesthaeghe, 2014). Na tom fonu, Lifbroer primjećuje da je višestrukost izbora (tzv. izborne biografije) povezana s temeljnim socijetalnim promjenama, uključujući emancipaciju žena, povećanje rodne jednakosti te slabljenje mehanizama koji su dugo oblikovali normativno ponašanje, a za što su zaslužni sekularizam, konzumerizam i hedonizam (Liefbroer, 2001).

U literaturi je uspostavljena distinkcija između posttranzicijskih demografskih režima, koji su grupirani ne samo na temelju demografskih sličnosti, već i ekonomske i kulturne bliskosti. Identificirana su četiri opća režima: prvi uključuje Sjevernu i Zapadnu Europu, Sjevernu Ameriku, Australiju i Novi Zeland; drugi čine južna Europa i zemlje njemačkog govornog područja; treći obuhvaća razvijene zemlje Dalekog istoka (Hong Kong, Japan, Južna Koreja, Singapur, Tajvan i urbana Kina); dok se četvrti odnosi na istočnu Europu (Wilson, 2013).

Jedna od karakteristika posttranzicijskog režima u bivšim socijalističkim zemljama je dugoročni trend iseljavanja stanovništva u inostranstvo, što sa sobom nosi brojne dugoročne reperkusije na njihov demografski razvoj (usp. Wilson, 2013). Nadalje, brojne socioekonomske prepreke – poput visoke stope nezaposlenosti, prezastupljenosti prekarnih poslova na tržištu rada, nezadovoljavajućeg životnog standarda, nesigurnosti, visokih cijena nekretnina, sistemske korupcije, nedostatne porodične politike i drugih faktora – značajno otežavaju ostvarenje fertilitetnih aspiracija. Također, uputno je uključiti obrazovne, ekonomske i druge parcijalne strukture stanovništva u analitički okvir.

Teorijska propozicija poznata kao Druga demografska tranzicija (DTT), koju su tokom 1980-ih razvili van de Kaa i Lesthaeghe, u osnovi nudi kulturološko objašnjenje niskog fertiliteta u zapadnim društvima. Komparativna analiza prve (klasične) i druge demografske tranzicije ukazuje na značajne kontraste u sferi braka/partnerstva, reprodukcije, kao i šire društvene kontekste zasnivanja porodice. Slabljenje institucije porodice, praćeno urušavanjem familizma kao porodične ideologije, autorski dvojac objašnjava u svjetlu dubokih strukturnih i ideacijskih transformacija: sekularizacijom (prvim i drugim valom), dekonstrukcijom rodnih uloga (zasnovanih na modelu muškarca kao hranitelja porodice i žene kao domaćice), emancipacijom žena kroz ekonomsku neovisnost, individualizacijom (odvajanjem pojedinaca od kolektivnih i korporativnih struktura), rastućim fokusom na potrebe „višeg reda“, prilagodljivim životnim stilovima i sličnim društvenim trendovima (Lesthaeghe, 2010; Zaidi i Morgan, 2017). U takvoj društvenoj konstelaciji, odnos prema braku i partnerstvu nije mogao ostati nepromijenjen, te su alternativne forme zajedničkog života postajale sve popularnije. S prestankom postojanja legitimacije potomstva kao najvažnije funkcije bračnosti, sve više djece se rađa vanbračno (Avramov, 1993, cit. prema Milić, 2007). Nadalje, pluralitet porodičnih formi (veze bez vjenčanog lista, samostalno roditeljstvo, rekonstruirane porodice) vodio je prema konceptu „postporodične porodice“ (Beck-Gernsheim, 1998).

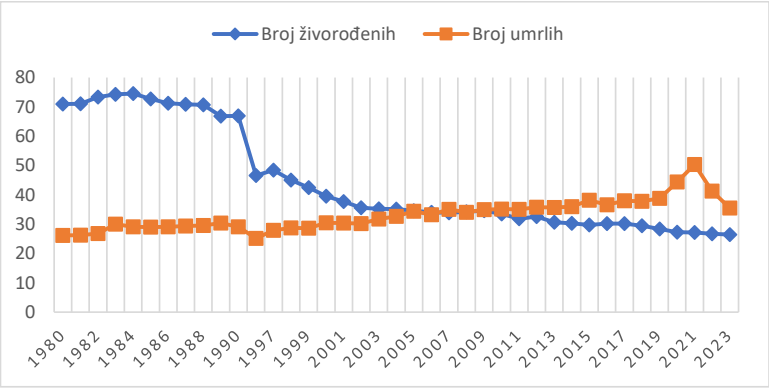
Shodno navedenom, posttranzicijska etapa razvoja stanovništva može prethoditi drugoj demografskoj tranziciji, ali one nisu istoznačne, jer među njima postoje bitne razlike u pogledu porodice, uloge braka i općenito prevladavajućih socijalnih normi.

Posttranzicijski demografski režim u bosanskohercegovačkom kontekstu

U ledenom zagrljaju 'demografske zime'

Polazeći od središnje hipoteze da je Bosna i Hercegovina isforsirano ušla u posttranzicijsku etapu uslijed rata (1992–1995) i poratne krize, unatoč nedostatku adekvatnih socioekonomskih uvjeta, evidentna je *differentia specifica* u odnosu na druge europske zemlje. Dok je završetak demografske tranzicije u zapadnim zemljama bio povezan s ekonomskim blagostanjem, naprednom urbanizacijom i preobrazbom socioekonomskih struktura stanovništva, Bosna i Hercegovina suočila se s posljedicama ratom izazvane depopulacije (raseljavanje, izbjeglištvo, neostvareni natalitet i visoki ratni mortalitet) te privredne devastacije. To je zemlju uvelo u izmijenjenu demografsku realnost, koja se očituje u stalnom padu već niskog nataliteta, porastu stope mortaliteta, intenziviranju depopulacijskih procesa te progresivnom starenju stanovništva (Emirhafizović, 2018).

Uvid u podatke o prirodnom kretanju stanovništva koji obuhvaćaju duži vremenski period jasno ilustrira razmjere poremećaja u reprodukciji.

Slika 1. Kretanje broja živorođenih i umrlih u BiH 1980–2023. (u 000)[3]
Izvori: RZS SRBiH. 1991; BHAS, 2024.

[3] Nedostaju podaci za ratni period (1992–1995).

Drastičan pad stope nataliteta postaje posebno očit kada se usporede podaci vitalne statistike iz 1990. godine (neposredno prije rata) i 2023. godine: broj živorođene djece smanjen je za gotovo dva i po puta – s 66.952 na svega 26.451 (RZS SRBiH, 1991; BHAS, 2024). Istodobno je evidentan stalan porast broja umrlih osoba, što je posljedica izraženog starenja stanovništva u odnosu na prijeratno razdoblje. Tokom pandemije došlo je do naglog porasta mortaliteta, što je prikazano na Slici 1.

Raspon niskog fertiliteta u Europi obuhvaća različite vrijednosti ovog pokazatelja – od „najnižeg niskog" (ispod 1,3 djece po ženi) do „najvišeg niskog" (oko 1,8). Prema podacima Eurostata iz 2023. godine, u skupini zemalja s najnižom stopom fertiliteta nalaze se Malta, Španjolska, Litvanija, Luksemburg, Poljska, Finska i Bosna i Hercegovina, dok komparativno najviši fertilitet ostvaruju Bugarska (1,81) i Francuska (1,66)[4]. Bosna i Hercegovina bilježi stopu ukupnog fertiliteta nižu od 1,3 još od 2002. godine (s izuzetkom 2009. i 2012.), a od 2020. godine ta se vrijednost dodatno smanjila na 1,18 (BHAS, 2024). Iako je stopa ukupnog fertiliteta već početkom 1980-ih godina bila ispod nivoa zamjene generacija, uzimajući u obzir ostvareni prirodni prirast, Bosna i Hercegovina se još uvijek nalazila u kasnoj podetapi demografske tranzicije. Stopa prirodnog prirasta, koja je tokom te decenije primarno ovisila o broju živorođenih, u 1990. godini iznosila je 8,7 promila ili u apsolutnom iznosu 37.859.

Unatoč dinamičnoj demografskoj tranziciji u Bosni i Hercegovini, natalitet je – zahvaljujući eho-efektu i reproduktivnom kapacitetu brojne generacije baby boomera – još neko vrijeme mogao osiguravati populacijski rast i djelomično kompenzirati gubitke nastale uslijed emigracije. Dalekosežne posljedice rata najizraženije su upravo na demografskom planu, dok je višestruka tranzicija[5] društva u poslijeratnom periodu dodatno naglasila proturječnosti u razvoju stanovništva. U prvim poratnim godinama, stopa nataliteta, iako niska (niža od 13 promila), bila je značajno viša u odnosu na stopu mortaliteta, što je rezultiralo stopom prirodnog prirasta višom od pet promila (1996. i 1997), da bi od 1998. godine uslijedio njen pad. Denatalitet posebno dobiva na intenzitetu s početkom novog milenija, dok istovremeni rast opće stope smrtnosti dodatno produbljuje jaz između ove dvije komponente prirodnog kretanja stanovništva. Takve tendencije neminovno su vodile ka prirodnoj depopulaciji (pojava poznata i kao „bijela

[4] Izvor: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics

[5] Po završetku rata, Bosna i Hercegovina se suočila s višestrukom tranzicijom: iz rata u mir, iz socijalizma u demokratiju, iz planske privrede i obnove zemlje na tržišnu ekonomiju (Stojanov, 2001).

kuga“), tako da je u Bosni i Hercegovini 2007. godine zabilježen veći broj umrlih od broja živorođenih. Samo po toj osnovi, Bosna i Hercegovina je u toku deset godina, od 2013. do 2023, izgubila skoro 116.000 stanovnika (BHAS, 2024). Negativna prirodna promjena (prevaga broja umrlih nad brojem živorođenih) i negativni migracijski saldo (veći broj iseljenih nego useljenih) simultano generiraju spiralu depopulacije, koja se, posredstvom kvantitativno-kvalitativnih promjena stanovništva – prvenstveno u njegovoj dobnoj strukturi – prelijeva na sve ključne aspekte društva (Emirhafizović, 2023: 74). Biološka regresija, koja predstavlja zajednički nazivnik za zemlje suočene s niskim fertilitetom i progresivnim starenjem stanovništva, nalazi se u osnovi fenomena popularno nazvanog „demografska zima“[6]. U osnovi, ekonomska neizvjesnost i kontinuirani ciklusi kriza nepovoljno se odražavaju na populacijske trendove, produbljujući strukturni poremećaj između udjela mlađih i starijih generacija, što se nameće kao jedan od najozbiljnijih izazova današnjice.

Niska stopa fertiliteta sugerira da određeni dio populacije, zbog nepostojanja individualnih ili društvenih uvjeta, ne sudjeluje u reprodukciji, zbog čega socijalitetni sterilitet – bilo privremeni ili trajni – ne bi trebalo zanemariti (Wertheimer-Baletić, 1999). Empirijsko uporište toj tvrdnji pružaju rezultati istraživanja predstavljeni u studiji *Natalitet i majčinstvo između želja i prepreka*. Od ukupno 1.476 ispitanica s područja entiteta Federacija Bosne i Hercegovine, njih dvije petine nemaju djece. Važno je napomenuti da je dobna distribucija uzorka bila sljedeća: trećina ispitanica pripadala je dobnoj skupini 30–34 godine, dok su susjedna petogodišta (20–24 i 35–39 godina) bila zastupljena s oko četvrtinom ispitanica – 25,8% i 23,7%, respektivno (Tatarević et al., 2025). Fertilitetne namjere podložne su promjenama ovisno o okolnostima u životu pojedinaca, pa odstupanje od prvobitnih planova u vezi s proširenjem porodice nije neuobičajeno. Najčešće, niz remetilačkih faktora (objektivnih ili subjektivnih) negativno utječe na realizaciju fertilitetnih aspiracija u kasnijoj reproduktivnoj dobi. U navedenom istraživanju, čak trećina ispitanica izjavila je da ne planira imati (još) djece, dok je tek nešto manje od jedne petine ostvarilo željeni broj djece (Tatarević et al., 2025).

Porast broja osoba bez djece u reproduktivnom periodu tokom posljednjih decenija predstavlja jednu od mnogih promjena u demografskom ponašanju. Ipak, za razliku od drugih sličnih trendova, ovaj fenomen se često promatra kroz ideološku prizmu (Kreyenfeld & Konietzka, 2017). Govoreći o

[6] Vidjeti: Stout, R. (Director). (2008). *Demographic winter: The decline of the human family* [Film]. Demographic Winter Productions.

društvenim posljedicama života bez djece u starijoj dobi, Kohli i Albertini (2009) ističu da je važnije kako je neko došao u situaciju da nema djecu, nego sama činjenica da ih nema.

Sve veća zastupljenost neporodičnog sektora (odrasle osobe i parovi bez djece) (Keilman, 2003) svakako predstavlja pojavu koja polarizira društvo, ali istovremeno donekle odražava nepovoljan socijalni ambijent za reprodukciju.

Socioekonomski (ne)uvjeti reprodukcije stanovništva

Kako je već u radu konstatirano, u ovom dijelu Europe ekonomske varijable imaju dominantan utjecaj na reprodukciju stanovništva, koja se odvija u stalnoj interakciji s drugim grupama faktora: biološkim, socijalnim i psihološkim. Društveno-ekonomska tranzicija, prekinuta ratom (1992–1995), uslijedila je nakon kraha socijalizma krajem 1980-ih godina, „od kada se (također) globalno nameće liberalizam, ako ne kao idealna, a ono kao optimalna i najpoželjnija matrica uspostavljanja socijalnih poredaka“ (Turza, 1998: 24).

Neki autori smatraju da se razlike u demografskim trendovima između bivših socijalističkih zemalja i ostatka razvijenog svijeta, kao i brze promjene u strukturi i brojnosti stanovništva u Srednjoj i Istočnoj Europi, mogu pripisati izrazito različitim društvenim kontekstima u kojima su ljudi donosili, i još uvijek donose, odluke o vlastitom ponašanju. Tradicionalni, neoklasični pristup fertilitetu često zanemaruje – ili barem ne uzima eksplicitno u obzir – utjecaj ekonomske neizvjesnosti na odluku o rađanju djece, iako je upravo taj faktor ključan za razumijevanje dugoročnih promjena u stopama fertiliteta. Neizvjesnost, koja je postala karakteristika tranzicije iz socijalističkog sistema u kapitalizam, nesumnjivo je imala značajan učinak na ostvarenu plodnost. Poznato je da radnici u socijalističkim državama nisu imali naročito visok životni standard, ali su uživali sigurnost – stalno zaposlenje, redovna primanja, zagarantirane penzije, univerzalan zdravstveni sistem i besplatno obrazovanje za sve. Tranzicijom ka tržišnoj ekonomiji, taj društveni ugovor je poništen, a radnici su ostali bez prethodnih garancija, suočeni s ličnom neizvjesnošću u uvjetima makroekonomske nestabilnosti (Brainerd, 2010).

Krupne strukturne promjene u bh. ekonomiji nakon rata, prije svega deindustrijalizacija, dovele su, kako neki autori smatraju, (skoro) do nestanka srednje klase, odnosno do njene pauperizacije.

Ukoliko se može prihvatiti tvrdnja da je tokom socijalističkog perioda *Bosna i Hercegovina bila relativno egalitarno društvo bez velikih nejednakosti* (Bieber, 2008), socijalna stratifikacija izražena od ulaska u novi milenij izraz

je izmijenjene socioekonomske paradigme. Posljedično, javilo se „novo siromaštvo“ svojstveno tranzicijskoj zbilji bh. društva, koje je kao takvo više naglašeno u javnoj percepciji nego u tradicionalno siromašnim zemljama (Papić, 2009). U slučaju Bosne i Hercegovine, kontinuirani pad ionako niskog nataliteta koincidira s tranzicijskim siromaštvom i padom životnog standarda u poslijeratnom periodu.

Prema podacima druge ankete provedene 2010. godine u okviru istraživanja pod nazivom „Život u tranziciji“[7] rađenog na uzorku od 1.087 domaćinstava u Bosni i Hercegovini, riziku od siromaštva bilo je izloženo približno 1,5 miliona građana ili oko dvije petine stanovništva. Ova socijalno najugroženija populacija više je koncentrirana u ruralnim područjima i doseže udio od 58% (Cojocaru i Ruggeri i Laderchi, 2013)[8]. U publikaciji *Siromaštvo i nejednakost u Bosni i Hercegovini 2007–2011* prikazan je profil siromaštva u 2011. godini te su iznesena zapažanja o promjenama tokom vremena. Promatrano prema dobnoj strukturi stanovništva, incidenca siromaštva bila je izraženija kod mladih, a njegova prevalenca povećana je među djecom (0–14 godina) i mladima (15–24 godine) u periodu od 2007. do 2011. godine. Uzimajući u obzir strukturna obilježja domaćinstava, siromaštvo se češće javlja u onima s većim brojem djece mlađe od 15 godina (dvoje ili troje). Drugim riječima, što je domaćinstvo brojnije (četiri i više članova), veća je vjerovatnoća da će biti pogođeno siromaštvom. Obrazovni profil i ekonomska aktivnost stanovništva također su povezani s incidencom siromaštva – ona je veća kod osoba s nižim stepenom obrazovanja (sa završenom osnovnom školom ili bez nje), pri čemu je siromaštvo značajno poraslo nakon tadašnje finansijske krize (World Bank, 2015).

Naizgled pozitivan trend smanjenja udjela osoba koje žive ispod granice siromaštva u razdoblju od 2004. do 2015. (s 18,3% na 16,9%) prije se može pripisati opadanju ukupnog broja stanovnika nego stvarnom porastu ekonomskog prosperiteta (Šabanović, 2018).

Bosna i Hercegovina se ubraja u red europskih zemalja s najnižim postotkom zaposlenih žena (usp. EBRD, 2016). Izrazit disparitet u stopi zaposlenosti

[7] Originalni naziv istraživanja na engleskom: „Life in Transition Survey“ - LiTS.

[8] Dostupni podaci iz anketa za procjenu višedimenzionalnog siromaštva (MPI) u Bosni i Hercegovini datiraju iz 2011./2012. godine. Prema tim procjenama, 2,2% stanovništva u Bosni i Hercegovini (što je 72 hiljade ljudi u 2021. godini) živi u višedimenzionalnom siromaštvu, dok se dodatnih 4,1% (133 hiljade ljudi u 2021.) smatra ranjivima na višedimenzionalno siromaštvo. Intenzitet uskraćenosti (materijalne deprivacije) u Bosni i Hercegovini, odnosno prosječna razina uskraćenosti među ljudima koji žive u višedimenzionalnom siromaštvu, iznosi 37,9% (UNDP, 2023).

između muškaraca i žena u radno sposobnoj dobi (15–65 godina) u 2024. godini dosegao je razliku od čak 25,5% – s 41% zaposlenih žena naspram 66,5% zaposlenih muškaraca – što predstavlja porast u odnosu na prethodne godine[9]. Kada je riječ o mladima u dobi od 15 do 24 godine, razlika u stopi zaposlenosti u posljednjoj godini promatranja (2024) nešto je manja i iznosi oko 12%. Slijedom navedenog, stope nezaposlenosti ne pogađaju podjednako muškarce i žene u radno sposobnoj dobi: u 2024. godini žene su ovom negativnom pojavom bile pogođene u prosjeku 6,5% više od muškaraca (16,7% naspram 10,2%). Poseban izazov predstavlja alarmantno visoka stopa nezaposlenosti mladih, koja premašuje 30%, čime se BiH svrstava u sam vrh europskih država po ovom pokazatelju. Ovom trendu doprinosi i visok udio neaktivnih mladih – osoba koje nisu zaposlene, niti su uključene u obrazovanje ili stručno usavršavanje, a čiji je postotak iznosio 16% u 2023. godini (ILO, 2025).

Za razliku od promjene u visini BDP-a, rast nezaposlenosti predstavlja mjerljiviji pokazatelj utjecaja ekonomske krize koja se direktno odražava na reproduktivno ponašanje stanovništva (Sobotka, Skirbekk i Philipov, 2011). Nalazi istraživanja o postojanju korelacije između stopa fertiliteta i zaposlenosti u OECD zemljama koji su proveli autori Da Rocha i Fuster pokazali su da nezaposlenost potječe žene da odgode i naprave razmak između rađanja, što povratno utječe na snižavanje stope ukupnog fertiliteta. Oni su bili inspirirani nekim opservacijama koje su sugerirale da nezaposlenost može biti važan faktor u razumijevanju pozitivne veze između dvije promatrane pojave. Razvijajući kvantitativni model životnog ciklusa fertiliteta i odluka koje se odnose na tržište rada, ustanovili su da poteškoće u pronalasku zaposlenja mogu implicirati pozitivnu korelaciju između stopa fertiliteta i zaposlenosti u ekonomijama OECD zemalja (Da Rocha i Fuster, 2006).

Međutim, uslijed prekarizacije tržišta rada, visok postotak siromašnih u Bosni i Hercegovini je zastupljen među zaposlenim koji žive porodicama s djecom (World Bank, 2015). Nedovoljna mjesečna primanja zbog potplaćenosti, odnosno neusklađenosti plaća s realnim troškovima života onemogućava porodicama da se održe iznad praga siromaštva. Drugim riječima, zaposlenost sama po sebi ne garantira izlazak iz začaranog kruga socijalne isključenosti, jer je dostojanstvena plaća za mnoge radnike/ice u Bosni i Hercegovini još uvijek izvan domene ostvarivog[10]. Korupcija u javnom sektoru i dalje zauzima

[9] Izvor: DEMOGRAPHIC RESILIENCE DATA (https://pdo.bhas.gov.ba/)

[10] Vidjeti više u: Brozek, B. (2009). *Socijalna isključenost u Bosni i Hercegovini iz pogleda zaposlenih i sindikata*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

jedno od vodećih mjesta među strukturnim problemima koji opterećuju društvo. To potvrđuje i Indeks percepcije korupcije (CPI) za 2024. godinu, prema kojem je Bosna i Hercegovina, zajedno s Bjelorusijom i Rusijom, svrstana među najkorumpiranije zemlje u Europi[11].

Imajući u vidu restriktivne socioekonomske uvjete reprodukcije, kritično nizak fertilitet demografski je izraz nepovoljnog ambijenta obilježenog permanentnom krizom.

Normativni okvir – u raskoraku između tradicije i socijalne dinamike

Uvažavajući generalni stav da se na fertilitet (ostvarena plodnost) i (ne) rađanje, osim biomedicinskog aspekta, oduvijek gledalo kao na društveni fenomen pa je za razumijevanje normi i vrijednosti u vezi s reproduktivnim ponašanjem od važnosti razmatrati i kulturu određenog društva (Behjati-Ardakani, Navabakhsh i Hosseini, 2017). Dominantni vrijednosni sistem, koji u kontekstu Bosne i Hercegovine značajnim dijelom ima korijene u ruralnom načinu života, snažno oblikuje stavove ljudi prema porodici, partnerstvu/braku i prokreaciji, kao i (ne)rasprostranjenost određenih životnih aranžmana (npr. kohabitacije). Na osnovu kriterija ruralnosti, Bosna i Hercegovina je (i prema definiciji i prema pokazateljima) jedna od najruralnijih zemalja Europe (UNDP, 2013). Međutim, permanentni ruralni egzodus potaknut industrijalizacijom i urbanizacijom, koji traje do danas, doveo je do konvergencije udjela gradskog i seoskog stanovništva. Unutarnje migracije u Bosni i Hercegovini očekivano su usmjerene prema glavnom gradu i većim urbanim centrima. S obzirom na progresivni karakter deruralizacije, broj sela bez seljačke perspektive stalno se povećava.

Opće je poznato da je bosanskohercegovačko društvo orijentirano prema porodici, iako vesternizacija u pogledu intimnog partnerstva (npr. uspostavljanje „neformalnih“ partnerskih unija, izvanbračno rađanje itd.) ima upliva u nekim urbanim sredinama. Nizak natalitet u društvu sa snažnim porodičnim vezama djeluje paradoksalno, a teško ga je objasniti bez razumijevanja kulturoloških posebnosti bh. društva. Stoga, povlačenje paralele između različitih zemalja s varijacijama niskog fertiliteta može dovesti do potpuno pogrešnih zaključaka ako se zanemare kontekstualni faktori. Ipak, Bosna i Hercegovina, unatoč nekim svojim kulturološkim

[11] Detaljnija analiza dostupna na: Transparency International. (2024). *Indeks percepcije korupcije (CPI) 2024*. Transparency International. https://ti-bih.org/indeks-percepcije-korupcije-cpi-2024/

specifičnostima, nije izoliran slučaj na kontinentu, već pripada klasteru dijela europskog Mediterana. Ovaj klaster, općenito, karakteriziraju sljedeće demografske i ideacijske sličnosti: jake porodične veze (s naglašenom međugeneracijskom solidarnošću), nizak udio izvanbračnih rođenja[12], dominacija nuklearne porodice, neraširenost kohabitacije, brak kao socijalni status, te „najkasniji kasni obrazac tranzicije u odraslost" (Billari i Liefbroer, 2010), za što je jedan od markera prosječna dob napuštanja roditeljskog doma, veoma nizak fertilitet (ispod 1,3 djece po ženi u reproduktivnoj dobi), prevladavajuća religioznost[13] i konzervativniji sistem vrijednosti, između ostalog, i u pogledu rodnih uloga (Lesthaeghe, 2010).

Autorica Dalla Zualla (2002) markirani paradoks vidi kao „Pirovu pobjedu jakog porodičnog sistema", poentirajući da će on nestati uslijed nedostatka prilagodljivih kapaciteta, odnosno diskrepancije između dinamičnog socijetalnog okruženja i očuvanja tradicionalnih porodičnih odnosa, u okolnostima kritično niskog fertiliteta.

U Bosni i Hercegovini, porodica zauzima visoko mjesto u životu pojedinca, bez obzira na njegova socio-demografska obilježja – dob, spol, etničku pripadnost, društveni status, stepen religioznosti ili obrazovanje, unatoč tome što je ova primarna društvena grupa i dalje izložena udaru tranzicijske krize. Rezultati Ankete o potrošnji domaćinstava iz 2015. godine pokazuju da čak 98% ispitanika/ica iz različitih dijelova zemlje izražava (vrlo) visoko zadovoljstvo svojom porodicom (BHAS, 2018), što pruža osnovu za optimizam kad je riječ o tom segmentu društva.

Rezultati Europske studije vrijednosti (2019) potvrđuju postojanje veze između sklonosti tradicionalnom poimanju porodice i stupnja obrazovanja pojedinaca. Udio ispitanika/ica koji se "u potpunosti slažu" ili "slažu" s tvrdnjom da je *rađanje djece dužnost prema društvu* opada s porastom nivoa obrazovanja (Kolenović Đapo i Brkić Šmigoc, 2020). S tim u vezi, važno je naglasiti da stavovi prema porodici i braku, uključujući i pitanje rađanja, među obrazovanijim osobama koje žive u većim urbanim sredinama mogu odstupati od ustaljene paradigme, čime se potencijalno suprotstavljaju etabliranim socijalnim normama. Iz perspektive teorije životnog toka, takva „heterogenizacija biografija" tumači se kao proces destandardizacije (Aboim i Vasconcelos, 2019). Osim toga, i osobe koje su u ranoj dobi stekle migracijsko iskustvo te odrastale u drugačijem vrijednosnom sistemu mogu

[12] U Bosni i Hercegovini udio izvanbračnih rađanja iznosi oko 10% (BHAS, 2024).

[13] Skoro 86% ispatinika/ica u BiH obuhvaćenih istraživanjem u okviru *Europske studije vrijednosti* izjavilo je da je religiozno (Kolenović Đapo i Brkić Šmigoc, 2020).

izražavati liberalnije stavove prema braku i partnerstvu, ili jednostavno prakticirati životni stil nespojiv s normama konzervativnog okruženja.

S obzirom na to da svaka peta mlada osoba i nakon stjecanja diplome (srednjoškolske ili fakultetske), pa čak i zaposlenja, nastavlja živjeti s roditeljima, stječe se dojam da je takav rezidencijalni status široko preferiran unutar te populacije. Ova pojava najčešće se pripisuje snažnoj privrženosti porodici i zaštitničkom roditeljstvu, karakterističnom za ovaj dio Europe. Ipak, četvrtina ispitanika/ica navodi da bi ranije napustila roditeljski dom i započela samostalan život kada bi to finansijske prilike dopuštale (Flere, 2015).

Društvena očekivanja od mladih da u relativno kratkom i zgusnutom životnom razdoblju ispune ključne razvojne zadatke – osamostaljenje, okončanje formalnog obrazovanja, ulazak na tržište rada i tranziciju u roditeljstvo – nesumnjivo stvaraju snažan pritisak. Njega dodatno pojačavaju suboptimalni uvjeti, pri čemu dolazi do izražaja nepodudarnost između ustaljenog normativnog okvira i objektivnih okolnosti. Zbog toga je prelazak sa standardizirane na izbornu biografiju u zapadnim društvima olakšao suočavanje sa strukturnim izazovima u skladu s individualnim prioritetima, bez nužnog ograničenja na određenu dob (Albert, Valsiner i Komatsu, 2022). U sredinama u kojima se javlja koegzistencija ili sinkretizam konzervativnijih i liberalnijih stavova i uvjerenja, uglavnom generacijski konotiran, turbulentne društvene i tehnološke promjene izazivaju među mladima konfuziju u pogledu postojećih vrijednosti (Lowenstein, 2007).

Kao rezultat modernizacijskih procesa, koji su odredili dinamiku i intenzitet demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini, socijalna norma ulaska u brak i rađanja u adolescentskoj dobi pripada prošlosti. Budući da brak prethodi tranziciji u roditeljstvo, povećanje prosječne dobi nevjeste podudara se s povećanjem prosječne dobi prvorotkinja.

Čak i bez dubljeg zalaska u historiju, promjene u obrascima i intenzitetu rađanja prema dobi majki jasno se očituju pri usporedbi specifičnih stopa fertiliteta u posljednjih nekoliko decenija. Broj rođene djece od majki u dobi od 15 do 19 godina u 2023. godini bio je gotovo četiri i po puta manji nego 1996. godine (6,9 naspram 30,7). Sličan trend prisutan je i u narednoj fertilnoj kohorti (20–24 godine), gdje je broj rođene djece bio gotovo dva i po puta manji (44,5 naspram 107,6). Obrat se uočava kod fertilnih kohorti starijih od 30 godina – u 2023. godini zabilježene su više vrijednosti specifičnih stopa fertiliteta u svim petogodišnjim skupinama nego 26 godina prije (BHAS, 2024). Važno je naglasiti da je 1996. bila prva godina mira, kad je broj

rođenih bio očekivano viši nakon ratne agonije, pa se uvjetno može reći da su prve poslijeratne godine predstavljale period "natalitetne kompenzacije."

Suprotno pretpostavkama, broj sklopljenih brakova u razdoblju od 1996. do 2023. godine nije drastično opao (21.107 naspram 17.024), iako njegova distribucija unutar pojedinih dobnih skupina pokazuje tendenciju pomicanja dobne granice na više. Čak 63% brakova u 2023. godini sklopljeno je u 20-im godinama života, 13,8% u prvoj polovici 30-ih godina, dok osobe u 40-ima, kao i mladi odrasli (15–19 godina), čine gotovo jednak udio s nešto više od 6% (BHAS, 2024). Ovaj obrazac u skladu je s prevladavajućim normama u društvu, što je potvrđeno istraživanjem iz 2015. godine, prema kojem je većina ispitanika izjavila da su najprikladnije godine za ulazak u brak za žene 25, a za muškarce 27,1 (Flere, 2015). Što se tiče starijih dobnih skupina, počevši od 40. godine, vjerojatno je statistički značajan udio onih koji ponovno ulaze u bračnu zajednicu. S obzirom na to da brak i dalje predstavlja najčešći životni aranžman u odnosu na njegove alternative, jasno je da druga demografska tranzicija nije prodrla u bosanskohercegovačko društvo. Iako je stopa divorcijaliteta među najnižima u Europi, porast broja razvedenih brakova u posljednjim godinama nagovještava nastavak uzlaznog trenda[14].

Demografsko iskustvo zapadnih društava navode na pitanje da li bi fertilitet, npr. u Bosni i Hercegovini, bio viši u drugačijim uvjetima ukoliko bi ekonomska situacija bila bolja ili bi možda podizanje životnog standarda nakon određenog vremena modificiralo socijalne norme u pravcu slabljenja familizma i općenito drugih „tradicionalno obavezujućih orijentacija", dok se istovremeno opseg izbora proširuje (Hoffmann-Nowotny i Fux, 2001).

Širenje konzumerizma, a time i hedonističke kulture, destabilizira tradicionalne funkcije porodice (odgoj djece, podrazumijevanje filijalnih obaveza[15] i druge), što nužno utječe i na privatnu sferu. Kohezija braka i porodice u potrošačkim društvima osjetno slabi pod teretom drugih životnih prioriteta, koji su uglavnom usmjereni na poboljšanje ili održavanje dostignutog životnog standarda (Bakić, 2024). Odgoda osnivanja porodice, međutim, ne može se dovesti u vezu samo s hedonizmom i potrašačkim mentalitetom već i ekonomski faktori igraju snažnu ulogu. Prekarizacija rada, nestabilna privreda, s jedne, te porast životnih troškova, posebno

[14] U 2023. godini broj razvedenih brakova ponovno premašuje 3.000, kao što je bio slučaj i 2017. godine (BHAS, 2024).

[15] Ova sintagma općenito se razumijeva kao posebne dužnosti – određene vrste postupaka, usluga i stavova – koje djeca imaju obavezu pružiti svojim roditeljima isključivo zato što su njihova djeca (Encyclopedia.com, n.d.).

stanovanja, s druge strane, pojačavaju tu tendenciju (usp. Frønes, 1994). Osim smanjenja prihoda tokom porodiljskog odsustva, rast oportunitetnih troškova (propuštene obrazovne i karijerne prilike), koji uglavnom padaju na teret majki, dodatno komplicira odluku o proširenju porodice (Knijn i Smit, 2009; Schonberg i Ludsteck, 2014).

Umjesto zaključka

Za razliku od uobičajenog toka demografske tranzicije u zapadnim društvima, Bosna i Hercegovina je u posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva ušla stjecajem niza turbulentnih okolnosti, prvenstveno rata i tranzicijske nestabilnosti. Izuzmu li se godine neposredno nakon završetka rata, nastavak pada ionako niskog fertiliteta krajem 1990-ih, nije bio posljedica tzv. „tempo učinka“ (odgađanja rađanja za kasniju dob). Takav trend već 2002. godine doveo je do tada najniže vrijednosti stope ukupnog fertiliteta, koja se može označiti kao ‘zamka (kritično) niskog fertiliteta’ (Lutz et al., 2006). Uz nisku stopu nataliteta i prirodnu depopulaciju, strukturni problemi bosanskohercegovačkog ‘društva u tranziciji’ ujedno predstavljaju repulzivne faktore koji su potaknuli intenzivan val iseljavanja iz zemlje. Permanentna kriza „života u tranziciji bez kraja“ izazvala je jednu od najozbiljnijih posljedica – duboku demografsku krizu, koja je, sudeći po svom obimu, u značajnoj mjeri izmakla kontroli. Dok su u zemljama ovog dijela Europe ekonomski faktori ključni u domeni biološke reprodukcije, u zapadnim kulturama dominiraju „postmaterijalističke vrijednosti“. U BiH, pak, dominantni narativ koji favorizira reproduktivnu funkciju pojedinca često je u koliziji s konkretnim mogućnostima ostvarivanja fertilitetnih namjera, uslijed djelovanja brojnih nepovoljnih faktora. Već duži niz godina, konzervativnije zemlje južne Europe, među kojima je i Bosna i Hercegovina, bilježe znatno niže vrijednosti stope ukupnog fertiliteta u odnosu na zemlje s liberalnijim sistemom vrijednosti. Ova disonanca između privrženosti tradiciji i socioekonomske stvarnosti podcrtava proturječnosti koje se odražavaju na demografsko ponašanje, a moguće ih je potpunije razumjeti tek iz sociološke i psihološke perspektive.

Literatura

- Aboim, S., & Vasconcelos, P. (2019). Reassessing (de)standardization: Life course trajectories across three generations. *Portuguese Journal of Social Science, 18*(3), 299–318. https://doi.org/10.1386/pjss_00005_1
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2018). *Anketa o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini 2015:* Tematski bilten 15. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2024). *Demografija 2023:* Tematski bilten 02. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2023). *Demographic Resilience Data*. Retrieved from https://pdo.bhas.gov.ba/ (Preuzeto 10. marta 2025.)
- Albert, I., Valsiner, J., & Komatsu, K. (2022). Family formation in Europe in light of societal and individual challenges. In M. Emirhafizović, T. Heiman, M. Medgyesi, C. P. Mota, S. Tomanović, & S. Vella (Eds.), *Family formation among youth in Europe: Coping with socio-economic disadvantages* (pp. ix–x). Information Age Publishing. Charlotte, NC.
- Bakić, S. (2024). Naslijeđe šutnje: Kultura nasilja nad ženama i potraga za promjenom. U *Naslijeđe nasilja nad ženama: Diskursi, perspektive, lekcije iz BH. povijesti* (str. 337-367). Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Fondacija Heinrich Böll i Heinrich-Böll-Stiftung e.V. Sarajevo i Berlin.
- Beck-Gernsheim, E. (1998). On the way to a post-familial family: From a community of need to elective affinities. *Theory, Culture & Society, 15*(3–4), 53–70. https://doi.org/10.1177/0263276498015003004
- Behjati-Ardakani, Z., Navabakhsh, M., & Hosseini, S. H. (2017). Sociological study on the transformation of fertility and childbearing concept in Iran. *Journal of Reproduction & Infertility, 18*(1), 153–161. https://www.jri.ir/article/698
- Bieber, F. (2008). *Bosna i Hercegovina poslije rata: Politički sistem u podijeljenom društvu*. Buybook: Sarajevo.
- Billari, F. C., & Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research, 15*(2–3), 59–75. https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.003
- Bošnjović, I. (1990). *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva*. Veselin Masleša: Sarajevo.
- Brainerd, E. (2010). The demographic transformation of post-socialist countries: Causes, consequences, and questions. *Working Paper No. 2010/15*. https://doi.org/10.2139/ssrn.1581180

- Brozek, B. (2009). *Socijalna isključenost u Bosni i Hercegovini iz pogleda zaposlenih i sindikata*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Bruce, S. (2005). *Sociologija* (V. Hreljić, Trans.). Šahinpašić: Sarajevo. (Originalni rad objavljen 2000. godine)
- Cojocaru, A., & Ruggeri Laderchi, C. (2013). Social exclusion in Bosnia and Herzegovina. In C. Ruggeri Laderchi & S. Savastano (Eds.), *Poverty and exclusion in the Western Balkans: New directions in measurement and policy* (pp. 71–98**).** Springer.
- Da Rocha, J. M., & Fuster, L. (2006). Why are fertility rates and female employment ratios positively correlated across OECD countries? *International Economic Review, 47*(4), 1187–1222. https://doi.org/10.1111/j.1468-0327.2006.00376.x
- Dalla Zuanna, G. (2001). The banquet of Aeolus: A familistic interpretation of Italy's lowest-low fertility. *Demographic Research*, *4*(5), 133–162. https://doi.org/10.4054/DemRes.2001.4.5
- Encyclopedia.com. (n.d.). Filial obligations. In *Encyclopedia.com*. Retrieved March 21, 2025, from https://www.encyclopedia.com/education/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/filial-obligations
- European Bank for Reconstruction and Development. (2016). *Life in transition survey III: A decade of measuring transition*. European Bank for Reconstruction and Development. https://www.ebrd.com/home/news-and-events/publications/economics/special-reports/life-in-transition-survey-iii.html#
- Emirhafizović, M. (2018). Kad demografska zima zakuca na vrata. *Context*, *5*(1), 7–24. https://doi.org/10.55425/23036966.2018.5.1.7
- Emirhafizović, M. (2023). The course of demographic transition in Bosnia and Herzegovina – An overview. *Bosnian Studies: Journal for Research of Bosnian Thought and Culture, 7*(2), 62–80. https://doi.org/10.47999/bos.2023.7.2.62-80
- Eurostat. (2025). *Fertility statistics*. Eurostat. Retrieved March 19, 2025, from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics
- Flere, S. (2015). Youth and family in South East Europe. In K. Hurrelmann & M. Weichert (Eds.), *Lost in democratic transition? Political challenges and perspectives for young people in South East Europe: Results of representative surveys in eight countries* (pp. xx–xx). Friedrich Ebert Stiftung, Regional Dialogue South East Europe.
- Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J. M., & Toulemon, L. (2008). Summary and general conclusions: Childbearing trends and policies in Europe. *Demographic Research*, *19*(2), 5–14. https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.2

- Frønes, I. (1994). Dimensions of childhood. In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood matters: Social theory, practice and politics* (pp. 145–165). Avebury. Aldershot.
- Grebo, Z. (1985). Stanovništvo Bosne i Hercegovine 1980-ih godina. *Pregled*, *11–12*, 1263–1295.
- Hoffmann-Nowotny, J., & Fux, B. (1991). Present demographic trends in Europe. In: Council of Europe, Seminar on present demographic trends and lifestyles in Europe (pp. 31–97). Council of Europe: Strasbourg.
- International Labour Organization. (2025). *Share of youth not in education, employment or training, total (% of youth population)*. Labour Force Statistics Database (LFS), ILOSTAT. https://ilostat.ilo.org/data (Preuzeto 7. marta 2025.)
- Keilman, N. (2003). Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe. Population series N. 43. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Knijn, T., & Smit, A. (2009). *The relationship between family and work: Tensions, paradigms and directives* (Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe, REC-WP 11/2009). University of Edinburgh, Publication and Dissemination Centre (PUDISCwowe). https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-198179
- Kolenović Đapo, J., & Brkić Šmigoc, J. (2020). *Values in Bosnia and Herzegovina: Overview of the main findings of the 2019 European values study*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Kreyenfeld, M., & Konietzka, D. (2017). Analyzing childlessness. In M. Kreyenfeld, & D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe*: *Contexts, causes, and consequences* (pp. 3–15). Springer. https://doi.org/10.3917/popu.1801.0156
- Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 111*(51), 18112–18115. https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, *36*(2), 211–251. https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x
- Liefbroer, A. (2001). The link between values and demographic behaviour. Paper presented at the EuroConference on The Second Demographic Transition in Europe, Bad Herrenalb, Germany, June 23–28, 2000.
- Lowenstein, A. (2007). *Intergenerational solidarity: Strengthening economic and social ties* (Background paper). Department of Economic and Social Affairs, Division for Social Policy and Development, United Nations.

- Lutz, W., Skirbekk, V., & Testa, M.R. (2006). The low fertility trap hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. In: *Vienna yearbook of population research* (pp. 167–192). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 10.1553/populationyearbook2006s167.
- Milić, A. (2007). *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Papić, Ž. (2009). Jačanje socijalnog uključivanja i NVO-a – Uloga NVO Fondacije za socijalno uključivanje. U *Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo – praktični koraci* (str. 32–54). IBHI. Sarajevo.
- Republički zavod za statistiku SR Bosne i Hercegovine. (1991). *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1991*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR Bosne i Hercegovine.
- Schönberg, U., & Ludsteck, J. (2014). Expansions in maternity leave coverage and mothers' labor market outcomes after childbirth. *Journal of Labor Economics, 32*(3), 469–505. https://doi.org/10.1086/675078
- Sobotka, T., Skirbekk, V., & Philipov, D. (2011). Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review, 37*(2), 267–306. https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00411.x
- Stojanov, D. (2001). BiH od 1995: Tranzicija i rekonstrukcija privrede u *Politike međunarodne podrške zemljama JIE*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.
- Stout, R. (Director). (2008). *Demographic winter: The decline of the human family* [Film]. Demographic Winter Productions. Dostupno na: https://www.imdb.com/title/tt1954377/
- Šabanović, E. (2018, 19. januar). *Siromaštvo u Bosni i Hercegovini – osnovne činjenice*. https://www.elval.org/en/siromastvo-u-bosni-i-hercegovini-osnovne-cinjenice
- Tatarević, A., Forić, S., Bosankić-Čmajčanin, N., Emirhafizović, M., Čomić, A., i Draganović, S. (2025). *Natalitet i majčinstvo između želja i prepreka: Studija o uzrocima pada nataliteta iz perspektive žena u Federaciji BiH*. Udrženje Baby Steps. Sarajevo.
- Transparency International. (2024). *Indeks percepcije korupcije (CPI) 2024*. Transparency International. https://ti-bih.org/indeks-percepcije-korupcije-cpi-2024/ (Preuzeto 3. aprila 2025.)
- Turza, K. (1998). *Luis Mamford – jedna kritika modernosti*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- United Nations Development Programme. (2023). *Multidimensional Poverty Index 2023: Briefing note for countries – Bosnia and Herzegovina*. https://hdr.undp.org/sites/default/files/Country-Profiles/MPI/BIH.pdf

- UNDP (United Nations Development Programme). (2013). *Rural development in Bosnia and Herzegovina: Myth and reality*. Sarajevo: UNDP.
- Wertheimer-Baletić, A. (2005). Razmatranja o posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, *37*(1), 377–388.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. MATE: Zagreb.
- Wilson, C. (2013). Thinking about post-transitional demographic regimes: A reflection. *Demographic Research*, *28*(46), 1373–1388. https://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.46Demographic Research+9
- World Bank. (2015). *Poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina 2007-2011* (English). World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/228531467999134102
- Zaidi, B., & Morgan, S. P. (2017). The second demographic transition theory: A review and appraisal. *Annual Review of Sociology, 43*(1), 473–492. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-060116-053442
- Zgourides, G. D., & Zgourides, C. S. (2000). *Sociology*. CliffsNotes: New York.

ANU BiH АНУ БиХ

THE SPECIFICS OF THE POST-TRANSITIONAL DEMOGRAPHIC REGIME IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The paper analyzes the specifics of the post-transition stage of population development in Bosnia and Herzegovina in the context of socio-economic determinants of biological reproduction, including the normative framework. Unlike the developed countries, which were pioneers of the demographic transition, Bosnia and Herzegovina entered its current stage of development prematurely, due to a combination of extreme circumstances – the war cataclysm and the post-war crisis. On the other hand, the normative and institutional framework supports the social contradictions of ongoing population development. The social conditioning of the continuous decline in birth rates is examined, based on theoretical insights and available empirical research findings. Although low fertility variations are present in both Bosnia and Herzegovina and the developed Western countries – the forerunners of demographic transition – the causes differ significantly in terms of socio-historical origins. The persistent dominance of negative demographic trends in Bosnia and Herzegovina's overall population dynamics results in intense depopulation, signaling a societal environment burdened by numerous structural disadvantages.

Keywords: demographic transition, post-transition stage, fertility, mortality, depopulation, society, Bosnia and Herzegovina.

DOI: 10.5644/PI2025.219.04

DEMOGRAFSKI IZAZOVI U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE: SLUČAJ JUGOISTOČNE EVROPE

Miodrag Simović[*], *Duško Vejnović*[**], *Slaven Knežević*[***]

Sažetak

U radu se analiziraju demografski izazovi u Jugoistočnoj Evropi (JIE) u kontekstu globalizacije, fokusirajući se na paradoksalnu interakciju između globalnih integracija i lokalnih identiteta. Istražuje se kako globalizacija, kroz svoje ekonomske, socijalne i kulturne implikacije, utiče na percepciju i iskustvo identiteta u JIE, te kako to, zauzvrat, oblikuje demografske trendove. Analiza pokazuje da je JIE u središtu složenog globalnog demografskog procesa, gdje se klasični koncept "odliva mozgova" prepliće sa novim fenomenom "odliva identiteta".

Rad se fokusira na uticaj globalizacije na migracije u JIE, pokazujući kako ekonomski pritisci i težnja za boljim životnim standardom podstiču migraciju, ali istovremeno stvaraju osjećaj gubitka kulturnog identiteta i pripadnosti. Istraživanje se bavi i uticajem globalizacije na demografske trendove poput smanjenja nataliteta. U tom kontekstu, predmet pažnje je i kako globalizacija, kroz promjenu životnog stila i promovisanje individualističkih vrijednosti, utiče na tradicionalne porodične modele i smanjuje želju za većim brojem djece.

Koristeći statističke podatke i kvalitativne analize, pokazuje se da je globalizacija, iako nudi ekonomske benefite, stvorila i značajne demografske izazove u JIE. S tim u vezi, predlaže se niz preporuka za rješavanje ovih izazova, uključujući: redefinisanje identiteta u kontekstu globalizacije, osnaživanje lokalnih zajednica i podsticanje povjerenja u budućnost, te kreiranje politika koje promovišu inkluziju i održivost u kontekstu globalnog povezivanja.

Ključne riječi: demografski izazovi, globalizacija, migracije, identitet, Jugoistočna Evropa

[*] Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, msimovic@anubih.ba
[**] Univerzitet u Banjoj Luci, *profesordusko@gmail.com.*
[***] Student Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci na odsjeku Krivično pravo, slaven.knezevic998@gmail.com.

I. DEMOGRAFSKE PROMJENE U EVROPSKOJ UNIJI

1 – Uvodne napomene

Demografske promene u Evropskoj uniji (EU) utiču na:

- tržište rada (*the labour market*) – kako se radno sposobno stanovništvo Evrope smanjuje, održavanje ekonomskog rasta zahtijeva dovođenje više ljudi na tržište rada i/ili povećanje produktivnosti kroz tehnološki napredak i razvoj vještina;
- zapošljavanje (*employment*) – kako ljudi žive duže i zdravije, mnogi građani žele da rade duže, iako ne nužno na istoj vrsti poslova;
- usluge njege (*care services*) – sve veći udio starijih ljudi u EU donosi povećanu potrebu za uslugama njege i dovodi u pitanje dugoročnu finansijsku održivost država blagostanja;
- demografsku ravnotežu (*demographic balance*) – demografski trendovi ne utiču na svaku zemlju i svaki region na isti način. Dok se predviđa da će određeni broj država članica EU već u narednim godinama doživjeti pad broja stanovnika, za druge se predviđa rast stanovništva u istom periodu;
- ruralna područja (*rural areas*) – generalno govoreći, ruralni regioni su više pogođeni padom stanovništva zbog prirodnih promjena i iseljavanja;
- položaj Evrope u svijetu (*Europe's position in the world*) – kako se predviđa da će udio EU u globalnoj populaciji nastaviti da opada u narednim decenijama, postoji potreba za bliskom saradnjom na svim nivoima kako bi se osigurala konkurentnost i jedinstvenog tržišta koja postaje sve hitnija.

Zaključci Evropskog savjeta (*European Council*) u junu 2023. godine pozvali su Evropsku komisiju da predloži alat za podršku državama članicama u rješavanju demografskih izazova i njihovog uticaja na konkurentsku prednost Evrope. Demografski alati (*demography toolbox*), pripremljeni kao odgovor od strane Komisije, oslanjaju se na iskustva iz cijele EU i postavljaju sveobuhvatan pristup demografskim promjenama strukturiran oko četiri stuba:

1. podržati roditelje (*support parents*) boljim usklađivanjem porodičnih težnji i plaćenog rada, posebno obezbjeđivanjem pristupa kvalitetnoj brizi o djeci i dobrom ravnotežom između poslovnog i privatnog života;
2. podrška i osnaživanje mlađih generacija da napreduju, razvijaju svoje vještine, olakšavaju im pristup tržištu rada i pristupačnom stanovanju;

3. osnaživanje starijih generacija (*older generations*) i održavanje njihove dobrobiti, kroz reforme, u kombinaciji sa odgovarajućim politikama tržišta rada i radnog mesta;
4. gdje je to potrebno, rješavanje nedostatka radne snage kroz upravljanu legalnu migraciju, u punoj komplementarnosti za iskorištavanje talenata iz EU.

Kutija sa alatima (*the toolbox recognises*) prepoznaje potrebu da se uzme u obzir teritorijalna dimenzija demografskih promjena, posebno u regionima koji doživljavaju fenomen pada stanovništva i značajnu mobilnost mladih radnika ("odliv mozgova" – brain drain).

U EU je 1. januara 2023. godine živjelo 448.8 miliona ljudi. Najmnogoljudnija zemlja EU bila je Njemačka (84,4 miliona, 19% od ukupnog broja EU), zatim Francuska (68,2 miliona, 15%), Italija (59,0 miliona, 13%), Španija (48,1 milion, 11%) i Poljska (36,8 miliona, 8%). Ukupno, ovih pet zemalja EU činilo je 66% stanovništva EU. Na drugom kraju raspona, najmanje naseljene zemlje EU bile su Malta (542.000 ljudi, što odgovara 0,1% od ukupnog broja EU), Luksemburg (661.000, takođe 0,1%) i Kipar (921.000, 0,2%).

Tokom dvadesetogodišnjeg perioda (od 1. januara 2003. do 1. januara 2023. godine) ukupno stanovništvo EU poraslo je sa 431,2 na 448,8 miliona, što je rast od 4%. Tokom ovog perioda, 18 zemalja EU pokazalo je povećanje broja stanovnika, a devet je zabilježilo smanjenje. Najveća relativna povećanja zabilježena su u Luksemburgu (47%), Malti (36%), Irskoj (33%) i Kipru (29%), dok su najveća relativna smanjenja zabilježena u Letoniji (-18%), Bugarskoj i Litvaniji (obje -17%) i Rumuniji (-12%). Najveći apsolutni porasti zabilježeni su u Francuskoj i Španiji (obje 6,3 miliona), dok su najveća apsolutna smanjenja zabilježena u Rumuniji (-2,6 miliona), Poljskoj (-1,5 miliona) i Bugarskoj (-1,4 miliona).

Gustina naseljenosti u EU kreće se od 18 do 1.693 ljudi po km². Gustina naseljenosti, što znači broj ljudi po kvadratnom kilometru (km²), bila je u prosjeku 109 osoba po km² u EU u 2022. godini. Ova vrijednost se značajno razlikovala između zemalja EU. Najveća gustina naseljenosti zabilježena je na Malti (1.693 osoba po km²), a slijede Holandija (518) i Belgija (384). Na drugom kraju bile su Finska (18 osoba po km²) i Švedska (26) sa najnižom gustinom naseljenosti.

Upoređujući 2022. sa 2002. godinom, došlo je do povećanja gustine naseljenosti u 18 zemalja EU, sa najvećim rastom na Malti (sa 1.255 na 1.693 osoba po km²), Luksemburgu (sa 173 na 253) i Belgiji (341 na 384).

Rumunija (95 do 81) i Bugarska (71 do 60) imali su najveći pad. U prosjeku u EU gustina naseljenosti se povećala sa 105 osoba po km² na 109 tokom ovog perioda.

2. Više žena nego muškaraca

Skoro 5% je više žena nego muškaraca. U EU je 1. januara 2023. godine bilo 229 miliona žena i 219 miliona muškaraca. To odgovara odnosu od 104,6 žena na 100 muškaraca, što znači da je bilo 4,6% više žena nego muškaraca. Bilo je više žena nego muškaraca u svim zemljama EU, osim Malte, Švedske, Luksemburga i Slovenije. Najveće stope zabeležene su u Letoniji (16% više žena nego muškaraca) i Litvaniji (14% više).

Poređenja radi, 20 godina ranije, 1. januara 2003. godine, bilo je 5,4% više žena nego muškaraca u EU, sa minimalnim odnosom od 101,3 žena na 100 muškaraca u Irskoj i maksimalnim 118,0 u Letoniji. U periodu od 2003. do 2023. godine najveći porast stope zabilježen je u Bugarskoj (sa 105,3 na 108,0 žena na 100 muškaraca), dok je najveći pad zabilježen na Malti (sa 101,8 na 90,3 žene na 100 muškaraca).

3. Srednja starost stanovništva u EU je 44,5 godina

Drugi način analize starenja društva u EU je gledanje na srednju starost stanovništva. Srednja starost porasla je u periodu od 2003. do 2023. godine: bila je 39,0 godina u 2003. godini, 42,2 godine u 2013. i 44,5 godina u 2023. godini (1. januara). To znači povećanje od 5,5 godina u srednjoj starosti u EU tokom ovog 20-godišnjeg perioda.

Među zemljama EU najviša srednja starost 1. januara 2023. godine zabilježena je u Italiji (48,4 godine), a slijede Portugalija (47,0), Bugarska (46,8) i Grčka (46,5), dok je najniža zabilježena na Kipru (38,4 godine), Irskoj (39,1), Luksemburgu (39,7) i Malti (40,1). Tokom perioda od 2003. do 2023. godine srednja starost se najviše povećala u Portugaliji (8,5 godina) i Rumuniji (8,3), a najmanje u Švedskoj (1,1) i Luksemburgu (2,0).

4. Promjena stanovništva

Ovaj dio se fokusira na rođenje i smrt, starost majki i broj djece, kao i očekivani životni vijek i višak smrtnosti tokom pandemije COVID-19. Očekivani životni vek pri rođenju u 2023. godini u EU je bio 84,2 godine za djevojčice i 78,9 godina za dječake – razlika od 5,3 godine.

ANU BiH АНУ БиХ

Manje je rođenih, više smrtnih slučajeva.
Smanjuje se broj živorođenih.

U EU je gruba stopa nataliteta, koja pokazuje broj živorođenih na 1.000 osoba, iznosila 10,1 u 2002. godini, porasla je na 10,6 u 2008. godini i od tada se smanjila na 8,7 u 2022. godini. Među zemljama EU, upoređujući 2022. sa 2002. godinom, došlo je do smanjenja u 22 zemlje i povećanja u četiri, dok je stopa bila ista u Bugarskoj. U 2022. godini najviša stopa nataliteta pronađena je na Kipru (11,2 živorođene na 1.000 osoba), Francuskoj (10,7), Irskoj (10,5) i Švedskoj (10,0), a najniža u Italiji (6,7), Španiji (6,9) i Grčkoj (7,3).

Broj smrtnih slučajeva raste.

Stopa smrtnosti (broj smrtnih slučajeva na 1.000 osoba) bila je 10,0 u 2002. godini. Varirala je između 9,7 i 10,1 do 2014. godine, a zatim se donekle povećala, varirajući između 10,2 i 10,5 tokom 2015. do 2019. Tokom pandemije COVID-19 povećala se na 11,6 u 2020. i 11,9 u 2021. godini, prije nego što se donekle smanjio na 11,5 u 2022. godini.

U 21 državi EU došlo je do povećanja stope smrtnosti tokom ovog perioda, a u šest zemalja smanjenja. U 2022. godini najveće stope smrtnosti zabilježene su u Bugarskoj (17,9 smrtnih slučajeva na 1.000 osoba), Letoniji (16,4), Litvaniji (15,1) i Hrvatskoj (14,8), a najniže u Irskoj i Luksemburgu (obje 6,8) i Kipru i Malti (obje 8,0).

Negativna prirodna promjena stanovništva u EU od 2012. godine

Kao što je ranije pomenuto, stanovništvo u EU poraslo je od 1. januara 2001. do 1. januara 2020. godine, a zatim se smanjilo tokom naredne dvije godine, prije nego što je ponovo raslo tokom 2022. godine. Međutim, prirodna promjena stanovništva u EU (razlika između živorođenih i umrlih) bila je negativna već od 2012. godine. To je u velikoj mjeri posljedica starenja stanovništva, kao i pandemije COVID-19 u periodu od 2020. do 2022. godine.

U 2002. godini stopa prirodne promjene stanovništva bila je + 0,2 na 1.000 osoba i ostala je pozitivna do 2011. godine. Stopa je postala negativna u 2012. godini i kontinuirano se smanjuje od 2016. godine da bi dostigla -1,1 u 2019. godini, -2,5 u 2020. godini, -2,7 u 2021. i -2,9 u 2022. godini. Najveće negativne sirove stope prirodne promjene stanovništva u 2022. godini

zabilježene su u Bugarskoj (-9,4), Letoniji (-7,9) i Litvaniji (-7,4), a najviše pozitivne u Irskoj (+3,8), Kipru (+3,2) i Luksemburgu (+3,1).

5. Starije majke

1,46 djece po ženi u 2022. godini

Tokom perioda od 2002. do 2022. godine u EU najniža vrijednost ukupne stope fertiliteta (broj živorođenih po ženi) bila je 1,43 u 2002. godini, a najviša 1,57 u 2008, 2010 i 2016. U 2022. godini ukupna stopa plodnosti bila je 1,46. Među državama članicama EU, Francuska (1,79 živorođenih po ženi) imala je najveću ukupnu stopu fertiliteta, a slijede Rumunija (1,71) i Bugarska (1,65). Najniže stope registrovane su na Malti (1,08), Španiji (1,16) i Italiji (1,24).

U periodu od 2002. do 2022. godine najveći pad ukupne stope fertiliteta zabilježen je u Irskoj (sa 1,97 živorođenih po ženi u 2002. na 1,54 u 2022.), Finskoj (sa 1,72 na 1,32) i Malti (sa 1,45 na 1,08), dok je najveći porast zabilježen u Češkoj (sa 1,17 u 2002. na 1,64 u 2022.), Rumuniji (sa 1,27 na 1,71) i Bugarskoj (sa 1,23 na 1,65).

Starost žena pri rođenju prvog djeteta povećava se na 29,7 godina

Prosječna starost majki koje prvi put rađaju u EU se povećala: u 2013. godini prosječna starost žena pri rođenju prvog djeteta bila je 28,8 godina (za šest država najranija dostupna godina je u periodu 2006-2013). To se u prosjeku povećavalo svake godine za 0,1 godinu, da bi dostiglo 29,7 u 2022. godini.

Došlo je do povećanja ove srednje starosti u svim zemljama EU u periodu između 2002. godine (ili prve godine na raspolaganju) i 2022. godine. Najveći porast bio je u Estoniji (4,1 godina) i Litvaniji (3,9), dok je najmanji porast bio u Francuskoj (1,0 godina). U 2022. godini najstarije majke su u Italiji (31,7 godina) i Španiji (31,6), a najmlađe u Bugarskoj (26,6) i Rumuniji (27,0).

Udio majki koje su se porodile starijih od 40 godina više se nego udvostručio između 2002. i 2022. godine

Drugi način analize trendova plodnosti je da se pogleda udio majki koje su se porodile starije od 40 godina u ukupnom broju živorođenih u godini. U EU je ovaj udio u 2022. godini bio 2,4 puta u poređenju sa udelom u 2002. godini,

jer je porastao sa 2,5% na 6,0%. Udio majki koje su se porodile starosti najmanje 40 godina povećao se u svim zemljama EU tokom ovog perioda. U 2022. godini najveći udio zabilježen je u Irskoj (11,2% svih živorođenih), zatim u Španiji (11,0%) i Grčkoj (10,0%), a najniži u Rumuniji i Slovačkoj (obje 3,5%) i Litvaniji (3,6%).

6. Žene žive duže

Povećanje očekivanog životnog vijeka od 3,8 godina između 2003. i 2023. godine

Stanovništvo u EU stari, a jedan od razloga je sve duži životni vijek – stanovništvo živi sve duže i duže. Očekivani životni vijek pri rođenju brzo je porastao tokom prošlog vijeka zbog nekoliko faktora, uključujući smanjenje smrtnosti novorođenčadi, porast životnog standarda, poboljšani način života i bolje obrazovanje, kao i napredak u zdravstvu i medicini.

U 2003. godini očekivani životni vijek pri rođenju u EU bio je 77,7 godina, što je vrijednost koja se povećala za 3,6 godina na 81,3 u 2019. godini. Nakon izbijanja pandemije COVID-19, očekivani životni vijek pao je na 80,4 godine u 2020. godini i dalje na 80,1 godinu u 2021. godini. Oporavio se na 80,6 godina u 2022. i na 81,5 godina u 2023. godini, što je 0,2 godine više od vrijednosti iz 2019. prije pandemije COVID-19.

Očekivani životni vijek porastao je za 3,8 godina na nivou EU između 2003. i 2023. godine. Sve države članice EU zabilježile su porast od 2003. do 2023. godine, sa najvećim porastom u Estoniji (6,9 godina, sa 71,9 godina u 2003. na 78,8 u 2023.) i najmanjim u Grčkoj (2,3 godine, sa 79,3 na 81,6). U 2023. godini najveći očekivani životni vijek zabilježen je u Španiji (84,0) i Italiji (83,8), a najniži u Bugarskoj (75,8) i Letoniji (75,9).

7. Višak smrtnosti

Oko 1,97 miliona dodatnih smrtnih slučajeva u EU između marta 2020. i februara 2024., u poređenju sa prosjekom od 2016. do 2019. godine

U aprilu 2020. godine pokrenuta je nova evropska zbirka podataka o nedeljnom broju smrtnih slučajeva. Glavni razlog za ovo lansiranje bio je mjerenje uticaja pandemije COVID-19. Upoređivanjem nedeljnih smrtnih slučajeva sa prosjekom za isti period od 2016. do 2019. godine – može se odrediti nivo viška smrtnosti ili broj dodatnih smrtnih slučajeva.

Ukupno je bilo oko 1.964.000 dodatnih smrtnih slučajeva u EU između marta 2020. i februara 2024. godine, u poređenju sa prosjekom od 2016. do 2019. Od ovih dodatnih smrtnih slučajeva oko 578.000 bilo je u 2020. godini, 658.000 u 2021., 515.000 u 2022., 206.000 u 2023. i 10.000 u periodu januar – februar 2024. godine.

Do kraja aprila 2023. godine direktor WHO (World Health Organization) proglasio je okončanje COVID-19 globalnom zdravstvenom vanrednom situacijom 5. maja 2023. godine, a u EU je bilo dodatnih 1.789.000 smrtnih slučajeva. Uz to, nacionalni trendovi su bili prilično različiti širom EU. Od marta 2020. do februara 2024. godine, februar 2023. i februar 2024. bili su jedini mjeseci kada nije bilo viška smrtnosti u EU u cjelini, kada je višak smrtnosti pao na -1,0% i -1,1% zbog oko 4.000 i 5.000 manje smrtnih slučajeva, respektivno, u poređenju sa prosjekom februara 2016-2019.

Dio povećanja smrtnosti u julu i avgustu 2022. godine, u poređenju sa istim mjesecima 2020. i 2021. godine, može biti posljedica toplotnih talasa koji su tada pogodili dijelove Evrope.

II. IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE O UTICAJU DEMOGRAFSKIH PROMJENA

Evropska komisija[1] je 17. juna 2020. godine usvojila prvi Izvještaj o uticaju demografskih promjena[2] koji je i prvi cjelovitiji pregled stanja Evrope kad se govori o njenoj demografskoj slici. A ona je, što se tiče trendova pada nataliteta i starenja stanovništva – porazna. U Izvještaju se projektuje kakva će demografska slika biti za 50 godina, tačnije 2070.

1. Za 50 godina Evropljana u svijetu svega 4%

Očekuje se da će žene do 2070. godine prosječno živjeti sedam godina duže, tačnije u prosjeku će doživjeti 90, a muškarci 86 godina. Ako se korijenito nešto ne promijeni, natalitet će i dalje padati: danas prosječno godišnje žene rađaju 1,55 dijete, i to u dobi od 31 godine, što ne obećava ni zaustavljanje pada nataliteta, a još manje porast. Tako će 2070. godine čak 30,3% evropskog stanovništva biti starije od 65 godina (to je 9% više nego danas), a 13,2% stanovnika biće starije od 80 godina (što je 5,8% više nego danas).

[1] U daljem tekstu: EK.

[2] U daljem tekstu: Izvještaj.

Ako se, dakle, nastavi dosadašnji trend pada nataliteta, procjene su da će Evropljana u svijetu biti značajno manje. Do 2070. godine će udio evropskog u svjetskom stanovništvu iznositi manje od 4%. Uporedbe radi, 1960. godine je udjel Evropljana u svijetu iznosio više od 12%. Već deset godina smanjuje se i broj aktivnog radnog stanovništva u dobi između 20 i 64 godine, a do 2070. očekuje se pad od 18%.

2. 31 milion ljudi u Evropi živi u siromaštvu

U Izvještaju se naglašava kako postoje značajne razlike u demografskim promjenama i po evropskim regijama, tačnije državama, koje su dugoročno neodržive, jer utiču na rast evropske privrede, na zapošljavanje i zdravlje stanovništva. Tako, 31 milion Evropljana živi u područjima, regijama koje imaju izrazito niske prihode i u kojima se značajno smanjuje natalitet.

Ono što se može odnositi na cijelu Evropu jeste činjenica kako se mijenja sastav domaćinstava. Do juče su najveći broj domaćinstava bili oni koje čine dva roditelja s djecom, a danas su sve češće domaćinstva koja čine ljudi koji žive sami, samohrani roditelji ili parovi bez djece.

3. Zelena knjiga o starenju i razvoj ruralnih područja

Šta Izvještaj najavljuje kao rješenja? Izvještaj je zapravo snimak stanja, nakon koje Evropska komisija najavljuje donošenje Zelene knjigu o starenju[3], što je zapravo dokument koji služi kao platforma za javno savjetovanje o određenom pitanju na evropskom nivou, a nakon čega može doći do objavljivanjem Bijele knjige u kojoj bi se zaključci s rasprave trebali pretvoriti u mjere konkretnih aktivnosti. Osim Zelene knjige, EK je najavila i donošenje dugoročne strategije za razvoj ruralnih područja.

Demografska slika Evrope je jako loša i EK najavljuje da je spremna odigrati svoju punu ulogu koristeći sve instrumente koji su joj na raspolaže. Onaj najvažniji je budžet EU, pa EK najavljuje da će u njega ugraditi mjere koje bi doprinijele pozitivnim rezultatima demografskih politika EU. Tako najavljuje da će u dugoročnom budžetskom razdoblju biti podržani programi

[3] Evropska komisija je objavila Zelenu knjigu o starenju u januaru 2021. godine, pokrećući široku političku raspravu o starenju kako bi se razgovaralo o opcijama o tome kako predvidjeti i odgovoriti na izazove i mogućnosti koje starenje donosi, kao i kako pomoći u održavanju dobrog kvaliteta života starenja stanovništva što je duže moguće. Doprinosi javnim konsultacijama o Zelenoj knjizi pomogli su da se identifikuju mjere potrebne za podršku promovisanju ekonomske i socijalne otpornosti u starećoj Evropi.

socijalne kohezije, integracije i uključivanje ruralnog razvoja, te obrazovanja i osposobljavanja. U tom će tonu, najavljuje se u zaključcima i Izvještaju EK "nastaviti afirmisati konvergenciju prema gore, osigurati pravednu tranziciju, podržavati socijalnu pravednost, jednake mogućnosti i nediskriminaciju, posebno kroz Evropski stub socijalnih prava[4] (2017.) i Strategiju za rodnu ravnopravnosti polova EU[5]."

Jedan od pojmova kojim se najavljuju nove politike u smjeru poboljšanja demografske slike Evrope je "demografska transformacija", pa valja pratiti koje će konkretne demografske politike provoditi EK i koliko će novca biti predviđeno u evropskim fondovima novog programskog razdoblja, a radi zaustavljanja negativnih trendova pada nataliteta i starenja Evrope.

III. DEMOGRAFSKI IZAZOVI U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Jugoistočna Evropa, region koji obuhvata zemlje Balkana i dijelove južne Evrope, posljednjih decenija suočava se sa dubokim i složenim demografskim izazovima koji su rezultat kombinacije istorijskih, političkih, ekonomskih i socijalnih faktora. Demografska pitanja u ovom regionu uključuju depopulaciju, starenje stanovništva[6], migracije[7], niske stope nataliteta i visok nivo emigracije što sve zajedno predstavlja ozbiljnu prijetnju za ekonomski i društveni razvoj. Ovi izazovi su dodatno pojačani strukturnim slabostima, kao što su nestabilne političke institucije, etničke tenzije, korupcija i nedostatak održivih ekonomskih politika, što sve zajedno dovodi do dugotrajne demografske krize sa teškim posljedicama po region.

[4] Socijalnim stubom, čija je svrha ostvariti poboljšane životne i radne uslove u EU, utvrđuje se 20 ključnih načela i prava. Komisija je 2021. godine donijela Akcijski plan za provedbu Evropskog stuba socijalnih prava. Plan ima tri glavna cilja koja je potrebno ostvariti do 2030. godine.

[5] Rezolucija Evropskog parlamenta od 21. januara 2021. godine o Strategiji EU-a za rodnu ravnopravnost (2019/2169(INI)) (2021/C 456/19).

[6] Dolazak stranih radnika bi uskoro mogao omogućiti i njihov stalni boravak na ovom prostoru, te mijenjanje osnovne demografske slike.

[7] Migracije stanovništva su stalna ljudska karakteristika od perioda nastanka čovjeka. Potreba za vodom, hranom i drugim resursima su uslovljavali da se stanovništvo permanentno kreće iz jednog prostora u drugi. Nakon geografskih otkrića, a posebno u moderno doba jačanja saobraćajnih veza, migracije su došle na kvantitativno veći stepen i obuhvatile mnogo veći postotak stanovništva. Osnovni uzroci migracija su prirodni, društveni i ekonomski. Nekada migratorni pokret „pokrene" vulkanska erupcija ili poplava, nekada nestabilnost i politička segregacija, a posebno zanimljiv je ekonomski razlog „trbuhom za kruhom".

Jedan od najvećih problema je depopulacija koja je izražena u skoro svim zemljama regiona, uključujući Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Sjevernu Makedoniju, Albaniju, Crnu Goru, Bugarsku, Rumuniju i Hrvatsku. Podaci pokazuju da ove zemlje gube stanovništvo brže nego bilo koji drugi region u Evropi, uglavnom zbog niskog prirodnog priraštaja i masovnih emigracija. Negativni prirodni priraštaj, koji je rezultat niskih stopa nataliteta i visokih stopa mortaliteta, dodatno je pogoršan ekonomskim i društvenim faktorima, uključujući nezaposlenost, niske plate, slabu socijalnu zaštitu i nedostatak perspektiva za mlade. U nekim zemljama, kao što su Bugarska i Srbija, stopa nataliteta je među najnižima u svijetu, što dovodi do kontinuiranog smanjenja broja stanovnika. Istovremeno, visoka stopa emigracije, naročito među mladima i visokoobrazovanim osobama, dovodi do odliva mozgova i gubitka ljudskog kapitala, što ima dugoročne negativne efekte na ekonomski razvoj i inovacije u regionu.

Mnogi mladi ljudi napuštaju svoje zemlje u potrazi za boljim ekonomskim i socijalnim uslovima u zemljama zapadne Evrope, što ostavlja region sa sve starijom populacijom i manjkom radne snage. Starenje stanovništva je još jedan ključni demografski izazov u Jugoistočnoj Evropi, jer rastući udio starijih osoba u ukupnoj populaciji predstavlja veliki teret za penzijske i zdravstvene sisteme koji već sada funkcionišu pod velikim pritiskom. Sve veći broj penzionera u odnosu na radno sposobno stanovništvo dovodi do strukturnih problema u finansiranju javnih sistema, dok istovremeno povećava potrebu za socijalnim i zdravstvenim uslugama, što zahtijeva dodatna ulaganja u sistem koji se već suočava sa nedovoljnim resursima.

U nekim zemljama, kao što su Hrvatska i Rumunija, više od jedne petine stanovništva je starije od 65 godina, što ukazuje na dubinu demografske krize u regionu. Osim toga, migracije predstavljaju složen i višedimenzionalan izazov za Jugoistočnu Evropu. Dok je emigracija mladih ljudi i visokoobrazovanih kadrova iz regiona prema zapadnoj Evropi već dugi niz godina prisutna, region se u poslednjoj deceniji suočava i sa izazovima tranzitnih migracija, posebno u kontekstu migrantske krize koja je započela 2015. godine. Zemlje Jugoistočne Evrope, kao što su Srbija, Bosna i Hercegovina i Sjeverna Makedonija, postale su tranzitne zone za migrante iz ratom zahvaćenih područja Bliskog istoka, Afrike i Azije koji nastoje da dođu do zemalja Evropske unije. Ovaj priliv migranata stavlja veliki pritisak na lokalnu infrastrukturu, resurse i institucije, što dodatno komplikuje već postojeće demografske probleme u regionu.

Ograničeni smještajni kapaciteti, nedostatak koordinacije između različitih država i nedovoljna podrška od strane međunarodne zajednice doprinose stvaranju socijalnih napetosti i rastu ksenofobičnih osjećanja u lokalnim zajednicama. Pored toga, demografski izazovi u Jugoistočnoj Evropi tijesno su povezani sa političkim i etničkim kontekstom regiona koji je obilježen istorijskim sukobima, etničkim tenzijama i neriješenim pitanjima vezanim za nacionalni identitet.

Etničke tenzije i neriješena pitanja manjinskih prava u zemljama kao što su Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija i Srbija često su povezani sa demografskim promjenama, što dodatno komplikuje političku stabilnost i međuetničke odnose. U nekim slučajevima demografske promijene se koriste kao politički instrument za jačanje etničkog uticaja u određenim područjima, što često dovodi do produbljivanja podijela i konfliktnih situacija. Dugoročne posljedice demografskih izazova u Jugoistočnoj Evropi su duboke i složene, jer se ovi problemi ne odnose samo na smanjenje broja stanovnika i starenje populacije, već i na šire ekonomske, društvene i političke aspekte.

Smanjenje broja radno sposobnog stanovništva ima direktan uticaj na ekonomski rast, produktivnost i investicije, dok istovremeno povećava pritisak na javne finansije i socijalne sisteme. Pored toga, demografski izazovi utiču na socijalnu koheziju, jer depopulacija i migracije često dovode do raspada lokalnih zajednica i gubitka kulturnog i socijalnog kapitala. Ruralna područja u regionu su posebno pogođena ovim procesima, jer mnoga sela ostaju napuštena ili sa vrlo malim brojem stanovnika, što ima negativan uticaj na poljoprivredu, lokalnu ekonomiju i životnu sredinu.

Da bi se ublažili demografski izazovi u Jugoistočnoj Evropi, neophodno je preduzeti sveobuhvatne i koordinisane mjere na nacionalnom i regionalnom nivou. Ovo uključuje razvoj politika koje će podsticati natalitet, kao što su finansijske olakšice za porodice sa djecom, ulaganje u obrazovanje i zdravstvo, kao i poboljšanje uslova za rad i život mladih ljudi. Pored toga, važno je raditi na zaustavljanju odliva mozgova i privlačenju dijaspore kroz mjere kao što su poreske olakšice, podrška za pokretanje biznisa i priznavanje stranih diploma. U kontekstu migracija, neophodno je razvijati strategije za integraciju migranata koje će omogućiti njihovo aktivno učešće u društvu, istovremeno osiguravajući socijalnu koheziju i stabilnost. Takođe je važno jačati regionalnu saradnju i koordinaciju u rješavanju demografskih izazova, jer ovi problemi prevazilaze granice pojedinačnih država i zahtijevaju zajednički pristup i podršku međunarodne zajednice. Na kraju, rješavanje demografskih izazova u Jugoistočnoj Evropi zahtijeva političku volju,

dugoročnu viziju i odlučnost u sprovođenju reformi koje će omogućiti održivi razvoj i bolju budućnost za cijeli region.

1.“Bijela kuga”

Jugoistočna Evropa ili popularni Balkanski poluotok doživljava pravu demografsku kataklizmu proteklih četvrt vijeka. Smanjenje prirodnog priraštaja, te viši mortalitet od nataliteta, dovodi do pojave „bijele kuge“ u ovim državama. Uz taj problem prisutna je stalna emigracija u države centralne, sjeverne i zapadne Evrope, te prekookeanske prostore od Amerike do Australije. U dinamici stanovništva države gube na dva načina – i biološki padom nataliteta, ali i mehanički zbog izražene emigracije.

U zadnje dvije decenije, a ta je pojava posebno izražena od 2015. godine, dešava se i jaka imigracija na ovaj prostor. Zahvaljujući ogromnoj migraciji, koja je posebno izražena nakon „arapskog proljeća“, ova regija se našla na udaru izbjeglica iz država jugozapadne i južne Azije, te iz sjeverne i sahelske Afrike.

Ova pojava često izaziva i probleme na kojima „desnica“ bazira svoju politiku, ali su dvije činjenice izvjesne – ovi prostori ne mogu dugo ostati demografski pusti i ekonomija zahtijeva novu radnu snagu.

2. Grčka, Bugarska, Rumunija, Albanija

Grčka je država čija emigracija traje već više od vijeka, pa trećina Grka živi izvan svoje matice. Od 2009. godine ukupan broj stanovnika se smanjio za 250.000, a broj stranaca utrostročio i iznosi nekih 900.000 ljudi. Posebno je zanimljivo da se kod stranaca radi o mlađem stanovništvu, te da imaju veći natalitet od autohtonih Grka.

Zanimljivi su demografski podaci dvije države koje su 2007. godine ušle u Evropsku uniju, a to su Bugarska i Rumunija. Slobodan protok robe, dobara, ali i ljudi, doveo je do značajnog iseljavanja u razvijenije države kontinenta. Umjesto očekivanog usporavanja emigracije, ona se povećavala. Od 2007. do danas broj stanovnika u Bugarskoj se smanjio za 1,1 milion (sa 7,5 miliona na 6,4), a u Rumuniji za 1,9 miliona (sa 20,9 na 19 miliona).

Činjenica je da su ove države svoj demografski maksimum imale prije tri decenije kada je Bugarska imala devet, a Rumunija čak 23 miliona stanovnika.

Trend emigracije se nastavlja, a nema nataliteta koji bi nadomjestio gubitak populacije. Ove države su veoma rigorozne kada je u pitanje dolazak ljudi

iz Azije i Afrike, ali će nedostatak radne snage uskoro morati takvu politiku promijeniti.

I Albanija je doživjela demografski pad. Početkom devedesetih godina prošlog vijeka je imala gotovo 3,3 miliona, a danas nešto preko 2,7 miliona stanovnika. Kada se za tri decenije izgubi 20% stanovnika – jasno je da takva demografska implozija dovodi do brojnih problema. Kao i u drugim državama nizak životni standard je uslovljavao odlazak Albanaca u druge države Evrope.

3. Mali rast Slovenije, Crne Gore i Sjeverne Makedonije

Interesantni su podaci i za države regije koje su nastale raspadom bivše SFRJ gdje su neke zabilježile ozbiljan demografski pad, a Slovenija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija ili stagnirale ili blago demografski rasle.

Populacija Slovenije je narasla sa dva miliona 1991. godine na današnjih 2,1 miliona. Ovaj rast nije uslovljen povećanim natalitetom nego dolaskom strane radne snage. U ovom slučaju se uglavnom radi o stanovnicima iz drugih država bivše SFRJ koji su „popunjavali“ demografske rupe i zadovoljavali ekonomske potrebe Slovenije.

Crna Gora nije nikada ni imala veliku demografsku masu, te se broj stanovnika u zadnja tri decenije pomjerio sa 611.000 na 617.000. Ovaj rast bi bio mnogo veći da nema emigracije jer visoki natalitet nije doveo do potencijalne „demografske eksplozije“.

Sjeverna Makedonija je sa 2,04 došla do 2,06 miliona stanovnika. Rast od 20.000 za 30 godina je izuzetno nizak, a posljedica je iseljavanja i pored povišenog nataliteta.

4. Trodecenijski demografski pad Hrvatske

Hrvatska takođe već tri decenije bilježi demografski pad. U periodu između dva zadnja popisa, postala je i članica EU, a ostala bez gotovo pola miliona ljudi. U odnosu na maksimalnih 4,77 miliona 1991. godine, zadnji popis bilježi nešto manje od 3,9 miliona stanovnika.

Gubitak od približno 20% ljudi je veoma značajan, a pojedini prostori su već odavno ostali bez potrebne radne snage. Posebno je zanimljiva turistička privreda Dalmacije koja zahtijeva ogroman broj sezonskih radnika. Čak i vansezonski period traži radnu snagu.

Svakako je logično da tu budu radnici iz Srbije i Bosne i Hercegovine, ali je najviše onih iz Nepala, Indije i Filipina koji su dobili radne dozvole. Emigracija autohtonog stanovništva je uslovila potrebu za drugom radnom snagom, ali se tu uvijek očekuju i ostale demografske promjene.

4.Srbija izgubila milion stanovnika

Dovoljno je pogledati i populacionu statistiku Srbije da se vidi ozbiljan pad stanovnika. U zadnjoj deceniji i periodu između dva popisa Srbija je izgubila blizu pola miliona stanovnika (495.000), a od 7,7 miliona prije tri decenije – danas ima 6,66 miliona.

Gubitak od milion stanovnika je demografski problem, a posebno se osjeti gubitak radno sposobnog i bioreproduktivnog stanovništva. Samo u jednoj godini Srbija je izdala 52.000 radnih dozvola za strance, a u tu statistiku se ne ubrajaju sezonski radnici. Zadnjih godina broj stranih radnika je porastao za 113%, a odlazak autohtonog stanovništva se odrazio u potrebama privrede.

I u Srbiji je značajan broj ljudi iz Nepala, Indije, Pakistana i Šri Lanke, ali i iz Rusije, Turske i Kine. Posebnu zanimljivost čine šoferi gradskih autobusa u Beogradu koji dolaze iz Šri Lanke koji su prestali biti „atrakcija“ nego su neminovnost ekonomskih potreba.

5. BiH kao veoma loša “priča”

I Bosna i Hercegovina je loša demografska „priča“. Već dugo ona se nalazi u stanju „bijele kuge“, a to znači da je mortalitet veći od nataliteta. Mnogo gori aspekt je iseljavanje koje je u proteklim godinama doživjelo vrhunac.

Maksimalan broj stanovnika je bio 1991. godine kada je BiH imala gotovo 4,4 miliona, a zadnji popis iz 2013. pokazao nešto više od 3,5 miliona ljudi. Današnje procjene su na brojkama ispod tri miliona, te se može konstatovati kako je država za tri decenije izgubila trećinu stanovnika.

Samo Slovenija je nedavno u toku jedne godine godine izdala oko 16.000 radnih viza za državljane BiH. Ovakva činjenica utiče da država ostaje bez stanovnika i radne snage. Pritisak privrede uslovljava da se povećava izdavanje radnih dozvola.

Vlada Federacije BiH je nedavno usvojila izmjene i dopune zakona u kojima se nalaže da se radne dozvole za strance moraju izdati u roku najduže od 30

dana. Potrebe tržišta rada zahtjevaju brze i adekvatne mjere, ali se uvijek može postaviti pitanje zbog čega se nisu „čuvali“ domaći radnici?

6. “Gastarbajteri”

Odlazak radne snage na druga tržišta rada nije moderna pojava. Već više od pola vijeka ekonomski razvijene države Evrope uvoze „gastarbajtere“ koji omogućavaju opstanak i razvoj privrednih aktivnosti. Zadnju četvrtinu vijeka je prisutno iseljavanje cijelih porodica, te zasnivanje porodica na prostoru u kojem su „gastarbajteri“ dolazili.

Jasno je da se demografska slika Evrope značajno mijenja. Dolazak stranih radnika bi uskoro mogao omogućiti i njihov stalni boravak na ovom prostoru, te mijenjanje njegove osnovne demografske slike.

IV. DEMOGRAFSKI IZAZOVI U BOSNI I HERCEGOVINI

Demografija je jedan od ključnih faktora koji oblikuju političke, ekonomske i društvene procese u jednoj državi. U slučaju Bosne i Hercegovine demografski izazovi predstavljaju složen i multidimenzionalan problem koji utiče na sve aspekte društva. S tim u vezi, analiziraće se ključni demografski izazovi u BiH, uključujući depopulaciju, starenje stanovništva, migracije i etničke tenzije, uz osvrt na uzroke, posljedice i potencijalne strategije za ublažavanje ovih problema.

1. Istorijski i društveni kontekst

Bosna i Hercegovina je zemlja složene istorije i demografske strukture. Rat od 1992. do 1995. godine ostavio je duboke tragove na stanovništvu, dovodeći do masovnih migracija, raseljavanja i značajnog smanjenja broja stanovnika. Prema popisu iz 1991. godine, BiH je imala preko 4,3 miliona stanovnika, dok je popis iz 2013. godine pokazao smanjenje na nešto više od 3,5 miliona. Ovaj pad je direktna posljedica ratnih dejstava, ali i socioekonomskih faktora koji su uslijedili u godinama nakon rata.

Politički i administrativni sistem zemlje, zasnovan na Dejtonskom mirovnom sporazumu, dodatno komplikuje demografska pitanja. BiH je podijeljena na dva entiteta – Federaciju BiH i Republiku Srpsku i Distrikt Brčko. Etnička struktura stanovništva i ustavno određenje „konstitutivnih naroda“ (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) značajno utiču na demografske trendove, posebno kada je riječ o migracijama i prirodnom priraštaju.

2. Depopulacija i migracije

Jedan od najvećih demografskih izazova u BiH je depopulacija, odnosno smanjenje broja stanovnika. Podaci pokazuju da se BiH suočava sa kontinuiranim padom populacije, uzrokovanim niskim prirodnim priraštajem i visokim stepenom emigracije. Prema izvještajima Ujedinjenih nacija i Svjetske banke, BiH je jedna od zemalja sa najvećom stopom emigracije u Evropi. Procjenjuje se da je više od dva miliona ljudi bh. porijekla emigriralo u inostranstvo.

Emigracija je posebno izražena među mladim i visokoobrazovanim osobama, što dovodi do tzv. „odliva mozgova". Ovo ima dugoročne negativne posljedice na ekonomiju i društvo u cjelini, jer zemlja gubi radno sposobno stanovništvo i ključni ljudski kapital. Pored ekonomskih razloga, emigracija je često motivisana političkom nestabilnošću, korupcijom i nedostatkom perspektive za mlade.

Istovremeno, niska stopa nataliteta i visoka stopa mortaliteta dodatno pogoršavaju demografsku sliku. Prema podacima Agencije za statistiku BiH, stopa nataliteta je u stalnom opadanju, dok je broj umrlih premašio broj rođenih. Ovo rezultira negativnim prirodnim priraštajem, što znači da broj stanovnika opada, čak i bez emigracije.

3. Starenje stanovništva

Starenje stanovništva je još jedan značajan demografski izazov. BiH se suočava sa rastućim udjelom starijih osoba u ukupnoj populaciji. Podaci pokazuju da je procenat stanovnika starijih od 65 godina znatno porastao u poslednjih nekoliko decenija, dok je procenat mlađih od 15 godina u opadanju.

Starenje stanovništva ima brojne ekonomske i društvene posljedice. Penzijski sistem, koji se već sada suočava sa finansijskim poteškoćama, biće dodatno opterećen usljed povećanog broja penzionera u odnosu na radno sposobno stanovništvo.

Istovremeno, zdravstveni sistem mora da odgovori na sve veće potrebe starije populacije, što zahtijeva značajna ulaganja i reforme. Smanjenje radne snage usljed starenja stanovništva – takođe predstavlja izazov za ekonomski razvoj. Manjak radno sposobnih ljudi može usporiti ekonomski rast i dovesti do smanjenja produktivnosti. Ovo je posebno problematično u zemlji koja već ima visoku stopu nezaposlenosti i nedovoljno razvijenu ekonomiju.

4. Etnički i politički aspekti demografskih izazova

Demografska pitanja u BiH su tijesno povezana sa etničkim i političkim kontekstom. Ratni sukobi i etničko čišćenje doveli su do značajnih promjena u demografskoj strukturi zemlje. Danas su etničke zajednice uglavnom koncentrisane u određenim dijelovima zemlje, što dodatno komplikuje međuetničke odnose i političke procese.

Pored toga, demografske promjene imaju direktan uticaj na politički sistem, jer su etničke kvote ključne za raspodjelu vlasti u BiH. Smanjenje broja stanovnika jedne etničke grupe u odnosu na druge može dovesti do promjena u političkom balansu, što često izaziva tenzije i konflikte.

Etničke tenzije se takođe odražavaju u pitanjima povratka raseljenih lica i izbjeglica. Iako su mnogi ljudi nakon rata vratili svoju imovinu, mnogi nisu uspjeli da se vrate u svoja predratna mjesta zbog nedostatka ekonomskih mogućnosti ili straha od diskriminacije. Ovo je dovelo do trajnih promjena u etničkoj strukturi nekih područja.

5. Posljedice demografskih izazova

Demografski izazovi imaju duboke i dugoročne posljedice na društvo i ekonomiju BiH. Smanjenje broja stanovnika dovodi do manjeg broja poreskih obveznika, što utiče na javne finansije i sposobnost države da obezbijedi kvalitetne javne usluge. Starenje stanovništva i emigracija dodatno pogoršavaju ove probleme, stvarajući poremećaje u penzijskim i zdravstvenim sistemima.

Na društvenom nivou, depopulacija i migracije mogu dovesti do socijalne izolacije, posebno u ruralnim područjima. Mnoge zajednice su već sada napuštene ili na ivici izumiranja, što ima negativan uticaj na kulturno nasljeđe i društveni kapital.

6. Potencijalna rješenja i strategije

Suočavanje sa demografskim izazovima u BiH zahtijeva sveobuhvatan pristup i dugoročnu strategiju. Neki od ključnih koraka koji se mogu preduzeti uključuju:

1. *Podrška natalitetu:* uvođenje mjera koje podstiču rađanje, kao što su finansijske olakšice za porodice sa djecom, poboljšanje uslova za rad roditelja i ulaganje u infrastrukturu za djecu, poput vrtića i škola.

2. *Smanjenje emigracije:* poboljšanje ekonomskih i političkih uslova u zemlji kako bi se smanjio odliv stanovništva. Ovo uključuje borbu protiv korupcije, podsticanje zapošljavanja i stvaranje mogućnosti za mlade.

3. Podrška povratku dijaspore: stvaranje uslova za povratak onih koji su emigrirali, uključujući poreske olakšice, podršku za pokretanje biznisa i priznavanje stranih diploma.

4. *Reforma penzijskog i zdravstvenog sistema:* uvođenje reformi koje će omogućiti održivost ovih sistema u uslovima starenja stanovništva.

5. *Ruralni razvoj:* ulaganje u ruralna područja kako bi se spriječilo njihovo pražnjenje. Ovo uključuje razvoj infrastrukture, podršku poljoprivredi i stvaranje novih ekonomskih mogućnosti.

6. *Jačanje međuetničkog dijaloga:* rad na izgradnji povjerenja među etničkim zajednicama i promovisanje inkluzivnih politika koje će smanjiti tenzije i podstaći saradnju.

7. Demografski izazovi praćeni migrantskom krizom

BiH se poslednjih decenija suočava sa nizom demografskih i društvenih izazova koji su rezultat ratnih sukoba, ekonomske nestabilnosti i dugotrajne političke krize, a ove probleme dodatno komplikuje migrantska kriza koja je postala sve izraženija u posljednjih deset godina. Demografski izazovi u BiH, uključujući depopulaciju, starenje stanovništva, masovnu emigraciju i pad prirodnog priraštaja, već duže predstavljaju centralni problem za političke i društvene elite u zemlji, ali je tokom poslednje decenije migrantska kriza unijela novu dimenziju u postojeće teškoće.

BiH je postala tranzitna zona za migrante koji nastoje da dođu do EU, a pritisak koji ovi migracioni tokovi stvaraju na infrastrukturu, resurse i institucije zemlje – dodatno komplikuje već krhko stanje u zemlji. Depopulacija i emigracija mladih ljudi su posljedica ekonomskih poteškoća, nezaposlenosti, korupcije i nedostatka perspektiva, što uzrokuje dramatično smanjenje broja stanovnika, a time i radno sposobne populacije.

Podaci pokazuju da BiH gubi više od 30.000 stanovnika godišnje usljed negativnog prirodnog priraštaja i migracija. S druge strane, migrantska kriza unosi dodatne izazove jer BiH, sa svojom složenom političkom strukturom i ograničenim resursima – nije u mogućnosti da se nosi sa velikim prilivom migranata. Oni koriste BiH kao dio tzv. „balkanske rute“ kako bi stigli do zemalja zapadne Evrope, ali mnogi od njih ostaju zarobljeni u BiH usljed

zatvaranja granica i restriktivnih migracionih politika zemalja EU. Ovo stvara veliki pritisak na lokalne zajednice, naročito u ruralnim i pograničnim područjima poput Unsko-sanskog kantona, koji je postao glavna tačka za smještaj migranata.

Ograničeni smještajni kapaciteti, nedostatak osnovnih usluga, kao što su zdravstvena zaštita, obrazovanje i socijalna podrška, te nepostojanje sveobuhvatne državne strategije za upravljanje migracijama – doprinose jačanju socijalne napetosti između lokalnog stanovništva i migrantskih zajednica. Migrantska kriza takođe utiče na političke odnose u BiH, gdje različiti nivo vlasti imaju suprotstavljene pristupe u rješavanju problema.

Republika Srpska uglavnom odbija da prihvati migrante, dok Federacija BiH nosi najveći teret krize, što dodatno produbljuje međuetničke i političke podijele. S druge strane, međunarodna zajednica pruža određenu podršku, ali ona je često nedovoljna i fokusirana na kratkoročna rješenja. Uz demografski kolaps i odlazak mladih ljudi iz BiH, postavlja se pitanje održivosti zemlje u dugoročnom periodu.

Starenje stanovništva i smanjenje broja radno sposobnih ljudi ozbiljno ugrožavaju penzijski i zdravstveni sistem, dok emigracija doprinosi ekonomskom stagniranju i gubitku ljudskog kapitala. Istovremeno, priliv migranata izaziva strahove od demografskih promjena i kulturnih sukoba, što utiče na rast populističkih i antimigrantskih raspoloženja.

Dugoročno posmatrano, BiH se nalazi na prekretnici koja zahtijeva sveobuhvatnu reformu u oblasti migracione politike, demografske obnove i ekonomskog razvoja. Neophodno je razviti strategiju koja će omogućiti integraciju migranata na način koji je koristan za društvo, istovremeno radeći na podsticanju nataliteta, zaustavljanju odliva mozgova i stvaranju boljih uslova za život stanovnika BiH. U suprotnom, postoji opasnost da se demografska i migraciona kriza pretvore u dugotrajnu društvenu i političku nestabilnost, sa neizvjesnim posljedicama za budućnost zemlje.

V. INOVATIVNE MJERE ZA SPRJEČAVANJE DEPOPULACIJE

Depopulacija predstavlja jedan od najvećih demografskih izazova s kojima se suočavaju brojne zemlje širom svijeta, a posebno manji, ekonomski nestabilni regioni koji bilježe konstantno smanjenje broja stanovnika usljed

niskog prirodnog priraštaja, visoke stope emigracije i starenja populacije.[8] U uslovima kada tradicionalne mjere populacione politike, kao što su novčane naknade za novorođenu djecu ili podrška roditeljima, pokazuju ograničene rezultate, postoji potreba za osmišljavanjem inovativnih i integrisanih pristupa koji će ne samo usporiti trend depopulacije, već i stvoriti dugoročne uslove za demografski oporavak i ekonomski razvoj.[9]

Jedna od ključnih inovativnih mjera je integracija tehnologije u populacionu politiku kroz digitalnu transformaciju javnih usluga, što bi uključivalo razvoj digitalnih platformi za pružanje podrške mladim porodicama, poput virtuelnih savjetovališta za roditelje, onlajn pristupa zdravstvenim i obrazovnim uslugama, te platforme za zapošljavanje mladih u ruralnim područjima. Tehnologija bi takođe mogla omogućiti razvoj pametnih sela, koja bi kroz inovacije u poljoprivredi i obnovljivim izvorima energije – postala privlačna za mlade porodice. Pored toga, važno je razviti stimulativne mjere za privlačenje dijaspore kroz programe koji uključuju poreske olakšice,

---

[8] Japan se suočava sa ekstremnom verzijom demografskih izazova sa kojima se suočavaju mnoge bogate zemlje. U intervjuu za The Economist, Shinzo Abe, premijer, rekao je da stanovništvo opada i stari „brzinom bez presedana". Stopa plodnosti – broj djece koju će prosječna žena imati tokom života – je 1,4 i svake godine ima oko 400.000 više smrtnih slučajeva nego rođenih. Istovremeno, očekivani životni vijek u Zemlji izlazećeg sunca od 84 godine, najviši je na svijetu. Preko 28% stanovništva je starije od 65 godina, u poređenju sa 21% u Njemačkoj, 15% u SAD i 6% u Indiji. Više od polovine beba rođenih danas u Japanu može očekivati da će živjeti do 100 godina.
Stanovništvo Japana ubrzano stari zbog niske stope nataliteta i promjene načina života. Kao odgovor na ovo pitanje, japanska vlada je uvela mjere kao što su povećanje dječijeg dodatka i finansijske pomoći za mlade parove. Stručnjaci su takođe predložili naglašavanje ekonomskog jačanja kroz povećanu produktivnost rada i veće prihvatanje stranih radnika. Panel za strategiju stanovništva, privatni panel koji se sastoji od 28 članova iz biznisa, akademske zajednice i drugih sektora, podnio je prijedlog pod nazivom „Vizija stanovništva 2100" tadašnjem japanskom premijeru Fumio Kishidi u januaru 2024. godine. U prijedlogu se tvrdi da bi vlada trebalo da teži da zadrži stanovništvo iznad 80 miliona ljudi u 2100. godini podizanjem ukupne stope fertiliteta. Prijedlog uključuje dvije strategije – stabilizaciju stanovništva i jačanje ekonomije.

[9] Očekuje se da će svjetska populacija porasti za dvije milijarde ljudi, sa 7,7 milijardi trenutno na 9,7 milijardi u 2050. godini, prije nego što dostigne vrhunac od skoro 11 milijardi do kraja vijeka, jer stope fertiliteta nastavljaju da opadaju. Tokom ovog perioda, predviđa se da će globalna populacija postati sve više i više urbana, dok će djeca mlađa od pet godina biti brojčano nadmašena osobama starijim od 65 godina.
Očekuje se da će polovina globalnog rasta stanovništva od sada do 2050. godine doći iz samo devet zemalja: Indije, Nigerije, Pakistana, Demokratske Republike Kongo, Etiopije, Tanzanije, Indonezije, Egipta i SAD (u opadajućem redoslijedu povećanja). Stanovništvo podsaharske Afrike će se vjerovatno udvostručiti, dok će se stanovništvo Evrope vjerovatno smanjiti.

podršku za pokretanje biznisa, priznavanje stranih diploma i unapređenje infrastrukture u regionima odakle potiče dijaspora.

Druga inovativna mjera je uvođenje prilagođenih obrazovnih programa koji će pripremati mlade ljude za profesije budućnosti, uključujući tehnološke i ekološke sektore, čime bi se smanjio odliv mozgova i omogućilo kreiranje radnih mjesta u lokalnim zajednicama. U ovom kontekstu, potrebno je podsticati saradnju između akademskih institucija, privatnog sektora i lokalnih zajednica kako bi se kreirali programi obuke i zapošljavanja koji odgovaraju potrebama savremenog tržišta rada.

Treća važna mjera je podrška ženama u ravnoteži između profesionalnog i porodičnog života, što se može postići kroz fleksibilne radne uslove, razvoj mreže vrtića i poboljšanje uslova za rad od kuće.

Istovremeno, treba uvesti programe koji podržavaju mlade porodice kroz dostupno stanovanje, besplatnu zdravstvenu zaštitu i subvencije za školovanje djece. U ruralnim područjima ključno je unaprijediti infrastrukturu, uključujući puteve, internet i osnovne javne usluge, kako bi se mladi motivisali da ostanu i razvijaju svoje zajednice. Interesantan pristup mogao bi biti i uvođenje inovacija u kulturnu i društvenu politiku, kao što je stvaranje programa koji će promovisati povratak tradicionalnih vrijednosti porodice, ali u savremenom kontekstu koji ne isključuje moderne aspekte života. Države bi mogle da promovišu nacionalne kampanje koje ističu značaj porodice i zajednice, uz podršku poznatih javnih ličnosti, čime bi se pozitivno uticalo na javnu svijest o važnosti demografske stabilnosti.

Uz to, može se razmotriti i razvoj inovativnih ekonomskih modela, kao što su mikroinvesticioni programi koji omogućavaju građanima da zajednički ulažu u lokalne projekte i stvaraju ekonomsku stabilnost u svojim zajednicama. Ovi programi mogli bi biti podržani od strane države ili međunarodnih partnera, sa fokusom na podršku održivim projektima u oblasti poljoprivrede, ekoturizma i zelene energije.

Konačno, potrebno je razviti dugoročne strategije koje će kombinovati ekonomske, socijalne i kulturne aspekte demografske politike, uz aktivno učešće svih društvenih aktera, uključujući vlade, nevladine organizacije, akademsku zajednicu i privatni sektor. Samo sveobuhvatan i inovativan pristup koji uvažava specifičnosti lokalnih zajednica i globalne trendove – može omogućiti da se trend depopulacije zaustavi i da se stvore uslovi za održivi demografski razvoj.

V. ZAKLJUČAK

Evropa se očito suočava sa starenjem stanovništva i padom stope nataliteta, što utiče na omjer zavisnosti i ima negativan učinak na rast radne snage koji znatno zaostaje za stopom iz protekle decenije. Vidljiv je i pad broja radne snage u istočnim, južnim i središnjim evropskim regijama, a starenje stanovništva utiče i na planiranje stambenog prostora i prevoza, infrastrukturu i potrebe za uslugama, kao i na fiskalnu održivost i održivost sistema socijalne sigurnosti. Potrebne su zato politike aktivnog starenja kako bi se smanjila negativna dimenzija demokratskih promjena, posebno u ruralnim i udaljenim područjima, te osigurala odgovarajući nivo kvaliteta života za sve stanovnike.

Demografski izazovi u Bosni i Hercegovini predstavljaju ozbiljan problem koji zahtijeva hitnu pažnju i akciju. Smanjenje broja stanovnika, starenje populacije, emigracija i etničke tenzije su međusobno povezani problemi koji utiču na sve aspekte društva. Uspješno suočavanje sa ovim izazovima zahtijeva dugoročnu strategiju, političku volju i saradnju svih aktera u društvu. Samo kroz sveobuhvatan i koordinisan pristup BiH može prevazići demografsku krizu i izgraditi održivo i prosperitetno društvo.

Rješavanje demografskih promjena i gradnja pravednijeg društva su jedan od prioriteta svake države ključan je za izgradnju pravednijeg i otpornijeg društva Kriza koju je izazvala i pandemija COVIDA-19 razotkrila je brojne slabe tačke od kojih su neke povezane i s korjenitim demografskim promjenama koje već utiču na društva i zajednice širom Evrope. Taj dvojaki izazov mora doprinijeti promišljanju zdravstvene zaštite, javnih budžeta i javnog života u narednim decenijama.

Strategiju za demografske promjene treba da se zasniva na glavnim elementima kao što su: dostojanstveni radni uslovi, ravnoteža između poslovnog i privatnog života, teritorijalni aspekt politika kojima se afirmiše privredna aktivnost i zapošljavanje, adekvatno pružanje socijalnih usluga od opšteg interesa, učinkovit lokalni javni prevoz, te odgovarajuća briga za izdržavane osobe i dugotrajna zaštita, pri čemu se posebna pozornost posvećuje novim oblicima rada i njihovom društvenom efektu. U tom kontekstu, demografske promjene su jedan od temeljnih izazova za EU, te bi pri osmišljavanju i provedbi programa prednost trebalo dati rješavanju tog pitanja. Treba podsjetiti da je jedan od glavnih ciljeva EU utvrđenih u Uredbi o EFRR (Evropskom fondu za regionalni razvoj[10] – *the European*

[10] EFRR je jedan je od glavnih instrumenata evropske kohezijske politike. Osnovan je 1975. godine kako bi se doprinijelo smanjenju razlika u stepenu razvijenosti evropskih regija, te poboljšanju životnog standarda u regijama koje su u najnepovoljnijem položaju.

Regional Development Fund - ERDF) i Kohezijskom fondu[11] (*the Cohesion Fund*) za sljedeći višegodišnji finansijski okvir pružanje potpore urbanim i ruralnim područjima s geografskim ili demografskim poteškoćama, te da pritom države članice moraju dodijeliti finansijsku potporu EU-a za projekte kojima se afirmiše ekološki održiv i socijalno uključiv privredni razvoj u spornim regijama.

Ukupne strukture demografske značajke već sada od kreatora javnih politika zahtijevaju oblikovanje nove ekonomske, poreske, zdravstvene, penzijske, obrazovne, socijalne i porodične politike i uopšte javnih politika na koje utiču demografske promjene. I bez rasta standarda u zadovoljavanju elementarnih potreba populacije penzionera, rasti će javni rashodi, jer zbog dugoročnog opadanja fertiliteta naraštaji koji ulaze u dob penzionera uvijek su brojniji u odnosu na naraštaje koji pristižu u radnu dob.

Literatura

- Akrap, A. (2015). "Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051", *Bogoslovska smotra, 85* (3), 855-868. Preuzeto s *https://hrcak.srce.hr/148000*.
- Baudelle, G., Olivier, D. (2006). "Changement Global, Mondialisation et Modèle De Transition Démographique: réflexion sur une exception française parmi les pays développés", Historiens et Géographes (in French), 98 (395), 177–204.
- Boll, C., Kloss, A., Puckelwald, J., Schneider, J., Wilke, C. B., Will, A. (2013). *Ungenutzte Arbeitskräftepotenziale in Deutschland: Maßnahmen und Effekte*, Studie im Auftrag der Initiative Neue Soziale Marktwirtschaft GmbH (INSM), Hamburgisches WeltWirtschaftsInstitut (HWWI), Hamburg.
- Börsch-Supan, A., Wilke, C. B. (2009). "Zur mittel- und langfristigen Entwicklung der Erwerbstätigkeit in Deutschland", *Zeitschrift für Arbeitsmarkt Forschung (ZAF), 42*(1), 29–48.
- Caldwell, J. C. (1976). "Toward a restatement of demographic transition theory", *Population and Development Review*, 2 (3/4), 321-366. *doi:10.2307/1971615*.

[11] Kohezijski fond osnovan je u svrhu jačanja ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije EU, u interesu podsticanja održivog razvoja. U programskom razdoblju 2021.–2027. osigurava potporu: ulaganjima u okolinu, uključujući područja povezana s održivim razvojem i energijom od kojih se ostvaruje korist za okolinu; transevropskim mrežama u okviru saobraćajne infrastrukture (TEN-T) i tehničkoj podršci.

- Chesnais, J.-C. (1993). *The Demographic Transition: Stages, Patterns, and Economic Implications: A Longitudinal Study of Sixty-Seven Countries Covering the Period 1720–1984,* Oxford U. Press, 633.
- Clark, G., Cummins, N. (2009). „Urbanization, Mortality, and Fertility in Malthusian England", *The American Economic Review,* vol. 99, no. 2. Papers and Proceedings of the One Hundred Twenty-First Meeting of the American Economic Association (May, 2009), 242-247, published By: American Economic Association.
- Coale, A.J. (1973). "The demographic transition", IUSSP Liege International Population Conference, *IUSSP*, *Liege*, volume 1, 53-72.
- Coleman, D. (edit.) (1996). *Europe's Population in 1990s*, Oxford University Press, Oxford.
- Does Europe need immigrants? Population and work force projections, *Coleman DA.Int Migr Rev*., 1992 Summer, 26(98), 413-461.
- Družić, I. (2003). *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Politička kultura, Zagreb.
- European Commission. *Southern Neighbourhood, https://ec.europa.eu/nei ghbourhood-enlar gem ent/neighbourhood/southern-nei ghbourhooden.*
- Fassmann, H., Munz, R. (1994). "European east-west migration, 1945-1992", *Int Migr Rev.*, 28(3), 520–538.
- Friedlander, D., Okun, S.B, Segal, S. (1999). "The Demographic Transition Then and Now: Processes, Perspectives, and Analyses", *Journal of Family History*, 24 (4), 493–533, *doi:10.1177/ 03 6319909902400406.*
- GBD (2015). *Mortality and Causes of Death Collaborators. Global, regional, and national life expectancy, all-cause mortality, and cause-specific mortality for 249 causes of death, 1980–2015: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2015*, Lancet, 2016; 388(10053),1459–544.
- Gelo, J., Akrap, A., Čipin, I. (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20.stoljeća),* Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb.
- Goldstein, J.R., Sobotka, T., Jasilioniene, A. (2009). "The End of `Lowest-Low` Fertility?", *Population and Development Review,* vol. 35, no. 4, 663-699.
- Goli, S., Arokiasamy, P. (2013). *Demographic Transition in India: An Evolutionary Interpretation of Population and Health Trends Using ‹Change-Point Analysis›*, 8(10):e76404**,** *DOI:10. 1371/ journal. pone. 007 6404.*
- Gong, X., Breunig, R., King, A. (2010). *New estimates of the relationship between female labour supply and the cost, availability, and quality of child care*, Economic Roundup, .

- Harris, B. (2005). „Health by Association", *International Journal of Epidemiology*", International Journal of Epidemiology, volume 34, issue 2, 488–490, *https://doi.org/10.1093/ije/dyh 409.*
- Harnisch, M., Müller, K.-U., Neumann, M. (2018). Teilzeitbeschäftigte würden gerne mehr Stunden arbeiten, Vollzeitbeschäftigte lieber reduzieren. *DIW Wochenbericht* (Bd. 38, S. 838–846). Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW), Berlin. DOI: .
- Hirschman, C. (1994). "Why fertility changes", *Annual Review of Sociology*, 20, 203–233. *doi:10.1146/annurev.so.20.080194.001223.*
- Jakovljevic, M.M., Netz, Y.,Buttigieg, S.C.,Adany, R., Laaser, U., Varjacic, M. (2018). „Population aging and migration – history and UN forecasts in the EU-28 and its east and south near neighborhood – one century perspective 1950-2050", *Globalization and Health*, volume 14, article number: 30, *doi: 10.1186/ s12992-018-0348-7.*
- Kingsley, D. (1945). "The World Demographic Transition", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 237 (237), 1–11. *doi:10.1177/000271624523700102.*
- Kirk, D. (1996). "The Demographic Transition", *Population Studies*, 50 (3), 361-387. *doi:10. 1080/0032472031000149536.*
- Kunisch, S., Boehm, S. A., Boppel, M. (2011). (eds). *From Grey to Silver: Managing the Demographic Change Successfully*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Landry, A. (1982) [1934]. *La révolution démographique – Études et essais sur les problèmes de la population*, Paris, INED-Presses Universitaires de France.
- Lewis, H., Dwyer, P., Hodkinson, S., Waite, L. (2015). "Hyper-precarious lives: migrants, work and forced labour in the global north", *Prog Hum Geogr.*, 39(5), 580–600.
- McMichael, A.J., Woodruff, R.E., Hales. S. (2006). "Climate change and human health: present and future risks", *Lancet*, 367(9513), 859–869.
- Myrskylä, M., Kohler, H.-P., Billari, F.C. (2009). „Advances in development reverse fertility declines", *Nature*, 460 (7256), 741-743, *doi:10.1038/ nature08230.*
- Nejašmić, I. (2005). *Demografija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nejašmić, I. (2005), *Demografija stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska Knjiga, Zagreb.
- Nye, R.A., Poppel, F. (2003). "Fertility and Contraception During the Demographic Transition: Qualitative and Quantitative Approaches", *Journal of Interdisciplinary History*, 34 (2), 141–154. *doi:10. 1162/002219503322649453*.

- Oded, G. (2005). "The Demographic Transition and the Emergence of Sustained Economic Growth" (PDF), *Journal of the European Economic Association*, 3 (2–3), 494-504. *doi:10. 1162/ jeea. 2005.3.2-3.494*.
- Oded, G. (2011). "The demographic transition: causes and consequ enc es", *Clio metrica*, 6 (1), 1–28. *doi:10.1007/s11698-011-0062-7.*
- Pushpalata Zanwar, P., Perianayagam, A., Zazdravnykh, E., Omar, Z., Vinod Joseph, K.J., Santos, F.H., Negm, A.M., Reistetter, T.A., Heyn, P.C., Kelekar, U. (2022). „Examining the Impacts of Coronavirus Disease 2019 Mitigation Policies on Health Outcomes of Older Adults: Lessons Learned From Six High-Income or Middle-Income Countries", *Public Policy Aging Rep*., 32(4),121-130. *doi: 10.1093/ppar/prac023. eCollection 2022*.
- Sharma, A., Kumar, A., Mohanty, SK., Mozumdar A. (2022). „Comparative analysis of contraceptive use in Punjab and Manipur: exploring beyond women›s education and empowerment", *BMC Public Health*, 18, 22(1), 781. *doi: 10.1186/s12889-022-13147-3.*
- Szreter, S. (1993). "The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility: A Critical Intellectual History", *Population and Development Review*, 19 (4), 659–701. *doi:10.2307/2938410.*
- United Nations, *United Nations Population Division – Department of Economic and Social Affairs*. *http://www.un.org/en/ development/desa/ population/*. Accessed 19 May 2024.
- United Nations, United Nations Population Division – Department of Economic and Social Affairs. World Population Prospects: 2015 Revision. *http://www. un.org/en/ development/desa/ popu lation/ events/ other/10/index.shtml*. Accessed 20 May 2024.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Trends in International Migrant Stock: Migrants by Destination and Origin (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2015). 2015. . Accessed 21 May 2024.
- Wertheimer-Baletić, A. (2004). *Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (2005). *Demografija Hrvatske – aktualni demografski procesi*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 97-118.
- Wertheimer-Baletić, A. (2013). *Demografska posttranzicijska etapa u zapadnoj Europi – obilježja i čimbenici (razdoblje 1960. – 2010. godine)*, Hrvat. akad. znan. i umjet., Razred za druš. znan., Zagreb, 50=516, 121-152.

- Woods, R. (2000). *The Demography of Victorian England and Wales*, Cambridge University Press. 18.
- World Health Organization. World Health Statistics 2014. Indicator Compendium. World Health Organization. *http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/whs2014_indi catorcompend ium.pdf.* Accessed 15. May 2024.
- Yazgan, P, Utku, D.E., Sirkeci, I. (2015). "Syrian crisis and migration", *Migr Lett.,* 12(3), 181–192.

ANU BiH АНУ БиХ

DEMOGRAPHIC CHALLENGES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: THE CASE OF SOUTHEAST EUROPE GLOBALIZACIJE: SLUČAJ JUGOISTOČNE EVROPE

Abstract

The paper analyzes demographic challenges in Southeast Europe (SEE) in the context of globalization, focusing on the paradoxical interaction between global integration and local identities. It investigates how globalization, through its economic, social and cultural implications, affects the perception and experience of identity in SEE, and how this, in turn, shapes demographic trends. The analysis shows that SEE is at the center of a complex global demographic process, where the classic concept of „brain drain" is intertwined with the new phenomenon of „identity drain".

The paper focuses on the impact of globalization on migration in SEE, showing how economic pressures and the pursuit of a better standard of living encourage migration, but at the same time create a sense of loss of cultural identity and belonging. The research also deals with the impact of globalization on demographic trends such as the decrease in the birth rate. In this context, the subject of attention is how globalization, through lifestyle changes and the promotion of individualistic values, affects traditional family models and reduces the desire for more children.

Using statistical data and qualitative analysis, shows that globalization, although it offers economic benefits, has also created significant demographic challenges in SEE. In this regard, a number of recommendations are proposed to address these challenges, including: redefining identity in the context of globalization, empowering local communities and encouraging confidence in the future, and creating policies that promote inclusion and sustainability in the context of global connectivity.

Keywords: demographic challenges, globalization, migrations, identity, Southeast Europe

DOI: 10.5644/PI2025.219.05

RECENTNA DEMOGRAFSKA KRETANJA U BOSNI I HERCEGOVINI (2013-2024) I EKONOMSKE DETERMINANTE VARIJACIJE FERTILITETA

Stevo Pašalić[*]

Sažetak

Tema rada je da se kroz prizmu recentnog kretanja stanovništva BiH da osvrt na proces demografske tranzicije. Rezultati istraživanja pokazuju pojave koje nisu iste po brzini, obimu i vremenu promjena. Empirijska istraživanja su potvrdila postojanje zavisnosti ekonomskog rasta po stanovniku od stope ukupnog fertiliteta u BiH. Depopulacija i starenje dominantno određuju tok razvoja njenog stanovništva, a oba procesa dodatno se dinamizioniraju povećavanjem razlike između broja živorođenih i broja umrlih. Time je omogućeno odgađanje braka i rađanja („tempo efekat“) za biološki već manje produktivno vrijeme. Empirijsko istraživanje čini poseban dio u ovom radu, dokazujući uticaj povećanog fertiliteta na rast BDP po glavi stanovnika. U istraživanju je korišćen višestruki regresioni model za analizu. Korišćeni su panelirani podaci za regresioni model: $y_{it} = a + x_{it}\beta + c_i + u_{it}$.

Rezultati modela prikazanog jednačinom upućuju na zaključak da uz primjenu klauzule *ceteris paribus,* uz ostale nepromjenljive okolnosti, ukoliko se u nekoj privredi stopa ukupnog fertiliteta poveća za 0,1, odnosno da u jednoj godini 10% žena u svom fertilnom periodu rodi još jedno dijete, to uslovljava povećanje stope rasta BDP-a po glavi stanovnika za **0,69%** u drugoj narednoj godini.

Za stopu ukupnog fertiliteta od 2,1 djece po ženi trebalo bi da se godišnje rađa oko 40.000 djece. (2023). Međutim, usljed djelovanja drugih faktora to ne bi bilo dovoljno. Ljudski razvoj je najcjelihodnije rješenje kao odgovor na demografske promjene, odnosno strateški program koji bi ukazao na nove pristupe populacionoj politici sa prijedlozima intervencija u vezi smanjenja i starenja stanovništva u BiH.

Ključne riječi: demografska tranzicija, fertilitet, demografska kretanja, demografski resursi

[*] Redovni profesor Demografije i demografski ekspert, Evropski univerzitet, Brčko
stevo.pasalic@gmail.com

UVOD

Produktivna faza demografske tranzicije, kada je natalitet bio viši od mortaliteta, u BiH je počela značajnije slabiti od 1980-ih godina**.** Dovoljno je navesti da je 1954. godine u BiH rođeno 115.854 djece, umrlo je 35.158, dok je 1981.rođeno 71.031 djece, a broj umrlih iznosio 26.222 stanovnika, da bi se taj broj smanjio u 2023. godini na 26.294 rođenih i povećao na 35.000 umrlih. Kada se uz prirodni priraštaj dodaju i migraciona kretanja, koja su istorijsko obilježje BiH (kao emigracione zemlje), put ka demografskom slomu je sasvim moguć.

Rješavanje demografske krize (ili bar ublažavanje) je najkompleksniji i najteži zadatak koji se postavlja pred društvo u BiH. Analizi strukture i kvaliteta ljudskih resursa treba prići sveobuhvatno i multidisciplinarno, odnosno treba sagledati sve kvantitativne i kvalitativne komponente stanovništva. Sa modernizacijom društva i intenzivnom industrijalizacijom i tercijalizacijom nije se u BiH samo smanjivao broj stanovnika, nego je došlo i do intenzivne transformacije u prostornom razmještaju stanovništva**.** U kasnoj fazi demografske tranzicije pojavljuje se posttranziciona demografska etapa, koja donosi sve izraženije trendove depopulacije**.** Bosna i Hercegovina je najbrže od svih manje razvijenih zemalja na području Balkana prošla kroz demografsku tranziciju, te se prema relevantnim pokazateljima rangira među demografski najkritičnije evropske zemlje. Konačno, vidljivo je da su pod uticajem društvenih promjena, trogeneracijske porodice prije nekoliko decenija bile okosnica društva, a danas su zastupljene u manjem obimu, pa možemo govoriti o formi dvogeneracijske porodice. Generacije žena koje sada rađaju za oko trećinu su manje od generacija njihovih majki.

Stanovništvo BiH čini oko 0,035% svjetske populacije (8,17 milijardi). Na globalnom nivou, broj muške populacije je nešto brojniji od broja ženske populacije. Mladi do 15 godina čine oko 25% svjetskog stanovništva, a stanovništvo starije do 60 godina oko 13%. Navedene strukture stanovništva su značajno nepovoljnije u BiH (manje od 15% mladih do 15 godina, više od 20% starih 65+).).

Stanovništvo nije samo dio ekonomskog razvoja, nego je i bitan dio razvoja svake zemlje. Zato i sliku ekonomskog stanja u BiH ne možemo gledati bez osvrta na kretanje stanovništva i njegovu funkciju.

1. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Za potrebe ovog istraživanja korišćeni su primarni i sekundarni podaci. Sekundarni podaci dobijeni su iz dostupne literature vezane za samu temu, te su korišćeni postupci sinteze, analize i interpretacije podataka pronađenih u literaturi. Najveća korist sekundarnih podataka bila je prilikom konstrukcije teorijskog okvira rada, odnosno analize demografskog razvoja BiH. Podaci su bili i od velike koristi prilikom analize, te u zaključku cjelokupnog rada. Kod sekundarnih podataka zabilježena je blaža nedostupnost statističkih podataka o demografskim pokazateljima pod uticajem populacionih politika, pa je taj kvantitativan dio nadoknađen većom orijentisanošću na kvalitativnu analizu. Što se tiče primarnih podataka, oni su dobijeni iz relevantnih izvora.

Uz relevantnu naučnu i stručnu literaturu, u ovom radu analizirani su podaci Agencije za statistiku BiH, Federalnog zavoda za statistiku i Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske. Zbog manjkavosti migracione statistike za procjenu migracionog salda, vršena su određena izračunavanja, uglavnom primjenom određenih demografskih modela, u ovom slučaju „bazne jednačine'', odnosno „jednačine ravnoteže''. U popisu 2013. godine prvi put je za utvrđivanje ukupnog broja stanovnika primijenjen koncept „uobičajenog stanovništva", ali njime su obuhvaćene i osobe koje žive i rade u inostranstvu, koje su se u vrijeme popisa „zatekle" u svojim prebivalištima u Bosni i Hercegovini. Utvrđeno je da je BiH na taj način dobila oko 196.000 stanovnika više. To je slično kao što su se u popisu 1991. lica na privremenom radu u inostranstvu vodila kao dio ukupnog stanovništva.

Empirijsko istraživanje čini poseban dio u ovom radu, dokazujući uticaj povećanog fertiliteta na rast BDP po glavi stanovnika.

Ako je godišnja stopa prirodnog priraštaja stanovništva negativna ($-4{,}61^{0}/_{00}$), tada se broj stanovnika određene teritorije upolovljuje za 150 godina. Stopi od $-9{,}2^{0}/_{00}$ odgovara period od 75, a stopi od $-13{,}7^{0}/_{00}$ period od 50 godina. Ako je stopa prirodnog priraštaja stanovništva $-27{,}35^{0}/_{00}$, tada se broj stanovnika dvostruko smanji, odnosno upolovi za 25 godina, tj.za jedan generacijski period. I obrnuto, ako je stopa prirodnog priraštaja, na primjer, $35{,}26^{0}/_{00}$, tada će se broj stanovnika udvostručiti za 20 godina. Godišnjoj stopi od $6{,}96^{0}/_{00}$ odgovara period udvostručenja za 100 godina, stopi od $3{,}47^{0}/_{00}$ od 200 i $1{,}39^{0}/_{00}$ period od 500 godina. Kvantitativno-dinamički model promjena broja stanovnika (za suprapopulaciju) dobija se po obrascu: $r= (\sqrt{2}-1) .1000$ и $r = (\sqrt{0{,}5}-1) .1000$ za depopulaciju.

Ljudski razvoj je taj koji treba da da odgovor na demografske promjene. To je proces širenja mogućnosti i izbora koji stoje pred ljudima.

BiH je potrebna Strategija koja će omogućiti dugoročnu demografsku revitalizaciju zemlje i ekonomski razvoj koji će omogućiti pravilnu distribuciju bogatstva.

Ciljevi Bosne i Hercegovine trebaju se temeljiti na savremenim tehnologijama, što će omogućiti

povećanje produktivnosti, ali i usmjereno restrukturiranje svih tradicionalnih sektora, kao i poboljšanje uslova rada (i života) ruralnih sredina. Zato je važno pratiti buduće trendove i nova istraživanja, kako bi se mogli vidjeti izazovi i posljedice tih trendova, te društvenih i ekonomskih uslova života u koje spadaju dostupnost obrazovanja i zdravstvene zaštite.

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I ANALIZA

Kakvi su trendovi u kretanju populacije u BiH, da li oni predstavljaju odraz tendencija ispoljenih u regionu jugoistočne Evrope? Situacija u BiH je nešto komplikovanija pošto posljednjih desetak godina 20.vijeka predstavljaju oličenje simultanog odvijanja dva tipa tranzicije, za koje će se vremenom ispostaviti da nisu bile nezavisne jedna od druge, ekonomske, koja je u to vrijeme tek počela, te demografske koja je trajala decenijama prije toga**.** Dominantna savremena teorija koja razvoj stanovništva prikazuje kao proces etapnog razvoja, uslovljenog ukupnim procesima društveno-ekonomskog kulturnog razvoja, jeste teorija **demografske tranzicije** ili teorija demografskog preobražaja.

Demografska tranzicija u BiH počela je padom opštih stopa nataliteta ispod 30‰ (šezdesetih godina prošlog vijeka), uglavnom su stagnirali na značajno većem nivou od 30 živorođenih na 1000 stanovnika do početka 1960-ih godina, a nakon toga padaju, čak i u vrijeme *baby booma* bile su znatno ispod te „granice“. Potom se ušlo u srednju podetapu demografske tranzicije, sa početkom usporavanja (do tada visoke) stope prirodnog priraštaja i završetkom dominirajuće mlade starosne strukture, a pripremom za ubrzano demografsko starenje, koje će početi 1960-ih godina sa završetkom tranzicije mortaliteta (opšta stopa mortaliteta ispod 10‰), a naglo ubrzati polovinom 1990-ih kada je završila i tranzicija nataliteta (opšta stopa ispod 15‰).

Ratovi su uvijek uticali na dinamiku broja stanovnika i sastav stanovništva svake države u ratu. U BiH su ratovi izazvali velike demografske katastrofe.

Oni su uticali na povećanje smrtnosti, smanjenje nataliteta i prirodnog priraštaja, promjene nivoa bračnosti i dr.

Tabela 1. Stanovništvo BiH (1910.-2023.)

Godina	1910.	1921.	1931.	1948.	1991.	2013.	2023.
BiH	1.898.044	1.890.440	2.323.555	2.563.767	4.377.033	3.531.159	2.904.256

Izvor: Autorovo izračunavanje na osnovu Popisa stanovništva u BiH 1879.- 2013. Podaci preuzeti iz knjige Marijanac, Z. (1999). Stanovništvo BiH, Matica Srpska, Banja Luka i podaci Agencije za statistiku BiH .

Ako se uzmu u obzir karakteristike prirodnog kretanja stanovništva BiH u periodu (1910-1923)

sa srednje visokim natalitetom, nižim mortalitetom i umjerenim prirodnim priraštajem (prema poređenju sa evropskim stanjem), te da je prostor BiH bio sa relativno jakom biodinamikom, evidentno je da su ratni gubici direktno uticali na demodinamiku i pravce promjena. Tokom Prvog svjetskog rata bili su veliki ratni gubici stanovništva (1914-1918.). Prema navodima Đ. Pejanovića ti gubici su bili 320.000. Poslije Prvog svjetskog rata značajna su iseljavanja stanovništva, pa bi tako, da nije bilo rata i da se demografski razvoj odvijao prema tadašnjim prirodnim i migracionim kretanjima, BiH 1921.godine imala najmanje 200.000 stanovnika više nego 1910.godine. Podaci za 1921.godinu potvrđuju navedene demografske gubitke, što je za posljedicu imalo čak smanjeni broj stanovnika u odnosu na 11 godina ranije. Potvrda tome je da je 1931.godine broj stanovnika porastao kada nije bilo ratova (1921-1931.) za cijelih 433.115 stanovnika jer je prirodni priraštaj u prosjeku bio veći od 20‰, a u nekim periodima i znatno veći, s obzirom da je i tada BiH izgubila određeni broj stanovnika emigracijom kao istorijskom konstantom.

BiH je 1931.godine imala 2.323.555 stanovnika, a nakon Drugog svjetskog rata i ponovnih velikih ratnih gubitaka, broj stanovnika 1948.godine (prvi popis nakon Drugog svjetskog rata), imala više stanovnika nego 1931. za svega 240.212 stanovnika. Prema prirodnom kretanju stanovništva u tom periodu (prosječno 21‰), broj stanovnika nakon 17 godina (1931/1948.) bi se povećao za najmanje 900.000. Ako se zna da je BiH tokom Drugog svjetskog rata imala oko 700.000 ratnih gubitaka, onda su, uz 240.212 više, ova istraživanja potpuno potvrđena u pogledu demodinamike i demografskih ratnih gubitaka u BiH (Pašalić, 2020.).

U prilog tačnim projekcijama demografskih kretanja i demografskih gubitaka činjenica je da je BiH 1991.godine dostigla svoj demografski maksimum

od 4.377.033 stanovnika, što je u odnosu na 1948.godinu povećanje za 1.813.266 stanovnika (71%), ili prosječno godišnje za nešto više od 42.000. U tom vremenskom periodu prirodno kretanje je variralo od 7,8%$_o$ (1991.) do 27,7%$_o$ (1952.), a od sedamdesetih godina 20.vijeka stopa prirodnog priraštaja je konstantno opadala, ali je i dalje bila značajno pozitivna. Od 1980-ih godina BiH je promijenila obrazac obnavljanja stanovništva, čime je stopa ukupnog fertiliteta (SUF) pala ispod nivoa proste reprodukcije (2,1).

Podaci popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su smanjenje udjela svih fertilnih kohorti, osim one najstarije (45–49), koja ionako ima minoran doprinos ukupnom natalitetu. Umanjenje broja žena u dobi od 15 do 34 godine u odnosu na 1991. godinu iznosi 222.804. Ustanovljena generacijska depopulacija i starenje fertilnog kontingenta, uz prevladavajući reproduktivni obrazac (oko 1,3 djece prosječno po ženi s tendencijom odgađanja rađanja), ne pruža osnovu za optimističnu prognozu u pogledu eventualnog povećanja izrazito niske stope nataliteta.

Tabela 2. Projekcija broja stanovnika BiH na osnovu prirodnog kretanja („zatvorena populacija'')

Godina	1910.	1921.	1931.	1948.	1991.	2013.	2023.
BiH	1.898.044	1.890.440	2.323.555	2.563.767	4.377.033	3.531.159	2.904.256
Bez rat.g.	1.898.044	2.098.044	2.523.555	3.423.555	4.823.555	4.980.085	5.219.613

Izvor: Popisi stanovništva u BiH 1879.-2013. Agencija za statistiku BiH, autorovo izračunavanje jednačinom ravnoteže

Obično se u svim dokumentima danas prvo fokusiramo na fertilitet, ili još konkretnije stopu ukupnog fertiliteta (SUF), polazeći od teorijske definicije za prostu reprodukciju da je neophodno dostići SUF od 2,1 dijete. Taj cilj se postavlja provizorno, bez ikakvih utemeljenja. Takav model SUF-a bi se mogao nazvati kao „podešeni" SUF. Međutim, mora se ukazati pri tome na određene nedostatke, a to onda dovodi do neostvarenih projektovanih vrijednosnih ciljeva.

Kod određivanja SUF-a jako je važno da se odrede „srednje godine rađanja'' (zato što vremenske promjene u rađanju utiču na distorziju fertiliteta). SUF zavisi od međusobnog odnosa dvije komponente: tempa (vremena) i kvantuma (nivoa) fertiliteta, a upravo tempo komponenta se odnosi na razliku između "podešenog" i „realnog" SUF-a.

Šta je *tempo efekat*? To je odloženo sklapanje brakova i odgođeno rađanje. O „tempo efektu" možemo govoriti ako su srednje godine rađanja porasle za oko 5 godina u periodu od najmanje tri decenije**.** Upravo je takav trend

prisutan u BiH, gdje su se „srednje godine rađanja'' kretale 1990-ih oko 27 godina, a potom su konstantno povećavane i sada (2023) iznose tačno 33,8 godina. Dakle, vremenske promjene u rađanju utiču na **distorziju** fertiliteta (tzv. „iskrivljeni fertilitet"), a SUF sadrži tempo distorziju i njegova vrijednost zavisi direktno od izmijenjene razlike u „srednjim godinama rađanja''. Tako dolazimo do novog pristupa u izračunavanju „tempo efekta".

Karta 1.
Izvor: Preuzeto iz dokumenta Popis stanovništva u BiH 2013., Agencija za statistiku BiH

Ako BiH (realno) ima trenutno oko 3 miliona stanovnika, sa ovakvom stopom ukupnog fertiliteta bi u narednih 45-50 godina imala prepolovljenu populaciju (oko 1,5 miliona), što su upravo potvrdile i projekcije UN, da će BiH u ovim okolnostima imati 2070.godine (oko 1,5-1,6 miliona stanovnika).

Nedovoljno rađanje djeluje i preko strukture stanovništva tako što je stanovništvo starije raste i stopa smrtnosti i time direktno smanjuje nivo rađanja. Zabluda je da se ti gubici mogu nadoknaditi dostizanjem proste reprodukcije stanovništva (2,1), već samo ako je reprodukcija za određeni period iznad proste reprodukcije (bar oko 2,7). Uz sve to, značajne su i bruto i neto stope reprodukcije (rađanje ženske djece). Inače, demografska konstanta je da se na 100 ženske djece rađa 106-107 muške djece.

Prirodni priraštaj, odnosno biovitalitet je glavni elemenat opstanka jednog naroda. Kada on postane negativan, ukoliko nema emigracije i imigracije, dolazi do smanjenja broja stanovnika. BiH je u periodu 1950-1991.imala stope prirodnog priraštaja ispod 30%$_{o,}$ tačnije od 27,7%$_{o}$ do oko 10-tak %$_{o}$,

što je bilo dovoljno da se njen broj stanovnika udvostruči za 40 godina (1950-1991.), sa 2.662.010 na 5.219.613 stanovnika, ali pod uslovom da je migracioni saldo bio nulti. Kako je BiH emigraciona zemlja u kontinuitetu, migracije su učinile svoje tokom svih ovih 40 godina i broj stanovnika je dostigao do 4.377.033 (1991), što je njen demografski maksimum.

Ali, ovdje bi bilo potrebno demistifikovati **stopu ukupnog fertiliteta**. Ona ustvari odražava dijelove reproduktivne istorije različitih kohorti (ukupno 35 kohorti) koje su rađale u datoj kalendarskoj godini. Ovako izračunati pokazatelj ne odnosi se na realnu kohortu žena, već je u pitanju **hipotetička** (vještačka) kohorta, pa se i sam pokazatelj smatra hipotetičkim (Radivojević, 2018). To potvrđuju SUF za 2013. i 2023.u BiH!

Ipak SUF se standardno upotrebljava za poređenje nivoa fertiliteta za različite populacije i vremenske periode. Izračunava se po formuli $f_u = 5 \times E_x f_x$, odnosno ako nemamo sve pokazatelje za izračunavanje specifičnih stopa fertiliteta, ekvivalent stopi ukupnog fertiliteta je **bruto stopa fertiliteta** f_b, s tim da su žene u fertilnom period 15-49 žive kroz cijeli reproduktivni period.

Tabela 3. Trend prirodnog kretanja stanovništva BiH 2013-2023.

Godina	Rođeni	Umrli	Pr.prir.	j	f_b
2013.	30.684	35.662	-4.978	-1,41	1,29
2014.	30.268	35.980	-5.712	-	1,30
2015.	29.770	38.150	-8.380	-	1,31
2016.	30.183	36.571	-6.388	-	1,33
2017.	30.200	37.979	-7.779	-	1,35
2018.	29.467	37.744	-8.277	-	1,39
2019.	28.360	38.829	-10.469	-	1,35
2020.	27.255	44.427	-17.172	-	1,34
2021.	27.143	50.333	-23.190	-	1,37
2022.	26.687	41.296	-14.609	-	1,35
2023.	26.294	34.983	-9.020	-2,99	1,44
Prosjek:	**28.756**	**39.268**	**-10.512**	**-**	-

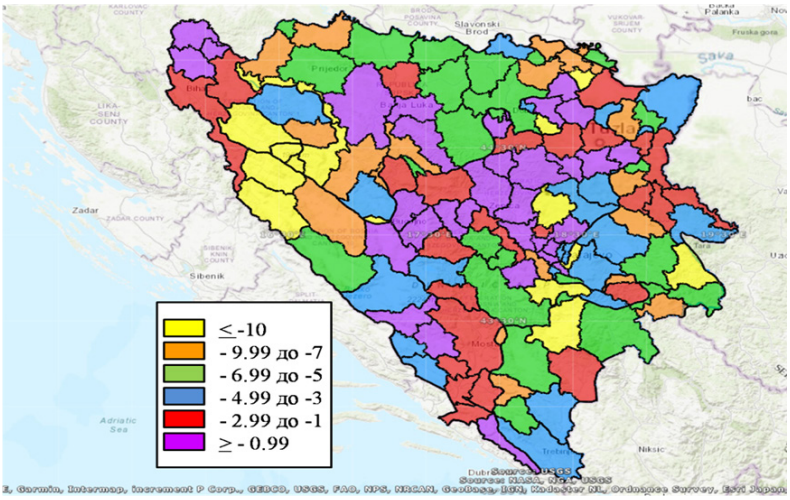
Izvor: Autorovo izračunavanje na osnovu podataka vitalne statistike 2013-2023. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2024.

Koliko bi BiH trebalo djece za prostu reprodukciju?

Za stopu ukupnog fertiliteta od 2,1 djece po ženi trebalo bi da se godišnje rađa oko 40.000 djece. (2023). Međutim, usljed djelovanja drugih faktora to ne bi bilo dovoljno. Naime, povećana je stopa mortaliteta, što pokazuje priložena tabela rađanja i umiranja u posljednjih jedanaest godina.

Evo konkretnih izračunavanja za neophodnu zamjenu generacija. U uslovima „zatvorene populacije“ za 2023.godinu potrebno je da se rađa 38.000 djece uz procjenu da ima 641.318 žena u reproduktivnom periodu (15-49, ili 22,1% od ukupne populacije, od 2.904.256). To znači $f_b = N/P_{15\text{-}49}\ x\ 35 =$ ***2,07*** **.** Međutim usljed djelovanja drugih faktora (povećan mortalitet, intenzivna emigracija, „tempo efekat“) to ne bi bilo dovoljno za prostu reprodukciju. Moraju se uzeti u obzir i drugi faktori, a to znatno povećava potrebu broja rođenih za dostizanje proste reprodukcije. Čak i stopa ukupnog fertiliteta od na primjer **2,70 (ili oko 50.000 rođenih)** bi bila upitna za prostu reprodukciju?! Oko 31.000 ljudi prosječno godišnje odlazi iz BiH, uz negativan prirodni priraštaj (prosjek za posljednjih 11 godina oko -10.512), te uzimajući u obzir „tempo efekat“ (smanjenje stope fertiliteta zbog porasta prosječne starosti pri rođenju djece) su faktori koji utiču na prostu reprodukciju. „Srednje godine rađanja“ kod nas su trenutno oko 33,8 godina, što je daleko iznad srednjih godina rađanja 1990-ih (oko 27 godina**).** Tako da je djelovanjem ovih faktora smanjeno rađanje za posljednjih 30 godina oko **0,5** djece po ženi (15-49). Kada se uzmu u obzir ovi faktori koji su prisutni kod nas, **projektovani broj** djece za prostu reprodukciju bi trebao biti oko 50.000 na godišnjem nivou, a što je nedostižna misija. To možemo potvrditi prostijim izračunavanjem: 26.294 (2023) x 0,5 djece po ženi = 13.147., odnosno bez djelovanja „tempo efekta“ rađalo bi se **39.441** djece, što bi bilo negdje i očekivano i optimalno: 39.441/641.318 x 35 = **2,15.**

Time tvrdnje u stručnim i javnim krugovima da nas „spašava“ stopa ukupnog fertiliteta od 2,1 se apsolutno odbacuje. Ipak je to samo teorija, a praksa pokazuje nešto sasvim drugo.

Karta 2. Stope prirodnog priraštaja opština/gradova u BiH, 2018.
Izvor: Autorska izrada u GIS tehnologiji, na osnovu "Demografska statistika", Agencija za Statistiku BiH, Sarajevo, 2019.

Procesi depopulacije (rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine) pokazali su da je Bosna i Hercegovina doživjela signifikantan demografski pad, koji se i dalje nastavlja. Depopulacija i starenje dominantno određuju tok razvoja njenog stanovništva, a oba procesa dodatno se dinamiziniraju povećavanjem razlike između broja živorođenih i broja umrlih iz godine u godinu, te nastavkom iseljavanja, pretežno mladih.

Tabela 4. Demografski trendovi u BiH 1991./2023. ''otvorena populacija''

	Broj stanovn. 1991.	Broj stanovn. 2013.	Nerezid. 2013.	Prir.prir. 2013-2023.	Migr.sal. 2013-2023.	Depopulacij. 1991-2023.	Broj stanovn. 2023.
Bosna i Hercegov.	4.377.033	3.531.159	-196.000	-115.643	-315.260	-1.472.777	**2.904.256**

Izvor: Pašalić, S. (2022): Izračunato jednačinom ravnoteže, na osnovu podataka popisa stanovništva 2013..i demografskih biltena vitalne statistike 2013-2023., Agencija za statistiku BiH; Istraživanje: OECD), 2020. (spoljne migracije)

Empirijskim istraživanjima potvrđeno je postojanje zavisnosti ekonomskog rasta po stanovniku od stope ukupnog fertiliteta (SUF), ne samo u BiH, već u svim zemljama Zapadnog Balkana. U istraživanju su posmatrani parametri u definisanom vremenskom horizontu od 18 godina, koliko je neophodno da jedan novorođeni stanovnik postane radno sposoban (radno aktivan). Dinamika privrednog rasta praćena je pomoću realizovanih realnih

stopa BDP po glavi stanovnika, što je predstavljalo zavisnu promjenljivu. Nezavisna promjenljiva je ona koja se odnosi na demografska kretanja u BiH. Već je istaknuto da stopa ukupnog fertiliteta predstavlja broj rođenih od strane žena na godišnjem nivou u njihovom fertilnom periodu. U model je uzeta i kontrolna promjenljiva koja daje doprinos dinamici privrednog rasta, a u modelima privrednog rasta bitne determinante dinamike stope rasta BDP su investicije, štednja i državna potrošnja (Radulescu, 2019). Na osnovu ovih činjenica, prva kontrolna promjenljiva je stopa rasta investicija u osnovna sredstva, druga je stopa rasta državne finalne potrošnje, a treća stopa štednje kao procenat BDP, te četvrta je finansijska kriza koja se prelila iz Amerike i imala je posljedice na dinamiku privrednih aktivnosti i u BiH.

U istraživanju je korišćen višestruki **regresioni model** za analizu**.** Korišćeni su panelirani podaci za regresioni model: $y_{it} = a + x_{it}\beta + c_i + u_{it}$.

Oznake su: y_{it} zavisna varijabla, a je konstanta, x_{it} je dimenzioni red vektora koji se odnosi na nezavisnu varijablu i kontrolne promjenljive, β je kolona vektora parametara uz nezavisnu i kontrolne promjenljive, c_i predstavlja efekat specifičnosti posmatrane zemlje (BiH) i u_{it} je model rezidual.

Uz to, uzimamo činjenicu da je broj godina koje posmatramo 18, znači T=18, tako da su sve opservacije sumirane pomoću određene matrice ($y_i = [y_{i18}]$, $y_i = [18 \times 1]$, za nezavisnu promjenljivu matrica bi izgledala ($y_i = [y_{i18}]$, $y_i = [18 \times 5]$zato što posmatramo 1 nezavisnu i 4 zavisne kontrolne varijable u ovom regresionom modelu. Matrica reziduala u modelu glasi: ($u_i = [u_{i18}]$, $u_i = [18 \times 1]$, dok zavisnu promjenljivu predstavljamo kao matricu: ($y = [y_7]$, $y = [NT \times 1]$. Nezavisna i kontrolne varijable X prikazujemo kao matricu: $X = [X_7]$, reda $X=[NT \times 5]$.Rezidual u_{it} predstavlja se pomoću matrice:

$u = [u_7]$, reda $u=[NT \times 1]$.

Dakle, ovdje je riječ o postavci višestrukog regresionog modela sa slučajem ili njegovim opozitom – fiksnim efektom (Schmidheiny, 2011). Rezultati pokazuju da nezavisna i kontrolne promjenljive u modelu imaju statističku značajnost. Odnosno, sa vjerovatnoćom od 90% prihvata se hipoteza da je nezavisna promjenljiva (stopa ukupnog fertiliteta) determinanta zavisne promjenljive (realne stope privrednog rasta po glavi stanovnika). Na osnovu svega možemo zaključiti da ima adekvatan ekonometrijski model koji glasi: *(stopa rasta BDP – po glavi stanovnika) u = 6,95 (stopa fertiliteta)u-$_2$ + 0,11(stopa štednje kao% BDP-a) +0,06(stopa rasta investicija u osnovna sredstva)$_{it}$ +0,21(stopa rasta finalne državne potrošnje)u-4,86(finansijska kriza)u-10,54+c_i+u_{it}.*

Rezultati modela prikazanog jednačinom upućuju na zaključak da uz primjenu klauzule *ceteris paribus,* uz ostale nepromjenljive okolnosti, ukoliko se u nekoj privredi stopa ukupnog fertiliteta poveća za 0,1, odnosno da u jednoj godini **10% žena** u svom fertilnom periodu rodi još jedno dijete, to uslovljava povećanje stope rasta **BDP-a** po glavi stanovnika **za 0,69%** u drugoj narednoj godini. Predstavljeni model ima koeficijent determinacije R=0,4885, što znači da on važi u 48,85% opservacija u BIH u periodu 2005.do 2023.godine. U konkretnom slučaju znači da rast stanovništva ima pozitivan uticaj na privredni rast u posmatranom periodu. Takođe, kontrolne varijable dodatno potvrđuju validnost modela, jer nedvosmisleno se ukazuje na opšte prihvaćene postulate u oblasti makroekonomije, da se povećavanjem investicija, stope štednje i državne potrošnje, moguće je generisati više stope rasta BDP-a po glavi stanovnika u toj poslovnoj godini. Uz to, svaka pojava finansijske krize (uključujući i krizu uslovljenu *COVID 19)* uzrokuje smanjenje stope rasta BDP-a po glavi stanovnika. Na prikazani način testirali smo i dokazali hipotezu da promjene u demografskim tokovima u BiH imaju značajan uticaj na realizovane stope privrednog rasta, odnosno da bi porast stanovništva (prirodni priraštaj) mogao da ima pozitivan uticaj na realizovane stope rasta BDP-a po glavi stanovnika (Pašalić, 2023.).

Treba naglasiti i da poslovno okruženje u BiH, sa stanovišta za poslovni razvoj, investicije i ekonomsku konkurentnost, nije zadovoljavajuće. Indikatori ove situacije se nalaze u izvještajima međunarodnih organizacija koje primjenjuju razne globalne indekse kojima mjere nekoliko aspekata uslova poslovanja. Prema indeksu globalne konkurentnosti za period 2017-2018. (Svjetski ekonomski forum, 2019), BiH se nalazi na 92 mjestu među 141 zemljom, što je manje povoljan rang u poređenju sa periodom 2013-2014. Uz to BiH slabo radi na privlačenju resursa, a na krizu izazvanu pandemijom nije reagovala blagovremeno, niti dovoljno. BiH i dalje koristi stari model razvoja koji se temelji na potrošnji i uvozu, a to je prevaziđeno i obaj model se mora mijenjati (Pašalić, 2021.).

Budući da je ovaj rad uglavnom usmjeren na odnos fertiliteta i društveno-ekonomskog razvoja na podacima unutardržavnog nivoa, u teorijskim razmatranjima akcenat je na razlozima slabljenja negativne i pojave pozitivne veze unutar zemlje. No, na početku je potrebno navesti glavne društveno-ekonomske odrednice fertiliteta koje uopšteno djeluju na smjer veze fertiliteta i razvoja: 1) stepen ekonomskog razvoja (sa akcentom na stepen industrijalizacije i urbanizacije), 2) ekonomske funkcije porodice i materijalni uslovi za osnivanje novih porodica (posebno stambena politika), 3) uloga djece u porodici i visina troškova njihovog izdržavanja, 4) društveno-

ekonomski položaj žene u društvu, 5) nivoa obrazovanja, a posebno žena, 6) ostali sociopsihološki faktori vezani za nivo društveno-ekonomskog razvoja koji utiču (posredno ili neposredno) na stavove prema broju djece u porodici (stavovi prema školovanju, školovanju žena, religijske i tradicionalne norme), 7) nivo mortaliteta, posebno infantilnog, 8) tzv. kontrola rađanja (Wertheimer-Baletić, 1999).

U BiH se natalitet najčešće proučavao na agregatnim podacima državnog nivoa, a na nižim prostornim nivoima u okviru prirodne promjene.

Prostorna analiza obično počinje neprostornim linearnim regresionim modelom (*Ordinary Least Squares* – OLS), a zatim se testira treba li ili ne ovaj referentni model proširiti efektima prostorne interakcije (Elhorst, 2014). OLS model u slučaju ovog istraživanja procjenjuje direktan efekt BDP-a po stanovniku na visinu fertiliteta pojedine regije. Jednačina modela OLS glasi:

$\boldsymbol{yi = \beta xi + \varepsilon i}$ gdje je *yi* procijenjen TFR ili ASFR u regiji *i*, β je regresijski koeficijent nagiba za *x* (BDP po stanovniku) u regiji *i*, a εi je član greške za regresijsku jednadžbu. OLS model ne uzima u obzir nikakav oblik prostorne povezanosti između različitih regija, već sve jedinice tretira kao nezavisne entitete (Anselin, 1988**).**

Izazovi i perspektive, ima li rješenja? Sada bi bilo najcjelishodnije skrenuti pažnju na ljudski razvoj kao odgovor na demografske promjene, kao strateški program koji bi ukazao na nove pristupe populacionoj politici sa prijedlozima intervencija protiv smanjenja i starenja stanovništva u BiH. Neće nepovoljne demografske trendove da riješi samo populaciona politika. Na tržištu rada najgore prolaze mladi, oni koji treba da rađaju djecu. Imamo predškolske ustanove koje se razvijaju ali ne za sve ljude, jer nezaposleni teže dobijaju priliku da pošalju djecu u predškolske ustanove, radna kultura nije okrenuta roditeljima. Teško je u radnim organizacijama da se prilagode roditeljske potrebe. To treba da prepoznaje i država. Uz mjere za podršku porodicama i majkama i podsticaj rađanja, fokus se stavlja i na zapošljavanje teže zapošljivih kategorija i mladih, kroz program garancija za mlade. Podrazumijeva se što je više moguće da se skrati vremenski period od završetka obrazovanja do početka radnog odnosa. Takođe, mladim majkama, studentkinjama treba dati olakšice pri polaganju ispita i upisivanja godina studija bez dodatnih troškova.

Novi program razvoja se temelji na proizvodnji i izvozu, ali toga nema bez produktivnosti, nema istraživačkih instituta, nema istraživača, nema ulaganja u istraživački razvoj. BiH ulaže 0,18% svog BDP u razvoj, a EU

minimalno 2%. BiH treba svoj udio u svjetskoj trgovini sa 0,03% da podigne najmanje na 0,10 do 0,15%. Motori razvoja su velika vodeća preduzeća, ona vuku naprijed, a mala i srednja preduzeća su prisutni uz njih. Ipak, razvoj se ne bi trebao svesti samo na ekonomsku dimenziju. Ekonomsko stanje je i determinanta koja utiče na demografske trendove i potencijal za širi održivi i inkluzivni razvoj, onoliko koliko je oblikuju karakteristike stanovništva i demografski trendovi kroz ljudski potencijal.

Kada je u pitanju povezivanje ekonomskog rasta i demografskih kretanja, postavlja se pitanje da li demografska kretanja pokreću ili usporavaju kretanje vrijednosti proizvodnje po stanovniku na nivoima nacionalnih ekonomija? Kao ključni demografski indikatori na nacionalnom nivou figuriraju: stopa prirodnog priraštaja (-3‰), stopa nataliteta (9,05‰), stopa ukupnog fertiliteta (1,29), emigracija-izražen negativni migracioni saldo), prosječna starost (preko 40 godina), kao i drugi indikatori kvalitativnog obilježja (indeks obrazovanosti, indeks starenja, bruto i neto stope reprodukcije, demografski indeks i indeks demografskih resursa).

Najbitnija i dugoročna garancija je trajan privredni rast i stabilan odnosno integralno održiv razvoj društva**.** BiH trenutno nema mnogo prilika da popravi demografsku strukturu na račun reintegracije svoje dijaspore, ali sigurno ima priliku da od tog dijela stanovništva koristi određene ekonomske inpute, što se danas po svijetu upravo i koristi, kroz znanje, kontakte, socijalne mreže i koristi od ekonomske, a naročito intelektualno najkorisnijeg njenog dijela – naučne dijaspore (Pašalić, 2023.).

U nestašici radne snage, ljude će privući zapadno tržište, a zapadna Evropa treba radnu snagu i nema nikakve šanse da neće posegnuti za radnom snagom koja se vrlo brzo integriše, a to je radna snaga sa Zapadnog Balkana. Međutim, BiH mora učiniti sve da da zadrži postojeću, te privuče na povratak iseljene, jer smo već sada prisiljeni uvoziti radnu snagu. Istovremeno preduslov svega je sveobuhvatna strategija ekonomskog razvoja iz koje se vidi kakva se struktura ekonomije projektuje i koliko je za to potrebno radne snage, a potrebno je posebno kreirati i strategiju ekonomskog razvoja na dugogodišnjim depopulacionim prostorima. Potrebno je prije svega posegnuti za mjerama ekonomske politike i privući preduzetnički kapital, tako da je isplativo investirati u depopulacione prostore, jer je to prostor koji je ekonomski neiskorišćen i koji će se na taj način staviti u funkciju razvoja. Velike su demografske razlike među prostorima (regijama) u BiH, a sela nisu više ključ demografske odbrane i obnove.

U situaciji nedostajuće institucionalne podrške kojom se kompenzuju troškovi podizanja djece, teško je očekivati porast broja rođenih u BiH. Finansijskim

mjerama i širenjem institucionalne podrške onima koji podižu djecu postiže se dvostruki efekat. Povećava se potencijalna ponuda radne snage i oblikuje se pozitivno okruženje orijentisano na djecu.

Migracioni obrazac se promijenio i to se ogleda prvenstveno u strukturi lica koje odlaze, načinu i motivima odlaska, ali i šemama regrutovanja inostrane radne snage u odredišnim zemljama. Nekada je među migrantima najzastupljenija bila nisko kvalifikovana muška radna snaga, dok su danas nosioci migracionih procesa visoko obrazovane osobe. Odliv stručnjaka (*brain drain*), uz starenje stanovništva i opadanje ionako niske stope nataliteta, zasigurno predstavlja jedan od najvećih izazova savremenog BiH društva. Osim što iseljenici odnose svoj bioreprodukcioni potencijal, jer se uglavnom radi o osobama u optimalnoj reproduktivnoj dobi, njihovim odlaskom istovremeno se gubi i vrijedni, a često i nenadoknadivi, **ljudski kapital**. Time ujedno propadaju i sve prethodne investicije u obrazovanje. S druge strane, ljudski kapital u BiH nerijetko je obezvrijeđen, bilo zbog nemogućnosti pronalaska posla koji odgovara stečenim kvalifikacijama, bilo zbog potplaćenosti zaposlenih. Većina zemalja Evrope ima problem s iseljavanjem, smanjenjem broja stanovnika, te nedovoljnom stopom fertiliteta, ali čini se da Bosna i Hercegovina u tome prednjači. Iako su vlade drugih zemalja osmislile brojne finansijske podsticaje, kako za porodice s više djece, tako i za mlade ljude, kako bi riješili ovaj problem, u našoj zemlji ne postoje nikakve javne politike, niti konkretne zakonske mjere koje bi spriječile ili prevenirale daljni odlazak stanovništva. Problem je tim složeniji što su ove evropske zemlje, svojim finansijskim podsticajima i drugim benefitima itekako privlačne za mlade ljude iz Bosne i Hercegovine, koji upravo tamo odlaze da zasnuju svoje porodice, budu elementi društva i time utiču na popravljanje demografske slike u tim država. U posljednjih jedanaest godina BiH je napustilo oko 315.260, jer mogućnosti tržišta kod nas nisu zadovoljavajuće, prevashodno zato što je loša ili nikakva ponuda poslova, a i ako zasnuju radni odnos, ljudi uglavnom rade za minimalac, nisu prijavljeni i njihov posao je nesiguran. Najveći krivac za ovo je **tranzicija tržišne ekonomije**.

Održivi razvoj (Agenda UN 2030) podrazumijeva i demografsku održivost koja se sastoji od dvije komponente – kvantitativne i kvalitativne, koje su u međusobnoj interakciji.

Takođe, starosne strukture stanovništva, pored ekonomskih posljedica, značajna je i za demografski razvoj i strukturu radne snage. Osnovne demografske konsekvence promjena u starosno-polnoj strukturi se reflektuju

na kretanje stope rasta stanovništva.

Tako koeficijent **ekonomske zavisnosti** kao odnos izdržavanih i lica sa ličnim prihodima prema privredno aktivnim licima raste. Ekonomska struktura stanovništva formira se preko ekonomske strukture radne snage. Radna snaga je osnovni faktor i dinamička komponenta procesa reprodukcije, a podjela ukupnog stanovništva na aktivno i neaktivno stanovništvo reflektuje odnose između stvarnih mogućnosti proizvodnje i potrošnje.

U svakoj demografskoj analizi veliku preciznost treba da daju kvantitativne i kvalitativne analize bazirane na brojnim izvorima podataka, što inače demografiju svrstava u najpreciznije društvene nauke. **Duži životni vijek** žena rezultirao je porastom njihovog ukupnog broja, ali se nije na isti način odrazio i na veličinu fertilnog kontingenta. Sve malobrojniji predfertilni kontingent oblikuje demografsku sudbinu BiH, jer se već sa niskim vrijednostima SUF pridružuje i redukcija fertilnog potencijala.

Među **kvalitativne** karakteristike se može svrstati i **demografski indeks**, a dobija se iz koeficijenta dinamike broja stanovnika. Na primjer, 2013/2023., te udjela mlađeg stanovništva predfertilne starosne dobi, udjela ženskog stanovništva u starosnoj dobi 20-29 godina i indeksa vitaliteta. Demografski indeks je jedna od dvije komponente indeksa demografskih resursa.

Druga komponenta indeksa demografskih resursa je **obrazovanje** (indeks obrazovanosti).

Demografski resursi čine komponentu društveno-ekonomskog razvoja određenog prostora. Stanovništvo predstavlja osnovni razvojni faktor u smislu pokretača razvojnih procesa, te na ovaj indikator treba obratiti posebnu pažnju.

Nepovoljni demografski procesi pridonijeli su smanjenju ukupnog ljudskog kapitala (HDI), kao osnovnog nosioca razvoja. U slabo naseljenim depopulacionim prostorima ostaje malobrojnije stanovništvo pogoršane biološke i obrazovne strukture, pa to postaje ograničavajući faktor daljeg razvoja. Varijable za identifikaciju, vrednovanje i projekciju demografskih resursa mogu se podijeliti na dvije glavne grupe: -varijable o obimu, sastavu i prostornom razmještaju stanovništva, te na -varijable o prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva. Navedene varijable uz mogući izostanak nekih od njih, osnova su za oblikovanje sintetičkih demografskih pokazatelja. Oni olakšavaju raščlanjivanje složenih i prostorno diferenciranih društvenih pojava i procesa, a uz to su pouzdani osnov za određivanje tipologije demografskih resursa i potencijala BiH.

Demografski kapital uzima u obzir ideju da sastav stanovništva može uticati na različite aspekte ekonomske aktivnosti, produktivnosti i inovacija. Naglašava važnost razvoja ljudskog kapitala, dinamiku radne snage, potencijala potrošačkog tržišta, te društvene kohezije u pokretanju ekonomskog rasta.

Indeks demografskih resursa (i_{der}) je osnovni rezultat demografske analize jer je izrada sintetičkog pokazatelja mjera pomoću koje ćemo identifikovati, vrednovati i porediti demografske resurse. Na bazi vrijednosti ovog indeksa omogućuje se identifikovanje i valorizacija demografskih resursa BiH (na agregatnom i nižim teritorijalnim nivoima). BiH spada po tipologiji u demografski slabe resurse (tip D).

Tabela 5. Indeks demografskih resursa BiH, 2023.

	Demografski indeks i_{dem}	Indeks obrazovanosti *Io*	Koeficijent korekcije *k*	**Indeks demografskih resursa** i_{der}
BiH	41,58	410,48	0.026	**11,75**

Izvor: Autorska obrada na osnovu podataka Demografski bilteni, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2024.

Indeks demografskih resursa za prostorne jedinice male demografske mase može imati velike vrijednosti zbog jakog uticaja pojedinih varijabli. Da bi se to izbjeglo, sve opštine, na primjer, koje imaju broj stanovnika manji od 5% od prosječnog broja stanovnika opština i gradova BiH, treba svrstati u najniži tip F (izrazito slabi demografski resursi).

U kontekstu **održivog ekonomskog rasta**, demografski kapital igra ključnu ulogu. Demografski kapital naglašava važnost ulaganja u obrazovanje i razvoj vještina. Dobro obrazovana i kvalifikovana radna snaga povećava produktivnost, inovativnost i konkurentnost, podstičući održivi ekonomski rast. Pružanjem mogućnosti kvalitetnog obrazovanja i osposobljavanja, zemlja može razviti svoj ljudski kapital, što dovodi do viših nivoa produktivnosti i efikasnijeg tržišta rada. Nadalje, starosna struktura stanovništva utiče na stopu sudjelovanja radne snage i produktivnost. Kada je udio radno sposobnih pojedinaca visok, to može dovesti do veće stope štednje i ulaganja. Ova demografska dividenda može podstaknuti ekonomsku ekspanziju i stvoriti povoljne uslove za održivi rast. Dalje, demografski kapital može uticati na inovacije i preduzetništvo, koji su ključni pokretači ekonomskog napretka. Mlađa populacija sa višim nivoima obrazovanja ima tendenciju da bude

inovativnija i preduzetnija, što dovodi do razvoja novih tehnologija, industrija i poslovnih mogućnosti.

Kako bi se maksimizirao uticaj demografskog kapitala na održivi ekonomski rast, kreatori politika trebali bi provoditi strategije koje daju prioritet obrazovanju i razvoju vještina, podstiču mogućnosti zapošljavanja, podržavaju inovacije i preduzetništvo, te osiguravaju društvenu uključenost. Prepoznavanjem potencijalnih ekonomskih prednosti povoljnog demografskog sastava i ulaganjem u potrebne temelje, BiH može iskoristiti snagu demografskog kapitala za postizanje, dugoročno, održivog ekonomskog rasta. Ali, akcenat se mora dati i na starenje stanovništva. **Starenje stanovništva BiH** se u našem jeziku koristi u dva značenja i to u užem i u širem smislu. U širem smislu, starenje počinje još od samog začeća i bespovratni je proces koji se sastoji iz dvije faze:

– **prva faza** je faza rasta i razvoja organizma i funkcija, -a **druga faza** koja je obilježena propadanjem organizma i slabljenjem njegovih funkcija stanovništva BiH

Pod starenjem se podrazumijeva proces tokom kojeg se događaju promjene u funkciji organizma u životnoj dobi čovjeka.

Primarni uzrok demografskog starenja je opadanje fertiliteta. Pri tome, starenje stanovništva odražava nivo fertiliteta, odnosno postoji obrnuta povezanost između stope nataliteta i proporcije starih osoba. Tako, niska natalitetna područja imaju veći udio starijeg stanovništva. U dužem procesu starenja, stanovništvo se smanjuje od 15 do 30 godina u odnosu na grupu od 30 do 49 godina, gdje je rađanje znatno rjeđe, što dalje smanjuje ukupni fertilitet. Smanjenje fertiliteta ubrzava proces starenja ukupnog stanovništva, jer odmah i direktno, postaje sve manji ukupan broj djece u stanovništvu. Poslije određenog vremena taj se uticaj proširuje na sve starosne grupe. Uz to ako i očekivana dužina života raste, srazmjerno njoj povećava se broj starijih u odnosu na ukupno stanovništvo, a u strukturi starijih povećava se broj izrazito starijih osoba. Evidentna je povezanost demografskog starenja stanovništva i socijalne politike.

Životni i radni uslovi su suština predmeta socijalne politike od njenog nastanka do današnjih dana, bez obzira na to da li se oni vide u funkciji društvenog razvoja ili kao djelatnost države. Ekonomski i politički faktori u konkretnom društvu utiču, prije svega, na ciljeve, sredstva i metode ostvarivanja socijalne politike.

Proces starenja stanovništva odražava se i na neke mjere, pokazatelje, kao što su: srednja (prosječna) starost, procenat ljudi u okviru stanovništva koji se

definišu kao „ stari“ 60 ili 65 godina i više, odnos ljudi starijih od 65 godina prema djeci mlađoj od 15 godina, i procenat stanovništva iznad određenog broja godina, koji odgovara preostalom očekivanom životnom vijeku od 10, 15 ili 20 godina (Puljiz, 2005. b).

Tabela 6. Indeks starenja stanovništva BiH

		Broj stanov. ***P (65+)***	**Broj stanov.** ***P (0-14)***	**Indeks starenja** i_s
BiH		**609.893**	**425.206**	**143,43**

Izvor: Pašalić, S. (2023). Republika Srpska-put do demografskog uspona

Koeficijent starosti stanovništva (65+) je udio stanovnika starosti 65 i više godina u ukupnom broju stanovnika, što u BiH iznosi oko 21%., to je visok udio, koji odražava izraženu starost populacije, što potvrđuje i prosječna (medijalna) starost stanovništva od oko 43 godina. Stanovništvo po starosti predstavlja odliku aktuelnih demografskih prilika, kao i odraz promjena u razvitku populacije.

ANU BiH АНУ БиХ

ZAKLJUČAK

Stanovništvo BiH će se u budućnosti smanjivati. Podizanje stopa fertiliteta ne može da nadomjesti gubitke. Ukoliko želi da ublaži pad broja stanovnika, BiH mora da razvije nove politike upravljanja migracijama, uključujući i imigracione politike (politike useljavanja).

Depopulacija je u suštini gorući problem jer posebno pogađa pojedine dijelove BiH. Migracije iz manje razvijenih u razvijene dijelove BiH su veoma izražene. U njihovoj osnovi stoje velike prostorne nejednakosti. Zato su za uravnotežen demografski razvoj zemlje, ključne politike ravnomjernog regionalnog razvoja, ali i populacione politike koje bi bile osetljive na lokalne i regionalne specifičnosti.

Obrazovni sistem je ključni mehanizam za razvoj ljudskih resursa populacije koja se smanjuje. Međutim, naš obrazovni sistem ne uspijeva da razvije kompetencije potrebne za aktivan ekonomski i društveni život i u tom pogledu postiže više uspjeha kod djece iz viših socio-ekonomskih slojeva u odnosu na one iz nižih.

Tržište rada predstavlja važan faktor budućih demografskih promjena. Sadašnje stanje ne samo da ne podstiče fertilitet, već predstavlja jak podsticaj

za migracije. Mladi i radnici sa nižim kvalifikacija, koji rade u sitnom privatnom sektoru ili na neformalnom tržištu rada, imaju niža primanja i manji stepen radnopravne zaštite. Ni druge politike, kao što su obrazovne, poreske, stambene i socijalne, ne pomažu im da unaprijede svoj položaj. U nedostatku boljih uslova života i rada, oni se okreću trajnim ili privremenim migracijama.

Ključni aspekt te promjene je **starenje stanovništva**. Čitavo društvo, kao i javne politike, mora se prilagoditi novim demografskim okolnostima. To podrazumijeva prilagođavanje penzionog sistema, razvoj preventivne zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i dugotrajne njege za stare, kao i promjene na tržištu rada, u infrastrukturi, u stanovanju itd.

Ekonomske posljedice demografskih promjena uključuju pritisak na državni budžet, penzioni sistem, bruto domaći proizvod, rastuće troškove poslovanja, itd. Kako bi se ublažile posljedice demografskih promjena neophodno je nastaviti i kreirati kvalitetnu strategiju pronatalitetne i migracione politike koja će doprinijeti održivom razvoju zemlje, kao i održivoj demografiji zemlje.

Revitalizacija mora dobiti najviši mogući prioritet, koja će omogućiti jedinstveno i usklađeno djelovanje, svih struktura u društvu, kako bi demografskom obnovom izbjegli put ka demografskom slomu.

Literatura i izvori

- Akrap, A. (2015). *Demografski slom Hrvatske do 2051*., Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.
- Anselin, L. (1988):.*Spatial Econometrics: Methods and Models*, Kluwer Academic, Dordrecht,
- DOI: 10.1007/978-94-015-7799-1
- Брезник, Д. (1992). *Демографија-анализа, методи и модели,* Београд: Научна књига
- Pašalić, S. (2012). *Demographic losses in Bosnia and Herzegovina 1991- 2011*. Banja Luka: Republic Center for war crine research& Hag: ICTY.
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial Econometrics*, Springer, Berlin, Heidelberg, DOI:10.1007/978-3-
- 642-40340-8.
- Pašalić i dr. (2020). *Demografski indikatori i demografska GIS analiza*, Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet.

- Pašalić, S. (2021). *Recentna demografska kretanja – koliko djece treba Republici Srpskoj?*, Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet.
- Pašalić, S. (2023). *Republika Srpska – put do demografskog uspona*, Bijeljina: Pedagoški fakultet
- Pejanović, Đ. (1955). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd: SANU
- Puljiz, V. (2005*). Demografski trendovi u Evropi*. Revija za socijalnu politiku no.2, Zagreb: Hrčak
- Radulescu, M. Et.al (2019). *Consumption vs. Investments for stimulating economic growth and eployment in the CEE Countries – a panel analysis*. Economic Research-Ekonoska istraživanja, 32 (1) 2329-2353.
- Schmidheiny, K. and Basel, U. (2011) Panel Data: *Fixed and Random Effects*. Short Guides to Microeconometrics, 2-7.
- Sobotka, Tomáš; Beaujouan, Éva (2018). *Late Motherhood in Low–Fertility Countries*: Reproductive Intentions, Trends and Consequences. U: Dominik Stoop (ur.), Preventing Age Related Fertility Loss (str. 11–29). Basel: Springer International Publishing Switzerland.
- United Nations. (2011). *World Population Prospects*: The 2010 Revision. Retrieved January 30.
- Wertheimer-Baletić, A. 1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate

Izvori

- Agencija za statistiku BiH. Popis stanovništva BiH 2013., Sarajevo, 2016.
- Demografski bilteni vitalne statostike u BiH 2013-2023., Agencija za statistiku BiH
- Republički zavod za statistiku (RZRS). Popis stanovništva u Republici Srpskoj 2013. Banja Luka, 2016.
- Demografski bilteni 2013-2021., Republički zavod za statistiku (RZRS), Banja Luka, 2024.
- Strategic plan 2016-2020 – European Political Strategy Centre, Strategic plan for the European Political Strategy Centre, setting out the department›s vision for 2016-2020.
- Rođeni i umrli u Republici Srpskoj 2022, Republički zavod za statistiku, Banja Luka, 2023.
- Rođeni i umrli u Federaciji BiH, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2024.

ANU BiH АНУ БиХ

RECENT DEMOGRAPHIC MOVEMENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (20132024) AND ECONOMIC DETERMINANTS OF FERTILITY VARIATION

Abstract

The theme of the paper is to look at the process of demographic transition through the lens of the recent trends in the population of Bosnia and Herzegovina. The research results show phenomena that are not the same in speed, scope and time of changes. Empirical research has confirmed the existence of dependence of economic growth per inhabitant on the rate of total fertility in Bosnia and Herzegovina. Depopulation and aging dominantly determine the course of development of its population, and both processes are additionally dynamized by increasing the difference between the number of live births and the number of deaths. This made it possible to postpone marriage and childbirth ("tempo effect") for a biologically less productive time.

Empirical research forms a special part of this paper, proving the impact of increased fertility on GDP growth per capita. The research used a multiple regression model for analysis. Panel data were used for the regression model: yit = a + xit ß + ci + uit .

The results of the model shown by the equation point to the conclusion that with the application of the ceteris paribus clause, with other unchanging circumstances, if in an economy the total fertility rate increases by 0.1, i.e. if in one year 10% of women in their fertile period give birth to another child, this leads to an increase in the GDP growth rate per capita by 0.69% in the second following year.

For a total fertility rate of 2.1 children per woman, around 40,000 children should be born annually. (2023). However, due to the action of other factors, this would not be enough.

Human development is the most effective solution as a response to demographic changes, that is, a strategic program that would indicate new approaches to population policy with proposals for interventions related to the reduction and aging of the population in BiH.

Keywords: demographic transition, fertility, demographic trends, demographic resources

DOI: 10.5644/PI2025.219.06

DEMOGRAFSKI I VJERSKI ASPEKTI ISELJAVANJA HRVATA IZ BIH 2013.-2024. GODINE

Franjo Topić[*]*, Dražen Janko*[**]

Sažetak

Iseljavanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine u razdoblju od 2013. do 2024. godine predstavlja jedno od najozbiljnijih društvenih, demografskih i duhovnih pitanja s kojima se suočava ova nacionalna zajednica. Ovaj proces nije samo statistička činjenica o gubitku stanovništva, već složen fenomen s višestrukim posljedicama za hrvatsku prisutnost u BiH kao i za cijelu BiH. Demografski aspekt ogleda se u naglom padu broja Hrvata, posebice mladih i radno sposobnih, što dovodi do depopulacije brojnih naselja, starenja populacije, smanjenja broja rođenih i sl. Prema procjenama i dostupnim podacima, stotine tisuća Hrvata napustilo je BiH u potrazi za boljim ekonomskim, društvenim uvjetima, najčešće u zemlje Europske unije, osobito Njemačku, Austriju i Irsku.

Uzroci ovog trenda duboko su ukorijenjeni u višeslojnu stvarnost BiH, obilježenu poslijeratnom nestabilnošću, neučinkovitim političkim sustavom, nedostatkom jednakopravnosti naroda, visokom razinom korupcije, te ograničenim mogućnostima za profesionalni i osobni razvoj mladih. Crkva u BiH suočena je s izazovom očuvanja zajednica koje gube brojne članove. Vjerski gledano, iseljavanje postaje prostor promišljanja o pojmovima zajedništva, nade, crkvene solidarnosti i identiteta u uvjetima migracije. U tom kontekstu, sve se više naglašava potreba za jačanjem vjerskog, kulturnog i nacionalnog identiteta.

Ovaj rad ima za cilj istražiti i prikazati demografske trendove smanjenja rađanja djece i iseljavanja Hrvata iz BiH u navedenom razdoblju, analizirati uzroke i posljedice tog procesa.

Ključne riječi: iseljavanje, Hrvati u BiH, demografija, Katolička Crkva, dijaspora, pastoral, identitet, migracije, BiH 2013.–2024.

[*] Umirovljeni profesor na Katoličkom-bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, franjo.topic1@gmail.com

[**] Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, djanko@anubih.ba

Uvod

Iseljavanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine predstavlja dugotrajan i kompleksan društveni fenomen koji je poprimio zabrinjavajuće razmjere. U posljednjem desetljeću, ovaj proces se intenzivirao uslijed brojnih čimbenika – od političke nestabilnosti i ekonomske nesigurnosti do dubljih egzistencijalnih i pitanja. Odlazak Hrvata iz BiH, osobito mladih i radno sposobnih, ostavlja duboke posljedice na demografsku strukturu zemlje, ali i na vjerski i kulturni život hrvatskog naroda u BiH i cijele BiH.

Ovaj rad nastoji sagledati iseljavanje Hrvata iz BiH prvenstveno u razdoblju od 2013. do 2024. godine kroz dvije komplementarne dimenzije: demografsku, koja analizira brojčane gubitke, uzroke migracija i njihove posljedice na društvo, te teološku, koja promišlja duhovni i pastoralni aspekt tog procesa, osobito iz perspektive Katoličke crkve. Kroz ovu analizu pokušat će se ukazati na dubinu problema te otvoriti prostor za promišljanje mogućih odgovora i pastoralnih strategija koje bi mogle doprinijeti očuvanju prisutnosti i Hrvata i katolika u BiH.

Povijesni kontekst i metodološki okvir

Kako bismo razumjeli suvremeni val iseljavanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine, nužno je sagledati i njegovu širu povijesnu pozadinu te jasno definirati metodološki pristup. Migracijski tokovi Hrvata iz BiH imaju svoje korijene još u ratnom i predratnom razdoblju 1990-ih. Potpisivanje Daytonskog mirovnog sporazuma 1995. godine donijelo je stabilizaciju zemlje i omogućilo povratak dijela izbjeglica, no demografske promjene su se nastavile. Drugi značajan period intenzivnijeg iseljavanja Hrvata, koji je utjecao na demografsku sliku, obuhvaća razdoblje od 2004. do 2013. godine, kada je Republika Hrvatska pristupila NATO savezu (2009. godine) te konačno Europskoj uniji (2013. godine). Članstvo Hrvatske u EU omogućilo je veću mobilnost hrvatskim državljanima iz BiH, koji posjeduju i hrvatsko državljanstvo i dokumente, te im olakšalo pristup zapadnoeuropskom tržištu rada. Posljednje promatrano razdoblje, od 2013. do 2024. godine, karakterizira produbljivanje iseljavanja, dodatno potaknuto stalnim političkim tenzijama u BiH.

Izvori podataka korišteni u ovom radu uključuju službene statistike Agencije za statistiku BiH i Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (prema popisu iz 2013. za BiH, popisu iz 2021. za RH, te dostupnim procjenama i godišnjim statistikama do 2024. godine). Drugi izvori su crkvena glasila i

izvješća biskupija (Vrhbosanske i Mostarsko-duvanjske) o broju sakramenata, promjenama u statusu župa te pastoralnim aktivnostima u dijaspori. Korištena je i sekundarna literatura, uključujući radove relevantne za demografiju i migracije, poput: Babić, M. (2019). Migracije u Bosni i Hercegovini: uzroci i posljedice. Sarajevo: Fakultet političkih nauka; Komarica, F. (2017). Ostati svoj na svome. Banja Luka: Biskupski ordinarijat Banja Luka; Kukić, S. (2023). Demografski izazovi u BiH: između statistike i politike. Mostar: Fakultet društvenih znanosti; Mijić, A. (2022). Demografske promjene i hrvatska zajednica u BiH. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Puljić, Ž. (2018). Pastoralni izazovi Crkve u Hrvata u vremenu iseljavanja. Glas Koncila, 36(19), 3-5; Topić F. (2021) Bosna i Hercegovina naša domovina, Sarajevo-Zagreb 2021; Sesar, A. (2020). Teološko-pastoralni pristupi izazovima migracija u BiH. Mostar: Teološko-pastoralni institut; Tomić, I. (2020). Mladi i iseljavanje: sociološki uvidi. Mostar: Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet; Zekanović, D. (2022). Depopulacija i socijalna disfunkcija ruralnih područja BiH. Tuzla: Centar za demografska istraživanja.

Metodologija rada uključuje kvantitativnu analizu, kojom su uspoređivani godišnji statistički podaci o broju stanovnika i migracijama te je izračunavana stopa iseljavanja. Kvalitativnom analizom obuhvaćene su studije slučaja, analiza pastoralnih dokumenata i izjava crkvenih autoriteta. Primijenjena je i komparativna metoda, kojom je analiziran položaj Hrvata iz BiH u odnosu na druge konstitutivne narode te su uspoređivani trendovi iseljavanja s onima iz drugih zemalja regije.

1. Stanje u Bosni i Hercegovini po nacionalnoj pripadnosti

Poznati demograf Massimo Livi Bacci u svojoj knjizi Storia minima della popolazione del mondo. E uno sguardo al futuro (Kratka povijest svjetskog stanovništva. Pogled na budućnost) raspravlja o demografskoj dinamici kroz povijest, ističući da ne postoji automatski mehanizam regulacije između resursa i broja stanovništva, te analizira implikacije suvremenih demografskih kretanja. U hrvatskom kontekstu, Alica Wertheimer-Baletić (2017) u svojim radovima analizira razvoj stanovništva Hrvatske i populacijske politike.

Bosna i Hercegovina je prema popisu iz 2013. godine imala 3,531.159 stanovnika (Republika Srpska 1,228.423 i Federacija BiH 2,219.220). Većinu (96,32 %) činili su pripadnici tri konstitutivna naroda: Bošnjaci (po religijskoj pripadnosti uglavnom muslimani) 1,769.592 ili 50,11 %; Srbi (po religijskoj pripadnosti uglavnom pravoslavni) 1,086.733 ili 30,77 %, te

Hrvati (po religijskoj pripadnosti uglavnom katolici) 544.780 ili 15,42 %. Srbi su pretežno koncentrirani u Republici Srpskoj (1,001.299 ili 81,51 % stanovništva entiteta; Bošnjaci 171.839 ili 13,98 %; Hrvati 29.645 ili 2,41 %). U Federaciji BiH većinu čine Bošnjaci (1,562.372 ili 70,40 % stanovništva entiteta; Hrvati 497.883 ili 22,44 %; Srbi 56.550 ili 2,55 %). Popis iz 2013. godine pokazao je izrazitu podudarnost nacionalnog i konfesionalnog identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine (Cvitković, 2017).

Podudarnost nacionalnog i konfesionalnog identiteta kod Bošnjaka i Srba, a i kod Hrvata je gotovo potpuna. Kod Bošnjaka je konfesionalna samoidentifikacija bila za 0,6 % veća od nacionalne (Cvitković, 2017). Zanimljivo je da je broj katolika u odnosu na broj Hrvata bio manji za 0,71 % (Cvitković, 2017).

U istraživanju „Religijski i nacionalni odnosi na selu“, koje je proveo Institut za međunacionalne odnose 1987. godine, najveći postotak onih koji su se samoodredili kao „vjernik sam“ bio je među Hrvatima (55,78 %), potom Muslimanima (tadašnji naziv za Bošnjake) (37,32 %), te Srbima (18,60 %). Hrvati su pokazivali najsnažniju religijsku samoidentifikaciju, najizraženiju crkvenu religioznost, najmanje su bili skloni administrativnom odnosu prema religiji, bili su optimistični po pitanju budućnosti religije, te su pozitivno ocjenjivali utjecaj religije na nastanak i razvoj nacije (Cvitković, 2017).

1.1. Promjene u dobnoj strukturi BiH

Dobna struktura stanovništva ubraja se među najvažnije parcijalne sastavnice demografske slike, jer u velikoj mjeri određuje biološki reproduktivni potencijal populacije. Razina njezine iskorištenosti – osobito kroz stopu nataliteta – presudna je za buduće veličine fertilne i radno aktivne populacije. Zajedno sa spolnom strukturom, dobna struktura nastaje kao posljedica međudjelovanja osnovnih demografskih čimbenika, a istovremeno pruža uvid u moguće buduće smjerove kretanja nataliteta, mortaliteta i migracijskih tokova (McVey i Kalbach, 1995; Hourichi i Preston, 1988).

Dobna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine odražava dva istodobna procesa: porast udjela osoba starijih od 65 godina i smanjenje udjela djece u dobi od 0 do 14 godina. Ovi trendovi jasno su vidljivi kada se usporede podaci o zastupljenosti glavnih dobnih skupina u ukupnoj populaciji prema popisima iz 1971., 1981., 1991. i 2013. godine, što je prikazano u sljedećoj tablici.

Tablica 1: Udio velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine i relevantni analitički pokazatelji prema popisima stanovništva (1971.-2013.)

Godina popisa	Broj stanovnika u 000	Ukupno	Dobna struktura (%)			Prosječna dob	Indeks starosti[1]	Broj muškaraca na 1 000 žena
			0 – 14 godina	15 – 64 godina	65 i više godina			
1971.	3746	100,0	34,4	60,5	4,7	26,9	13,67	959,76
1981.	4124	100,0	27,5	66,2	6,1	29,6	22,08	989,18
1991.	4377	100,0	23,5	67,7	6,5	34,0	27,68	995,69
2013.	3531	100,0	15,4	70,4	14,2	39,5	92,33	962,97

Izvori: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014; 2016.

Prema popisu iz 2013., djeca od 0 do 14 godina čine 15,4 % stanovništva, a zajedno s mladima do 19 godina udio iznosi 22,3 %. U usporedbi s 1991., broj djece gotovo se prepolovio, dok se udio osoba starijih od 65 godina više nego udvostručio, dosegnuvši 14,2 %, što ukazuje na izražen proces demografskog starenja.

Povećanje očekivanog životnog vijeka (za više od 9 godina od 1970. do 2010.) dodatno je ubrzalo starenje stanovništva. Prosječna starost porasla je na gotovo 40 godina. Očekuje se da će do 2050. više od trećine stanovništva biti starije od 60 godina (40,5 %), dok će udio djece pasti za dodatna 4 %. BiH tako ulazi u fazu „duboke starosti", što će imati snažne socio-ekonomske posljedice (npr. pritisak na mirovinski sustav, zdravstvo, tržište rada).

Ratni period (1992.–1995.) doveo je do „krnje generacije" (20–24 godine), a emigracija i mortalitet uzrokovali su pad broja u skupini 40–44 godine. Najbrojniji su pripadnici baby-boom generacije (50–54 godine). Ratna smrtnost, osobito muškaraca, narušila je spolnu ravnotežu, a u dobi 60+ dominiraju žene – tzv. „feminizacija starosti".

Stopa fertiliteta u BiH 2022. iznosila je 1,26, dok je 1952. bila 5,34. Ako fertilitet ostane ispod 1,3 kroz dulje razdoblje, populacija se može prepoloviti u 45 godina, čak i uz nižu smrtnost – što nije slučaj u BiH, gdje je i mortalitet visok. Uz stalnu emigraciju, broj stanovnika pao je na ispod tri milijuna (2.946.301) (Oslobođenje, 2023).

Prema Eurostatu, fertilitet u EU kreće se između 1,2 i 1,8, dok je za održavanje populacije potreban prosjek od 2,2 djeteta po ženi (Marković, 2016).

[1] Računa se prema formuli: $i=\frac{P_{(65+)}}{P_{(0-14)}} \cdot 100$

2. Demografski aspekti iseljavanja Hrvata iz BiH (2013.-2024.)

Bosna i Hercegovina se suočava s ozbiljnim demografskim problemima, uključujući nisku stopu nataliteta i visoku stopu mortaliteta. Iseljavanje stanovništva, naročito mladih, dodatno pogoršava demografske uvjete, smanjujući radnu snagu i potencijal za daljnji razvoj. Ovi trendovi rezultiraju starenjem stanovništva, što će imati dugoročne ekonomske i socijalne posljedice, poput nedostatka radne snage u ključnim sektorima (zdravstvo, obrazovanje, poljoprivreda) i smanjenja broja potrošača. Zemlja bilježi negativan prirodni prirast, nisku stopu nataliteta (8,1 na 1.000 stanovnika prema podacima UNDP-a za 2023.)[2] te visoku stopu mortaliteta.

Ove promjene utječu na gospodarstvo, obrazovanje i zdravstveni sektor, koji već trpe zbog manjka kvalificiranih radnika (CBBiH, 2023). Starenje stanovništva i gubitak produktivne populacije zahtijevaju hitne politike za zadržavanje mladih i stvaranje privlačnijih životnih uvjeta (UNDP, 2023).

Iseljavanje Hrvata iz BiH nije nov fenomen. Već u XX. stoljeću, osobito u vrijeme Jugoslavije, Hrvati su zbog ekonomskih a i političkih razloga masovno odlazili na privremeni rad u inozemstvo. Ratna zbivanja 1990-ih dovela su do radikalnog smanjenja broja Hrvata u BiH – prema popisu iz 1991. bilo ih je oko 760.000, dok je popis iz 2013. zabilježio oko 544.000, što je pad od gotovo 30%.

Nakon 2013. godine, iseljavanje je dodatno ubrzano, potaknuto ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju. Demografski gledano, iseljavanje Hrvata iz BiH ima dugoročne posljedice. Prema procjenama Biskupske konferencije BiH (2023), u razdoblju od 2013. do kraja 2022. godine, više od 200.000 Hrvata katolika napustilo je Bosnu i Hercegovinu. Ovaj trend posebno je izražen među mladima (Eurostat, 2023).

Razlozi za iseljavanje uključuju visoku nezaposlenost (koja je 2023. iznosila oko 32 % među mladima prema podacima CBBiH, 2023), političku nestabilnost, loše ekonomske uvjete, te osjećaj nesigurnosti (UNDP, 2023). Dugoročni učinci uključuju smanjenje udjela Hrvata u ukupnom stanovništvu, smanjenje radne snage te promjene u socijalnoj i kulturnoj strukturi, osobito u ruralnim područjima (UNDP, 2023).

[2] Izvor: https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/birth-rate-crude-per-1-000-people-wb-data.html

2.1. Vjerski aspekt iseljavanja Hrvata iz BiH (2013.–2024.)

Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini kontinuirano upozorava na iseljavanje vjernika kao na ozbiljnu prijetnju opstanku zajednice i duhovne baštine. Iseljavanje se ne promatra isključivo kao socijalna pojava, već i kao duhovni izazov. Biskupi i pastoralna vijeća ističu da iseljavanje često nosi u sebi elemente gubitka nade i duhovne nesigurnosti. Napuštanje domovine iz osjećaja besperspektivnosti, a ne kao rezultat slobodne odluke, Crkva vidi kao znak društvene krize (Puljić, 2018).

U mnogim propovijedima i pastirskim pismima biskupa Bosne i Hercegovine naglašava se poziv vjernicima da ostanu i svjedoče svoju vjeru u sredini u kojoj su rođeni. Iseljavanje se religijski tumači i kroz biblijski motiv egzodusa – napuštanja zemlje zbog nepravednih okolnosti, ali i kroz poziv na obnovu i ostanak u vjeri (Komarica, 2017).

Vjerski aspekt iseljavanja Hrvata iz BiH povezan je s religijskim promišljanjima, osobito u kontekstu Katoličke crkve. Vjerska zajednica igra značajnu ulogu u životima Hrvata, a migracije utječu na vjeru, religijske prakse i identitet. Mnogi iseljeni Hrvati zadržavaju svoju vjersku pripadnost, no postoji rizik gubljenja kontakta s matičnim vjerskim zajednicama. Smanjenje broja vjernika u BiH, zajedno s odlaskom dijela svećenika, predstavlja izazov za Crkvu, koja se suočava s pitanjima održivosti svojih institucija i vjerskog života.

Migracija također otvara pitanje vjerskog identiteta, osobito pri integraciji u nove, često sekularizirane zemlje. Religijski aspekt iseljavanja povezan je i s institucionalnim odgovorima Katoličke crkve. Vjera igra važnu ulogu u identitetu Hrvata u BiH kao i kod ostalih naroda BiH, a iseljavanje dovodi do promjena u vjerskoj dinamici župnih zajednica. Mnogi emigranti nastavljaju prakticirati vjeru, no s vremenom može dolazi do slabljenja veze s lokalnim crkvama u domovini (Franjevačka provincija Bosna Srebrena, 2023).

Biskupi, poput nadbiskupa Tome Vukšića, upozorili su da iseljavanje ima razorne posljedice na crkvenu prisutnost u BiH, jer uz vjernike ponekad odlaze i svećenici, a župe se gase ili spajaju (Vukšić, 2021, 2022).

Hrvatske katoličke misije aktivno djeluju u brojnim zemljama, no Crkva u domovini osjeća posljedice smanjenja broja vjernika, što se očituje u zatvaranju ili spajanju župa, manjem broju mladih koji se odazivaju duhovnom pozivu, te slabljenju vitalnosti župnih zajednica (Vukšić, 2021).

Iseljavanje se unutar vjerske misli sve češće tumači kao poziv Crkvi na novu evangelizaciju, ali i na samospoznaju zajednice. Gubitak naroda iz fizičkog

prostora ne mora nužno značiti i gubitak duhovne veze, ako postoji snažna mreža solidarnosti i duhovne povezanosti između domovine i dijaspore (Sesar, 2020). Katolička teologija podsjeća da je čovjek pozvan na ostvarenje punine života, ne samo kroz materijalnu sigurnost, nego i kroz duhovnu ukorijenjenost i zajedništvo.

3. Migracijski tokovi u Bosni i Hercegovini za 2023. godinu

Demografska slika Bosne i Hercegovine nije samo obilježena migracijama, već i promjenama u nacionalnoj strukturi stanovništva. Prema popisu iz 2013. godine, Hrvati čine značajan postotak stanovništva, no broj Hrvata u BiH kontinuirano opada. Najveći broj Hrvata živi u Federaciji BiH, dok je broj Hrvata u Republici Srpskoj manji, jer su protjerani. Prema popisu iz 2013. godine, nacionalna struktura Bosne i Hercegovine uključuje Bošnjake (50,1 %), Srbe (30,8 %), Hrvate (15,4 %) i ostale narode (Agencija za statistiku BiH, 2013).

Prema dostupnim zvaničnim podatcima agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatsko- konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine procjena ukupnog broja osoba koje žive u iseljeništvu, a koje vode podrijetlo iz Bosne i Hercegovine iznosi između 2 i 2,2 milijuna. Podatci Svjetske banke su nešto manji jer se odnose samo na prvu generaciju bosanskohercegovačkih emigranata i pozicioniraju Bosnu i Hercegovinu na 16. mjesto u svijetu po stopi emigracije u odnosu na broj stanovnika u zemlji (od ukupno 214 zemalja i teritorija obuhvaćenih u Migration and Remittances Factbook 2016). Kada govorimo o emigraciji iz Bosne i Hercegovine na godišnjoj razini, jedini podatci u Bosni i Hercegovini koji se mogu koristiti kao statistika emigracija po godinama su podatci koje vodi Agencija za identifikacijska dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine o broju osoba koje su se odjavile iz evidencije o prebivalištu i boravištu državljana Bosne i Hercegovine radi iseljenja u druge države. Prema podacima Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine, u 2023. godini državljanstva Bosne i Hercegovine se odreklo 2.152 osobe. Broj lica koja su starosne dobi do 35 godina i mlađe je 1.196, dok je ostatak od 956 lica starije od 35 godina. Prema istim podacima najveći broj državljana Bosne i Hercegovine odreklo se državljanstva Bosne i Hercegovine radi sticanja državljanstva Austrije (779), Njemačke (657) i Slovenije (531). (Ministarstvo civilnih poslova, 2023, 64.)

Tablica 2. Broj osoba koje su se odrekle državljanstva Bosne i Hercegovine u 2023. godini prema državi sticanja državljanstva

R. br.	Država sticanja državljanstva	Broj osoba
1.	Austrija	779
2.	Njemačka	657
3.	Slovenija	531
4.	Hrvatska	70
5.	Crna Gora	40
6.	Nizozemska	32
7.	Srbija	17
8.	Ostale zemlje	26
	UKUPNO	2.152

Ovi podatci ne mogu biti pravi pokazatelji trenda emigracije iz Bosne i Hercegovine, jer ne predstavljaju sveukupne podatke o iseljavanju iz BiH, ali ukazuju na to da su najčešće zemlje destinacije za emigrante iz Bosne i Hercegovine zemlje Europske unije, prvenstveno Hrvatska i Austrija, a zatim Njemačka i Slovenija. (Ministarstvo civilnih poslova, 2023, 58.)

Tablica 3. Broj odjavljenih osoba iz BiH u 2023. godini prema državi odredišta

R. br.	Država odredišta	Broj odjavljenih osoba (2023)
1.	Hrvatska	716
2.	Austrija	618
3.	Njemačka	533
4.	Slovenija	476
5.	Ostale zemlje	96
	UKUPNO	2.777

U izvještaju studije o migracijama navodi se da je gotovo 25 % mladih koji imaju akademski stepen bakalaureata i 24 % onih koji imaju akademski stepen magistra još uvijek nezaposleno što pokazuje značajnu nepodudarnost između potreba tržišta rada i obrazovnih programa. Podaci o emigrantima, odnosno iseljeništvu iz Bosne i Hercegovine, prema evidenciji i popisima stanovništva zemalja prijema, mogu se razvrstati u tri osnovne skupine:

1. državljani Bosne i Hercegovine,
2. osobe rođene u Bosni i Hercegovini,
3. osobe BiH porijekla, što uključuje i njihove potomke.

Kada govorimo o emigraciji iz Bosne i Hercegovine na godišnjem nivou, prema njihovim podacima, u 2023. godini, 2.777 osoba je odjavilo boravak u Bosni i Hercegovini. (Ministarstvo civilnih poslova, 2023, 58).[3]

Bosna i Hercegovina je od predratnog perioda do danas izgubila značajan dio stanovništva, što je posljedica rata, ali i kontinuiranog iseljavanja. Sva tri konstitutivna naroda bilježe pad ukupnog broja, pri čemu su Hrvati, prema nekim analizama, doživjeli najveći postotni pad (usp. Šterc, analizirano u medijima poput Slobodna Bosna, 2017, na temelju usporedbe popisa). Podatak o 544.780 Hrvata prema popisu iz 2013. (15,4 % ukupnog stanovništva) bio bi održiviji uz pozitivno prirodno kretanje. Međutim, ono je negativno, a crkveni podaci ukazuju na manji broj katolika od službenog broja Hrvata (npr. biskup Komarica je ranije ukazivao na manji broj katolika od onog prije stotinu godina, usp. Expres.hr, 2016).

Strukturni problem u BiH je i nedovoljan razvoj gradova srednje veličine koji bi mogli zadržati stanovništvo iz svojih gravitacijskih područja, što je dovelo do izravnog seljenja prema najvećim centrima ili inozemstvu (Akrap, 2024). Današnje iseljavanje, prema nekim autorima (npr. Šterc), ima potencijalno teže geopolitičke posljedice od onih iz 1970-ih, jer se događa u kontekstu prirodnog pada stanovništva i predstavlja pitanje nacionalne sigurnosti i opstanka.

Prema istraživanjima Tihomira Jurića (2016, 2018), glavni motivi za iseljavanje Hrvata iz BiH nisu isključivo ekonomski. Velikim dijelom radi se o nezadovoljstvu sustavom vrijednosti, pravnom nesigurnošću, korupcijom, nepotizmom te nedostatkom vjere u pozitivne promjene i bolju budućnost u domovini. Traži se uređen sustav koji nudi sigurnost i predvidljivost. Jurićeva istraživanja pokazuju da značajan postotak iseljenih Hrvata u Njemačkoj izražava zadovoljstvo životom u novoj sredini i ne razmišlja o skorom povratku, što ukazuje na potencijalno trajni odlazak.

2.1. Tko odlazi, a tko dolazi u Bosnu i Hercegovinu?

Odlaze mladi s obiteljima, odlaze oni koji su trebali biti biološki nositelji obnove u BiH i Hrvatskoj. Odlaze oni koji su dobili osjećaj da im je namijenjena uloga da rade za održavanje bogatstva onih koji su se obogatili u pretvorbi i privatizaciji. U isto vrijeme taj val odlazaka frustrirajuće utječe i na ljude koji ostaju. Jer oni koji ostaju počinju se pitati jesam li ja u zabludi, jesam li

[3] Izvor: Dopis Agencije za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine broj:15-01/07-10-13367-2/2023 od 09.01.2024. god.

pogriješio što ostajem? Kritična masa koja je u stanju promijeniti sve, odlazi. Odlaze oni koji bi mogli stvarati novu BiH. Ostaju poslodavci koji su prvi digli palac u zrak kada je trebalo „nagaziti" radnika u BiH, kada je izglasavan novi Zakon o radu. Isti ti danas „plaču "kako nema radnika i čude se zašto. Zanimljivo je da ne uspijevaju povući paralelu između svog zastrašivanja radnika i današnjim nedostatkom istih. Kretanje radnika je onemogućeno i zbog nepostojanja autobusnih ili željezničkih linija. Tako primjerice iz svakog hrvatskog mjesta u BiH imamo na dnevnoj bazi minimalno 5 linija za München dok je odlazak u obližnji grad unutar vlastite zemlje potpuno onemogućen (primjerice iz Orašja u Bos. Posavini nije moguće doći javnim prijevozom do Gradačca, ali do Münchena ili Beča jest). Sami možemo zaključiti i dati sebi odgovor na ovo pitanje. (Jurić, 2017.,150)

Ovakav razvoj situacije zasigurno otvara teško pitanje žele li neki da se isprazni BiH? I naravno kakva je uloga EU-a u cijeloj priči. Naime, zamjene teritorija i stanovništva nisu nepoznate u ljudskoj povijesti. Čak štoviše, UN ih smatra jednim od tri prihvatljiva načina rješavanja sukoba, ali i kao rješenje za pitanje depopulacije.

Velika pokretanja stanovništva kao ona koja su rušila brojna carstva tijekom povijesti (Rimsko Carstvo primjerice) su često kontrolirana i upravljana. Neki autori smatraju da se danas se demografskom politikom još češće osvajaju prostori. Izbjegavaju se ratovi, ali se stanovništvom kontroliraju pojedini prostori. Kroz migracije se osvaja prostor novim načinima. Znamo da su seobe stanovništva rušile carstva te kad poprime velike brojeve, nije ih moguće zaustaviti. Svako izazivanje velikih, milijunskih migracija može postati moćno oružje osvajanja.

Svjesni smo kako stanovništvo koje u jednom prostoru nestaje počinje se popunjavati nekim novim stanovništvom, htjeli mi to ili ne i zbog toga je ponašanje politički elita širom BiH prema ovom problemu nevjerojatno nemarno. Ne trebamo ići daleko u svijet da vidimo kako se stanovništvom preuzimaju teritoriji, dovoljno je pogledati primjer Srbije i Kosova. (Jurić, 2017.,150)

Povijest na našim prostorima, a napose Hrvatima nije bila učiteljica života. Hrvati su kao narod već jednom bili predziđe kršćanstva i bili iskorišteni kao vojna krajina i štit Europe, a puno toga ukazuje da se povijest ponavlja. (Jurić, 2018., 35.) Naime, kad malo bolje pogledamo, vidimo da su ekonomski i/ili „prinudni" migranti okupirali ili će okupirati cijeli tzv. Zapadni Balkan. (Jurić, 2018., 35.)

Nevladine organizacije u ističu da će do 2060. godine BiH potraživati 1 mil. stanovnika za radnu snagu. Pitanje je tko će doći i strukturalno izmijeniti čitav prostor BiH je bih danas broj oko 2,7 mil. što će za nepunu trećinu uzdrmati domaće stanovništvo. Naime, nezaposlenost, loša gospodarska situacija, korumpiranost institucija, zapostavljanje kvalitetne radne snage i ne pružanje prilika mladima, doveli su do iseljavanja „ranjivih" kontingenata stanovništva i njihovo useljavanje u bogatije, takozvane "obećane" zemlje svijeta.

Zaključna razmatranja

Rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su da je Bosna i Hercegovina doživjela demografski pad, koji se i dalje nastavlja. Depopulacija i starenje dominantno određuju tok razvoja njenog stanovništva, a oba procesa dodatno se dinamiziraju povećavanjem razlike između broja živorođenih i broja umrlih (u korist potonjih) iz godine u godinu, te nastavkom iseljavanja, pretežno, mladih. Uslijed takvih populacijskih tendencija, Bosna i Hercegovina se, prema relevantnim pokazateljima, rangira među demografski najkritičnije europske zemlje.

Procjene iz relevantnih izvora sugeriraju da se broj Hrvata do 2024. godine smanjio na između 450.000 i 480.000 osoba (Zovkić, 2019; Lučić, 2020). Iako nije proveden novi popis stanovništva, podaci o iseljavanju, smanjenju broja upisane djece u škole i broju krštenja upućuju na izražene depopulacijske procese.

Tablica 4. Procijenjeni broj Hrvata i katolika u BiH (1991–2024)

Godina	Broj Hrvata u BiH	Izvor
1991	760·852	Popis stanovništva 1991 (Zavod za statistiku SRBiH)
1996	oko 570·000	Procjene međunarodnih organizacija nakon rata
2001	oko 500·000	Nezvanične procjene, izvještaji Katoličke crkve
2013	544·780	Agencija za statistiku BiH (2016)
2018	oko 500·000	IDPI Mostar, nevladini izvori
2024	450·000 – 480·000	Zovkić (2019), Lučić (2020)

Iseljavanje hrvatskog stanovništva iz BiH nije ravnomjerno raspoređeno. Neke općine bilježe znatno veći pad broja Hrvata u usporedbi s drugima. Najveći pad od 1991.-2024. godine zabilježen je u sljedećim općinama:

1. Odžak – značajan pad broja Hrvata zbog ekonomske stagnacije i blizine granice s Hrvatskom.
2. Kiseljak – kontinuirano iseljavanje mladih obitelji prema Hrvatskoj i Zapadnoj Europi.
3. Usora – smanjenje broja učenika u osnovnim školama i rastuća emigracija u Njemačku i Austriju.
4. Travnik – iseljavanje iz okolnih hrvatskih sela, poput Nove Bile i Guče Gore.
5. Jajce – iako multietničko, Hrvati bilježe značajan pad broja, posebno među mlađom populacijom.
6. Bugojno – negativni demografski trendovi i slaba zastupljenost Hrvata u lokalnoj upravi.

Glavni uzroci iseljavanja Hrvata iz BiH mogu se podijeliti na: nekoliko ključnih faktora koje treba okarakterizirati kao prvenstveno ekonomske prirode radi visoke nezaposlenosti, niskih plaća, loših uvjeta rada i neizvjesnosti budućnosti u Bosni i Hercegovini. Politička nestabilnost i institucionalna neravnopravnost za Hrvate u Bosni i Hercegovini početa je već od dolaska visokog predstavnika u BiH Paddy Ashdowna i njegovih odluka u Domu naroda Bosne i Hercegovine. Slaba perspektiva za mlade ljude je treći faktor koji ne neisključiv jer u perspektivi današnjice nema jasnih planskih rješenje. Poticaji iz Hrvatske poput hrvatskog državljanstva, stipendija, mogućnosti zapošljavanja i integracije u Europskoj uniji su primamljiv apstrakt odlaska mladih ljudi.

Demografske posljedice iseljavanja za prostor Bosne i Hercegovine u uočljive prvenstveno po padu broja stanovnika i to većinom u hrvatskim krajevima poput Posavine i dijelova središnje Bosne. Starenje populacije neizbrisiva je kategorija biološkog srasta na stanovništvom, ali je problematična u svojoj preobuhvatnosti i vidljivosti. Pad nataliteta te zatvaranje škola i institucija u manjoj mjeri najvidljiviji je destruktivni pokazatelj opadanja broja stanovništva. Posljednja četvrta kategorija koja ima dugotrajne i dalekosežne posljedice jest gubitak radne snage i stručnjaka u mnogim poljima koja će vremenom predstavljati najveći problem i dovesti do potrebe zapošljavanja radnika iz zemalja "trećeg svijeta".

U uvjetima visokih troškova života u Bosni i Hercegovini, hipernezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, posebno osoba u dvadesetim i tridesetim godinama, proširenje obitelji bi u mnogim slučajevima pogoršalo njihov ionako nezavidan materijalni položaj. Problem nezaposlenosti, koji je među

mladima poprimio epidemiološke razmjere, osim što utječe na odluku o sklapanju braka i rađanju, snažan je repulzivni faktor koji će i u narednom periodu poticati iseljavanje iz države te se tako gubi ljudski kapital čime biva ugrožena perspektiva društvenog razvoja Bosne i Hercegovine.

Literatura:

Knjige i službene publikacije:

- Agencija za statistiku BiH. (2013). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013: Rezultati. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
- Agencija za statistiku BiH. (2016). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine: Rezultati popisa. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
- Biskupska konferencija BiH. (2023). Godišnje izvješće o kretanju broja katolika u BiH. Sarajevo: BK BiH.
- Centralna banka Bosne i Hercegovine (CBBiH). (2023). Tržište rada i zaposlenost: Statistički pregled. Sarajevo: CBBiH.
- Franjevačka provincija Bosne Srebrene. (2023). Godišnje izvješće o vjernicima i župama u BiH. Sarajevo: Franjevačka provincija.
- Horiuchi, S., & Preston, S. H. (1988) "Age-specific growth rates: The legacy of past population dynamics". Demography, 25(3), 429–440.
- Keyfitz, N. (1971) "On the momentum of population growth". Demography 8(1):71-80.
- Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. Političke analize, (31), rujan.
- Jurić, T. (2018). Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Gubimo li Hrvatsku? Zagreb: Školska knjiga.
- Komarica, F. (2017). Ostati svoj na svome. Banja Luka: Biskupski ordinarijat Banja Luka.
- Krešić, M. (2022). Iseljavanje Hrvata iz BiH – uzroci i posljedice. Hercegovina: znanstveni časopis za kulturu i povijest, (18), 55–77.
- Lučić, I. (2020). Nestanak naroda: demografija Hrvata u BiH. Zagreb: Matica hrvatska.
- Maalouf, A. (2002). U ime identiteta. Zagreb: Prometej.
- Marković, L. (2016). Europa na raskrižju. Čovjek postmoderne i njegovi problem. Sarajevo-Zagreb.

- Mesić, M. (2002). Međunarodne migracije: tokovi i teorije. Zagreb: Zavod za sociologiju.
- Murray, D. (2016). Čudna smrt Europe: Imigracija – Identitet – Islam. Zagreb.
- Nejašmić, I. (2005). Demografija: Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima (2. izd.). Zagreb: Školska knjiga.
- Pejanović, M. (2005). Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu. Sarajevo: Šahinpašić.
- Puljiz, V., Tica, J., & Vidović, D. (2014). Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za Hrvatsku migracijsku strukturu. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
- Puljić, Ž. (2018). Pastoralni izazovi Crkve u Hrvata u vremenu iseljavanja. Glas Koncila, 36(19), 3–5.
- Sesar, A. (2020). Teološko-pastoralni pristupi izazovima migracija u BiH. Mostar: Teološko-pastoralni institut.
- Statistički bilten stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine od 1996–2006. (2008). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku.
- Šterc, S. (2018). Velike migracije – sigurnosna prijetnja hrvatskom prostoru? Zagreb.
- Tocqueville, A. de. (2010). Democracy in America (Vol. I, E. Nolla, Ed.). Indianapolis: Liberty Fund, Inc.
- UNDP. (2023). Demografski izazovi i migracije u BiH: Analiza i preporuke. Sarajevo: UNDP BiH.
- Topić F. (2021) Bosna i Hercegovina naša domovina, Sarajevo-Zagreb.
- Volf, M. (1998). Isključenje i zagrljaj. Zagreb: STEPress.
- Vukšić, T. (2021). Crkva i identitet Hrvata u BiH. Sarajevo: Vrhbosanska nadbiskupija.
- Vukšić, T. (2022). Govori i poruke biskupa u vremenu krize. Sarajevo: Nadbiskupski ordinarijat.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate d.o.o.

Članci iz časopisa i internetski izvori:

- Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. Političke analize, (31), rujan. https://hrcak.srce.hr/191857
- Krešić, M. (2022). Iseljavanje Hrvata iz BiH – uzroci i posljedice. Hercegovina: znanstveni časopis za kulturu i povijest, (18), 55–77. https://hrcak.srce.hr/clanak/414783

- Puljić, Ž. (2018). Pastoralni izazovi Crkve u Hrvata u vremenu iseljavanja. Glas Koncila, 36(19), 3–5. https://www.glas-koncila.hr/pastoralni-izazovi-crkve-u-hrvata-u-vremenu-iseljavanja/
- UNDP. (2023). Demografski izazovi i migracije u BiH: Analiza i preporuke. Sarajevo: UNDP BiH. https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/library/demografski-izazovi.html

ANU BiH АНУ БиХ

DEMOGRAPHIC AND RELIGIOUS ASPECTS OF EMIGRATION OF CROATS FROM BIH FROM 2013-2024. YEAR

Abstract

The emigration of Croats from Bosnia and Herzegovina in the period from 2013 to 2024 represents one of the most serious social, demographic, and spiritual issues facing this national community. This process is not merely a statistical fact concerning population loss, but a complex phenomenon with multiple consequences for the Croatian presence in Bosnia and Herzegovina, as well as for the country as a whole. The demographic aspect is reflected in the sharp decline in the number of Croats, especially young and working-age individuals, leading to the depopulation of numerous settlements, an aging population, and a decrease in birth rates. According to estimates and available data, hundreds of thousands of Croats have left Bosnia and Herzegovina in search of better economic and social conditions, most often migrating to European Union countries, particularly Germany, Austria, and Ireland.

The causes of this trend are deeply rooted in the multilayered reality of Bosnia and Herzegovina, marked by post-war instability, an inefficient political system, a lack of equal rights among the constituent peoples, high levels of corruption, and limited opportunities for the professional and personal development of young people. The Church in Bosnia and Herzegovina is faced with the challenge of preserving communities that are losing many of their members. From a religious perspective, emigration becomes a space for reflection on the concepts of community, hope, ecclesial solidarity, and identity in the context of migration. In this context, the need to strengthen religious, cultural, and national identity is increasingly emphasized.

The aim of this paper is to explore and present demographic trends in declining birth rates and the emigration of Croats from Bosnia and Herzegovina during the stated period, as well as to analyze the causes and consequences of this process.

Keywords: emigration, Croats in Bosnia and Herzegovina, demography, Catholic Church, theological approach, diaspora, pastoral care, identity, migration, BiH 2013–2024

DOI: 10.5644/PI2025.219.07

DEMOGRAFSKE PROMJENE U IZRAZITO NERAZVIJENIM OPĆINAMA U BOSNI I HERCEGOVINI FORMIRANIM DEJTONSKIM MIROVNIM SPORAZUMOM

Mirko Pejanović[*], *Amer Osmić*[**]

Sažetak

Kontinuirane negativne demografske promjene u općinama formiranim Dejtonskim mirovnim sporazumom, predstavljaju značajan problem i izazov za socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine. Izrazito nerazvijene općine u Bosni i Hercegovini suočavaju se s konstantnim smanjenjem broja stanovnika, posebno radno sposobnog stanovništva, što značajno doprinosi nerazvijenosti i povećanju socijalnih, demografskih i ekonomskih problema. Predmet istraživanja ovog rada su demografske promjene, uključujući migracijske tokove, prirodni priraštaj i socioekonomski status stanovništva u 28 općina definiranih kao izrazito nerazvijene prema ekonomsko socijalnim pokazateljima, a koje su formirane kao rezultat administrativnih promjena nakon Dejtonskog sporazuma. Generalna hipoteza rada počiva na pretpostavci da su demografske promjene u izrazito nerazvijenim općinama uzrokovane kombinacijom faktora, uključujući ekonomske poteškoće, nedostatak infrastrukture i prilika za zapošljavanje, te lošu perspektivu za mlade generacije, rezultirale iseljavanjem i negativnim prirodnim priraštajem. Istraživanje je temeljeno na kvantitativnom pristupu uz elemente kvalitativnog istraživačkog pristupa analize demografskih podataka, uključujući statističke izvore poput popisa stanovništva i podataka Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine kao i zavoda za statistiku oba entiteta. Rezultati istraživanja pokazuju da izrazito nerazvijene opštine, formirane nakon Dejtonskog sporazuma, bilježe značajno smanjenje stanovništva. Ključni faktori koji utiču na negativan trend prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva dominantno se odnose na kontinuirano loše socio-ekonomske prilike u opštinama, uz nedostatak infrastrukture i slab razvoj lokalne privrede, što stvara začarani krug demografske i ekonomske stagnacije. Značajna demografska

[*] Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, mpejanovic@anubih.ba
[**] Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, amer.osmic@fpn.unsa.ba

kriza u izrazito nerazvijenim opštinama određuje njihovu budućnost kao nenaseljena područja, što naglašava potrebu za hitnim i dugoročnim pristupom u politici primarno ruralnog razvoja i jačanju lokalnih zajednica da bi područja koja su administrativno rekonstruirana, u cilju postizanja mira, imala priliku opstati u bliskoj budućnosti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, demografija, depopulacija, izrazito nerazvijene općine, prirodni priraštaj, migracije

Uvod

Lokalna samouprava podrazumijeva pravo i osposobljenost lokalnih vlasti da, u granicama zakona, regulišu i rukovode znatnim dijelom javnih poslova koji su od neposrednog životnog interesa za stanovništvo lokalnih zajednica (Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, 1985). „Čovjek kao individua zadovoljava potrebe za život i rad u svojoj lokalnoj zajednici. U sociološkom određenju ljudskih potreba, kao primarne potrebe u lokalnoj zajednici, javljaju se stanovanje i uređenje naselja, rad i privređivanje za ekonomsku egzistenciju, snabdijevanje vodom i energentima, odvođenje otpadnih voda, lokalni saobraćaj, komunalne djelatnosti, komunalna infrastruktura, uslužne djelatnosti, odgoj i obrazovanje djece, zdravstvena zaštita, kultura, fizička kultura, informisanje, zaštita čovjekove okoline i sigurnost života i imovine“ Pejanović, 2015: 29). Lokalna zajednica u statusu subjekta lokalne samouprave ima jasno određen prostorni obuhvat kao teritorijalni element samoupravnosti (Pejanović, 2015). Racionalna teritorijalna organizacija lokalne samouprave je važna pretpostavka uspješnog ostvarivanja društvene uloge lokalnih samouprava, kao i ukupnog ekonomskog i socijalnog razvoja lokalnih zajednica. Zasniva se na uvažavanju prirodno-geografskih, saobraćajnih, demografskih, ekonomskih, infrastrukturnih i drugih relevantnih kriterija prilikom uspostavljanja jedinica lokalne samouprave na prostoru jedne ili više povezanih lokalnih zajednica. Većina evropskih zemalja su u 60-im godinama XX stoljeća, u procesu reforme lokalne samouprave izvele i reformu teritorijalne organizacije. Reforma teritorijalne organizacije lokalne samouprave izvedena je na način da su ujedinjavanjem malih i ekonomski neodrživih lokalnih zajednica stvorene demografski, ekonomski i prostorno veće jedinice lokalne samouprave koje imaju kapacitete da se razvijaju i ostvaruju svoju društveno-političku ulogu.

Bosna i Hercegovina je u periodu socijalističkog razvoja imala više promjena teritorijalno-administrativnog uređenja. Posebno česte su bile promjene teritorijalnog uređenja lokalne samouprave. Zakonom o podjeli teritorije

Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1952. godine, Bosna i Hercegovina je bila administrativno podijeljena na 66 srezova, pet gradova i 418 opština, od kojih je 53 imalo status opština gradskog karaktera. Donošenjem Opšteg zakona o uređenju opština i srezova 1955. godine, opština je utemeljena kao osnovna samoupravna, društveno-ekonomska i politička zajednica u kojoj društvene poslove obavljaju neposredno sami građani. Time je počela faza izgradnje novog komunalnog sistema u kome opština nije samo politički, nego i socijalno-ekonomski subjekt i osnovna društveno-ekonomska zajednica. Prema ovom konceptu, srez je predstavljao političko-upravnu zajednicu više opština. Promjena statusa i društveno-političke uloge opštine zahtijevala je i promjenu opština u njihovoj teritorijalnoj, ekonomskoj i socijalnoj strukturi. Kako bi mogle ostvarivati svoju funkciju, opštine su se morale reorganizovati kao zaokružene teritorijalne i ekonomske cjeline. Zbog toga je došlo do značajnih promjena u teritorijalnoj organizaciji opština (Pejanović, 2015). U periodu od 1955. do 1960. godine provedena je nova teritorijalna reorganizacija opština i srezova u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je 1959. godine imala 134 opštine, a do 1961. godine broj opština je smanjen na 122. Srezovi su ukinuti 1967. godine. Do 1992. godine Bosna i Hercegovina je imala teritorijalnu organizaciju lokalne samouprave sa 109 opština. Grad Sarajevo je imao poseban društveno-politički status sa 10 opština u svom sastavu. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, opštine u Bosni i Hercegovini su imale u prosjeku 45.000 stanovnika (Pejanović, 2015). Na osnovu navedene teritorijalne organizacije opštine u Bosni i Hercegovini su dominantno imale pozitivne demografske, ekonomske i druge pretpostavke za uspješan ekonomsko-socijalni razvoj. Reforme teritorijalne organizacije lokalne samouprave u vremenu socijalističkog razvoja su bile rezultat evolutivnog i prirodnog razvoja lokalne zajednice. Zasnivale su se na racionalnim kriterijima i bile su odraz društveno-ekonomskih promjena i potreba stvaranja boljih institucionalnih uslova lokalnog ekonomskog i socijalnog razvoja.

Općim okvirnim sporazumom za mir, u Bosni i Hercegovini iz 1995. godine uspostavljeno je novo administrativno-teritorijalno uređenje Bosne i Hercegovine. Dejtonskim mirom definirano je da su lokalne samouprave u nadležnosti entiteta, a entitetskim zakonima o teritorijalnoj organizaciji su uređeni sistemi lokalne samouprave u entitetima Federaciji BiH (FBiH) i Republici Srpskoj (RS). Formiranje novih opština u Bosni i Hercegovini je u najširem smislu rezultat procesa etničke teritorijalizacije prostora Bosne i Hercegovine tokom rata (1992–1995). Mnoge novoformirane opštine nisu imale demografske, ekonomske, saobraćajne i druge pretpostavke za

samostalno funkcionisanje i samoodrživ razvoj. Međuetničkom linijom razgraničenja podijeljeno je 28 prijeratnih opština. Na dijelovima "starih" opština (koji su pripali Federaciji Bosne i Hercegovine ili Republici Srpskoj) u postratnom periodu su formirane nove opštine. Opštine koje su nastale novom teritorijalnom organizacijom, a koje jasno nisu imale demografske, ekonomske ni socijalne predispozicije za održiv razvoj, predstavljaju fokus ovog članka.

Tabela 1. Opštine formirane u postratnom periodu na dijelovima „starih" opština

Administrativno-teritorijalno uređenje prije 1995. godine	Administrativno-teritorijalno uređenje poslije 1995. godine
Bosanska Krupa	Krupa na Uni (RS)
Bosanski Petrovac	Petrovac (RS)
Drvar	Istočni Drvar (RS)
Ključ	Ribnik (RS)
Kupres	Kupres (RS)
Sanski Most	Oštra Luka (RS)
Doboj	Doboj Jug; Doboj Istok (FBiH)
Bosanski Šamac	Domaljevac – Šamac (FBiH)
Maglaj/Gračanica/Lukavac	Petrovo (RS)
Gradačac	Pelagićevo (RS)
Orašje	Donji Žabar (RS)
Odžak	Vukosavlje (RS)
Jajce	Jezero (RS)
Kneževo	Dobretići (FBiH)
Stari Grad (Sarajevo)	Istočni Stari Grad (RS)
Novo Sarajevo	Istočno Novo Sarajevo (RS)
Ilidža (Sarajevo)	Istočna Ilidža (RS)
Trnovo	Trnovo (FBiH)
Lopare	Čelić (FBiH)
Kalesija	Osmaci (RS)
Zvornik	Sapna (FBiH)
Ugljevik	Teočak (FBiH)
Foča	Foča – Ustikolina (FBiH)
Goražde	Novo Goražde (RS)
Pale	Pale – Prača (FBiH)
Mostar	Istočni Mostar (RS)
Stolac	Berkovići (RS)
Trebinje	Ravno (FBiH)

Kao što se može uočiti iz Tabele 1, nove općine koje su nastale teritorijalnom prekompozicijom 1995. godine — njih 18 — pripale su entitetu RS, dok je

deset (10) opština s novom administracijom pripalo entitetu FBiH. Analizom dostupnih naučnih izvora možemo konstatirati da do sada nisu provedena značajna i obuhvatna interdisciplinarna istraživanja uspostavljenog modela teritorijalne organizacije lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini kao i njeni efekti na održivost u ekonomskom, demografskom i socijalnom segmentu. Stoga je glavni cilj ovog rada naučna spoznaja o demografskom stanju i perspektivama razvoja novoformiranih opština.

Metodologija

Predmet istraživanja u ovom radu su opštine koje su formirane nakon uspostavljanja međuentitetske linije razgraničenja i njihov razvoj u postdejtonskom periodu. Ključne dimenzije rada ogledat će se u analizi demografskih karakteristika u novonastalim opštinama kao i demografska kretanja na koja značajan uticaj imaju političke, ekonomske i socijalne karakteristike kao i predispozicije za održivi razvoj. Metodologija koja je korištena u spoznajnom procesu obuhvata kvalitativno-kvantitativni pristup primjenom analize sadržaja i statističkog metoda čime je moguće doći do zaključaka koji će valorizirati opravdanost i održivost postojeće teritorijalne organizacije u novonastalim opštinama uz međuentitetsku liniju razgraničenja. Fokus rada orijentiran je prema demografskim karakteristikama koje pokazuju jasan trend negativnih ekonomskih, socijalnih i političkih prilika u većini novonastalih opština. Projekcije stanovništva će nam pomoći da uočimo moguće trendove razvoja društvenog života u ovim opštinama u narednom periodu, odnosno procjena će se izvršiti pomoću ***aritmetičkog modela projekcije***, koji podrazumijeva *linearnu ekstrapolaciju na temelju dostupnih trendova*, uz prirodni priraštaj i migracijskih kretanja koji će biti uzeta u obzir. Osnovna formula koja će biti primijenjena za procjenu kretanja stanovništva je:

$$P_{t+n} = P_t + (B - D) + (I - E)$$

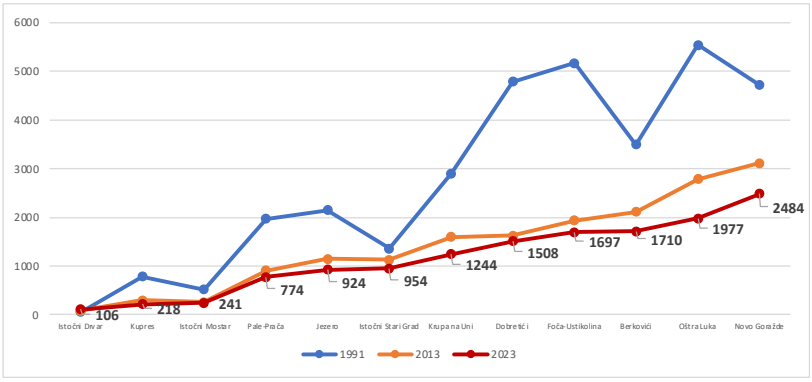
Projekcija konstruisana u ovom radu koristila je metod komponenata rasta (Weeks, 2020) koja uključuje analizu prirodnog priraštaja na godišnjem nivou kao i raspoložive podatke o emigraciji i imigraciji u promatranim opštinama. Podaci korišteni za izračun najčešće su se oslanjali na dostupne publikacije Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, kao i entitetskih zavoda za statistiku. Nadalje, opštine koje su analizirane podijeljene su

na osnovu geografskih karakteristika i indeksa razvijenosti. Od 28 opština koje su nastale njih 20 ili 71,41% spada u grupu izrazito nerazvijenih ili nerazvijenih opština. Pripadnost određenoj grupi analiziranih opština preuzeta je od entitetskih statističkih zavoda i proračuna indeksa razvijenosti. Shodno navedenom osnovna pretpostavka od koje počinje ova analiza zasniva se na tvrdnji: da su demografske promjene u (izrazito) nerazvijenim općinama uzrokovane kombinacijom faktora, uključujući ekonomske poteškoće, nedostatak infrastrukture i prilika za zapošljavanje, te lošu perspektivu za mlade generacije, rezultirale iseljavanjem i negativnim prirodnim priraštajem.

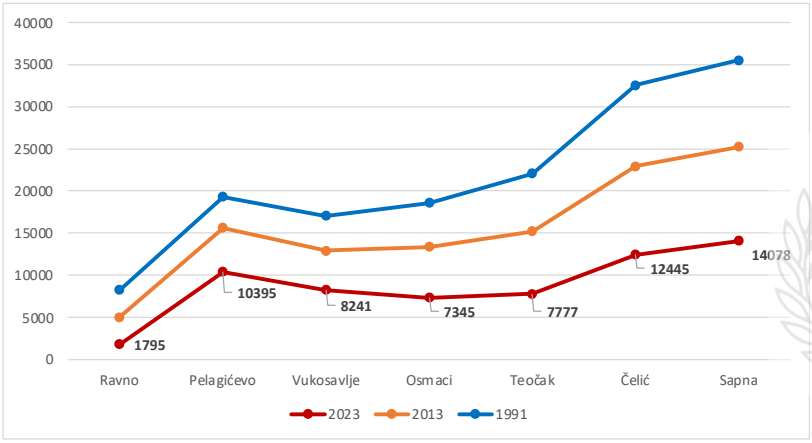
Razrada

Kao što je već pomenuto, formiranje novih općina u Bosni i Hercegovini u najširem smislu predstavlja rezultat procesa etničke teritorijalizacije prostora Bosne i Hercegovine tokom rata (1992–1995). Većina novoformiranih opština nisu imale niti danas imaju demografske, ekonomske, infrastrukturne i druge pretpostavke za samostalno funkcionisanje i samoodrživ razvoj. U skladu sa navedenim od 28 opština koje su nastale potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (10 u FBiH i 18 u RS), sedam od deset opština u FBiH (70%) spada u grupu izrazito nerazvijenih opština, dok je u RS 12 od 18 opština (66,6%) izrazito nerazvijeno. Od ukupno 28 opština koje su nastale nakon rata 19 do 28 (67,9%) je izrazito nerazvijeno, četiri su nerazvijene opštine (14,3%) i pet (17,8%) razvijene ili izrazito razvijene opštine (Federalna agencija za statistiku, Republički zavod za statistiku RS, 2023). Većina opština je kontinuirano od 2013. godine na začelju ljestvice razvoja jedinica lokalne samouprave (JLS) u Bosni i Hercegovini. Svih 20 analiziranih općina u 2023. godini ocijenjeno je kao općine s izrazito niskim stepenom razvoja, odnosno kao izrazito nerazvijene općine. U Federaciji Bosne i Hercegovine izrada indeksa razvijenosti bazira se na praćenju pet indikatora i to: prihodi od poreza na dohodak po stanovniku; stepen zaposlenosti; kretanje stanovništva; udio starog stanovništva u ukupnom stanovništvu; stepen obrazovanja radne snage (Federalni zavod programiranje razvoja, 2024). Dok su u entitetu RS kriterijumi za ocjenu stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave determinirani na način da prate: ostvareni ukupni prihodi registrovanih privrednih subjekata u prethodnoj godini na nivou jedinice lokalne samouprave po stanovniku, ostvareni budžetski prihodi (poreski i neporeski) u prethodnoj godini na nivou jedinice lokalne samouprave po stanovniku, stopa nezaposlenosti – procentualno učešće nezaposlenih lica u ukupnoj

radnoj snazi na nivou jedinice lokalne samouprave, gustinu naseljenosti, ukupan broj registrovanih vozila na području jedinice lokalne samouprave u odnosu na ukupan broj registrovanih vozila u Republici Srpskoj, broj učenika koji pohađaju osnovnu školu u odnosu na broj stanovnika na nivou jedinice lokalne samouprave, opšta stopa prirodnog priraštaja na nivou jedinice lokalne samouprave (razlika između stope nataliteta i stope mortaliteta), broj poslovnih subjekata na nivou jedinice lokalne samouprave u odnosu na ukupan broj poslovnih subjekata u Republici Srpskoj, vrijednost izvršenih radova prema vrsti građevinskih objekata i stambena izgradnja na nivou jedinice lokalne samouprave u odnosu na ukupnu vrijednost u Republici Srpskoj (Narodna skupština RS, 2023). U grupu izrazito nerazvijene opštine (2023.) nastale nakon 1995. godine spadaju Krupa na Uni, Istočni Drvar, Kupres, Oštra Luka, Pelagićevo, Vukosavlje, Jezero, Istočni Stari Grad, Osmaci, Novo Goražde, Istočni Mostar, Berkovići, Ravno, Pale-Prača, Foča-Ustikolina, Teočak, Sapna, Čelić i Dobretići i Domaljevac Šamac. Shodno navedenom, cilj analize jeste prikazati kretanje stanovništva u prethodnih deset godina. Kao bazna godina korišteni su podaci popisa stanovništva iz 2013. godine, kao i raspoloživi podaci o kretanju stanovništva za 2023. godinu koje su objavili Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine i entitetski zavodi za statistiku. Jedan od značajnih pokazatelja koji ukazuje na stepen razvijenosti određenog područja jeste broj stanovnika, jer direktno reflektuje njegov demografski, ekonomski i infrastrukturni kapacitet. Veća koncentracija stanovništva na određenom području često je povezana sa boljom dostupnošću javnih usluga, razvijenijom infrastrukturom, većim brojem obrazovnih i zdravstvenih ustanova, kao i većim mogućnostima zapošljavanja. Istovremeno, broj stanovnika može poslužiti kao indikator privlačnosti (*pull factor*) regije i/ili područja u pogledu životnog standarda i kvaliteta života. U kontekstu regionalnog razvoja, kontinuirani pad broja stanovnika ukazuje na prisutnost strukturalnih izazova ili potisnih faktora (*push factor*) kao što su nezaposlenost, nedostatak investicija i ograničeni pristup obrazovanju ili zdravstvenoj zaštiti, što otežava dugoročnu održivost lokalne zajednice i/ili područja.

Slika 1. Promjena broja stanovnika u izrazito nerazvijenim opštinama 1991, 2013 i 2023. (do 3000 stanovnika)

Slika 2. Promjena broja stanovnika u izrazito nerazvijenim opštinama 1991, 2013. i 2023. (više od 3000 stanovnika)
Izvor: Agencija za statistiku BiH, 1991–2023.

Prostim statističkim pregledom možemo uočiti da se broj stanovnika u posmatranim izrazito nerazvijenim opštinama značajno smanjio, odnosno od 95.536 u 1991. godini do 56.896 u 2023. godini što je za 40% manje za period od 32 godine. Uzmemo li desetogodišnji ciklus demografske regresije izrazito nerazvijenih opština u Bosni i Hercegovini uočavamo da je na ovom prostoru prema Popisu stanovništva iz 2013. godine živjelo 65.271 što je u odnosu na podatke iz 2023. godine za 12,8% manje. Uzimajući u obzir prosječne vrijednosti iz dostupnih popisnih podataka, može se zaključiti da je broj stanovnika u izrazito nerazvijenim opštinama doživio znatno smanjenje. U poređenju sa popisom iz 1991. godine, prosječan broj stanovnika izrazito nerazvijenih opština nastalih nakon 1995. godine smanjen je za približno

50%, dok je u odnosu na podatke iz 2013. godine taj pad iznosio oko 20%. Ovi podaci ukazuju na dugoročni negativni demografski trend, čiji su uzroci višestruki – od ratnih prisilnih migracija do tranzicijskih ekonomskih teškoća i kontinuiranog negativnog prirodnog priraštaja i pojačane vanjske i unutarnje migracije stanovništva. Situacija nije značajnije bolja ni kada je riječ o nerazvijenim opštinama, koje također bilježe značajnu demografsku regresiju. U kategoriju nerazvijenih opština prema raspoloživim podacima iz 2023. godine spadaju Petrovac, Ribnik, Petrovo i Donji Žabar. Ove opštine karakterizira niži nivo socioekonomskih pokazatelja u odnosu na prosjek ali uz određene razvojne kapacitete koji omogućavaju stabilizaciju osnovnih javnih funkcija i djelimičan privredni rast. Sve četiri opštine imaju izražene trendove depopulacije, starenja stanovništva i negativni prirodni priraštaj, one su, također, većinom ruralnog karaktera, sa ograničenim privrednim aktivnostima i nedovoljno razvijenom infrastrukturom, što značajno otežava zadržavanje mladih i privlačenje novih investicija.

Analiziramo li prirodni priraštaj u izrazito nerazvijenim opštinama u Bosni i Hercegovini nastalim teritorijalnom prekompozicijom 1995. godine uočavamo da isti prati broj stanovnika i bilježi kontinuirano negativan trend.

Tabela 2. Prirodni priraštaj u analiziranim opštinama (2013-207)

	2023		2019		2017		2013		2007	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
Domaljevac - Šamac	8	33	7	44	13	48	16	43	19	29
Dobretići	3	8	2	13			3	17	2	17
Čelić	36	83	50	121	56	78	72	106	87	83
Sapna	42	67	60	82	58	86	91	69	114	70
Teočak	35	36	47	57	33	54	54	56	67	61
Foča-Ustikolina	8	23	11	29	36	19	6	15	7	14
Pale-Prača	3	15	5	8	16	5	6	2	4	10
Ravno	1	0	0	0	2	5	0	2		
Berkovići	5	32	8	35	12	35	20	37	19	28
Istočni Drvar	1	1	0	0	0	0	0	1	1	3
Istočni Mostar	1	1	0	0	1	2	0	1	0	4
Istočni Stari Grad	10	23	10	22	8	31	5	27	12	35
Jezero	10	11	5	12	9	15	8	15	10	13
Krupa na Uni	10	30	3	36	7	41	7	27	16	30
Kupres	1	4	0	5	0	2	3	6	0	12

ANU BiH АНУ БиХ

Novo Goražde	11	17	3	24	7	29	7	21	15	14
Osmaci	27	44	20	42	17	48	26	34	34	45
Oštra Luka	25	62	10	59	17	56	22	58	32	52
Pelagićevo	7	64	5	80	3	64	1	55	2	68
Vukosavlje	21	43	26	58	30	53	41	47	25	43

Komparativna analiza vitalnih statistika izrazito nerazvijenih opština u Bosni i Hercegovini tokom perioda 2007–2023. godine ukazuje na izražen i kontinuiran pad nataliteta, uz istovremeno zadržavanje stabilno visokog mortaliteta. Naime, prema raspoloživim podacima, u 2007. godini u tim opštinama rođeno je ukupno 466 djece, dok je broj umrlih iznosio 631, što već tada ukazuje na negativan prirodni priraštaj (-165). Pet godina kasnije, 2013. godine, broj živorođenih opada na 388, dok broj preminulih ostaje gotovo nepromijenjen (639), potvrđujući progresivno pogoršanje demografskih prilika (-251). Najnoviji podaci iz 2023. godine dodatno produbljuju ovu sliku – broj rođenih smanjuje se na 265, dok broj umrlih iznosi 597, čime se prirodni priraštaj (-332) dodatno pogoršava i potvrđuje dugoročan negativan trend. Analizirani podaci ukazuju na nekoliko važnih trendova. Prvo, izrazito nerazvijene opštine suočavaju se sa alarmantnim demografskim slabljenjem koje prijeti dugoročnoj održivosti ovih lokalnih zajednica, jer se ne ostvaruje ni minimalna reprodukcija stanovništva. Drugo, stabilno visok broj umrlih, u kombinaciji sa padom broja rođenih, implicira ubrzano starenje populacije i smanjenje radno i rodno sposobnog stanovništva. Treće, evidentna je potreba za hitnim i sveobuhvatnim demografskim, socijalnim i ekonomskim mjerama koje bi mogle uticati na depopulaciju i stimulisati revitalizaciju ovih prostora, uključujući politike poticaja, unapređenje javnih usluga, te eventualno preispitivanje administrativnog uređenja opština i pripajanje ovih opština razvijenijim u istom geografskom području vodeći računa o održivosti.

Uzimajući u obzir izražen pad nataliteta i kontinuirani negativni prirodni priraštaj kao i pretpostavljeni izrazito negativni migracioni saldo, analogna posljedica takvih demografskih kretanja ogleda se i u sve manjem broju djece upisane u osnovne škole. Obrazovni sistem u tim zajednicama zapravo direktno reflektira demografske promjene, te predstavlja relevantan pokazatelj dugoročnih posljedica depopulacije. Stoga je analiza kretanja broja upisanih učenika u osnovnim školama važan segment razumijevanja mogućnosti društvene i razvojne kapacitiranosti ovih područja.

Tabela 3. Broj upisane djece u osnovne škole u izrazito nerazvijenim opštinama

	2023	2013	2007
Berkovići	142	244	211
Istočni Drvar	0	0	0
Istočni Mostar	0	0	0
Istočni Stari Grad	11	21	28
Jezero	86	111	154
Krupa na Uni	64	118	130
Kupres	10	15	15
Čelić	657	959	1226
Sapna	552	888	1493
Teočak	336	650	871
Osmaci	181	285	372
Oštra Luka	151	334	400
Pelagićevo	196	338	431
Vukosavlje	236	326	376
Dobretići	9	16	
Foča-Ustikolina	117	138	186
Pale-Prača	48	84	120
Ravno	18	10	15

Izvor: Federacija u brojkama 2007-2023.; Republički zavod za statistiku RS, 2007-2023.

Broj djece koja pohađaju osnovnu školu u promatranim izrazito nerazvijenim opštinama u Bosni i Hercegovini smanjen je u periodu od 2007. godine do 2023. godine za 53,3%. Naime u 2007. godini broj učenika u osnovnim školama bio je 6.028 a u 2023. godini taj broj je smanjen za 3.214 djece, odnosno u školsku 2023/24. godinu na prostoru 18 promatranih izrazito nerazvijenih opština upisano je 2.814 djece. Na temelju prezentiranih opservacija može se izvesti niz relevantnih zaključaka koji ukazuju na ozbiljnost demografskih izazova u izrazito nerazvijenim općinama Bosne i Hercegovine. Smanjenje broja djece u osnovnim školama za 53,3% u periodu od 2007. do 2023. godine predstavlja ne samo kvantitativni pokazatelj depopulacije, već i signal dubinskih strukturnih promjena koje zahvataju izrazito nerazvijene lokalne zajednice. U periodu od 16 godina, broj učenika u osnovnim školama smanjen je sa 6.028 na 2.814, što predstavlja pad od cca. 53%. Posmatramo li ovu promjenu kroz prosječan broj učenika po odjeljenju (18 učenika), može

se zaključiti da je u tom razdoblju došlo do gašenja približno 175 školskih odjeljenja, što dodatno ukazuje na ozbiljnu demografsku regresiju i izazove u održavanju obrazovne infrastrukture u ovim zajednicama. Prezentirani podaci reflektuju ozbiljne posljedice negativnog prirodnog priraštaja, pojačanog migracijskim odljevom mladih porodica i gubitkom reproduktivnog stanovništva. Ovi podaci impliciraju sve veću potrebu za racionalizacijom obrazovne infrastrukture, ali i intervencijama u domenu regionalnog razvoja i demografske politike kako bi se spriječila potpuna degradacija lokalnih zajednica i osigurali minimalni uslovi za obrazovni kontinuitet i društvenu održivost.

Tabela 4. Procjena broja stanovnika u promatranim izrazito nerazvijenim opštinama u Bosni i Hercegovini u odnosu na 2013. godinu

	2013 Popis stanovništva	2033 Procjena	2013–2033· Razlika
Krupa na Uni	1597	739	-53,7
Oštra Luka	2786	1045	-62,5
Istočni Drvar	79	61	-22,8
Jezero	1144	623	-45,5
Vukosavlje	4667	3426	-26,6
Kupres	300	168	-44,0
Pelagićevo	5220	2473	-52,6
Osmaci	6016	4187	-30,4
Istočni Stari Grad	1131	724	-35,9
Novo Goražde	3117	1972	-36,7
Istočni Mostar	257	213	-17,1
Berkovići	2114	1164	-44,9
Domaljevac-Šamac	4771	3578	-25,1
Dobretići	1629	1162	-28,7
Čelić	10502	7139	-32,1
Sapna	11178	7936	-29,1
Teočak	7309	5219	-28,6
Foča	1933	1343	-30,5
Pale-Prača	904	521	-42,4
Ravno	3219	2854	-11,4

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014.

Ukoliko se postojeći trendovi demografske regresije nastave istim ili ubrzanim tempom, projekcije ukazuju na daljnje i značajno smanjenje broja stanovnika u izrazito nerazvijenim opštinama Bosne i Hercegovine.

Primjenom aritmetičkog modela linearne ekstrapolacije, može se zaključiti da će se broj stanovnika, u odnosu na Popis stanovništva iz 2013. godine, do naredne dekade (2033. godina) u prosjeku smanjiti za dodatnih 31,3%, dok će broj učenika u osnovnim školama opasti za oko 37%. Ovi pokazatelji impliciraju ne samo nastavak negativnih prirodnih i migracijskih trendova, već i jasne posljedice po održivost lokalnih zajednica, obrazovnog sistema i tržišta rada. Demografska regresija u ovim sredinama direktno ugrožava funkcionalnost lokalne samouprave, ekonomsku i društvenu stabilnost.

Umjesto zaključka

Opštine koje su nastale duž linije međuentitetskog razgraničenja na osnovu Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini predstavljaju primjer teritorijalne fragmentacije koja je proizašla iz političkog kompromisa, a ne iz tradicije teritorijalne organizacije jedinica lokalne samouprave Bosne i Hercegovine. Kao što je u radu detaljno prikazano, osnivanje ovih jedinica lokalne samouprave nije bilo zasnovano na relevantnim ekonomskim, demografskim niti društvenim kriterijima, što je proizvelo izrazito negativne posljedice po njihovu funkcionalnost, održivost i razvojne kapacitete. Dostupni statistički podaci ukazuju na to da se približno 70% novoformiranih opština suočava s ozbiljnim deficitima u pogledu ljudskih, ekonomskih i institucionalnih resursa, te stapaju u izrazito nerazvijene i nerazvijene opštine. Osnovne funkcije lokalne samouprave u ovim sredinama teško se mogu izvršavati s obzirom na ograničene kapacitete, nerazvijenu infrastrukturu i manjak finansijskih sredstava. Generalna hipoteza rada – da su demografske promjene u izrazito nerazvijenim općinama uzrokovane kombinacijom faktora, uključujući ekonomske poteškoće, nerazvijenost, nedostatak infrastrukture i prilika za zapošljavanje, te lošu perspektivu za mlade generacije, što je rezultiralo iseljavanjem i negativnim prirodnim priraštajem – potvrđena je kroz analizu konkretnih pokazatelja. Tokom posljednjih šesnaest godina, ove opštine bilježe značajan pad broja stanovnika, ali i **nenadoknadiv gubitak dječje populacije**, što usložnjava ionako kompleksnu sliku lokalnog razvoja izrazito nerazvijenih opština. Posebno zabrinjavajući aspekt jeste trajna disfunkcionalnost lokalnih zajednica koje su, uslijed gubitka mladog i radno sposobnog stanovništva, izgubile kapacitet za reprodukciju osnovnih društvenih, ekonomskih i kulturnih procesa. Zabilježeni pad prirodnog priraštaja i mehaničkog kretanja, uz izraženo starenje populacije, **ukazuje da se demografska kriza u ovim područjima sve više transformiše u**

egzistencijalnu prijetnju opstanku samih zajednica. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da se bez intervencije šire društvene zajednice, mnoge od ovih opština suočavaju sa potpunim depopulacijskim kolapsom. Upravo iz navedenih razloga postaje imperativ razmotriti sveobuhvatnu reformu lokalne samouprave, koja bi se vodila principima funkcionalnosti, racionalnosti i dugoročne održivosti. Potrebna je cjelovita reforma teritorijalne organizacije opština formiranih uz entitetske linije, uz aktivno uključivanje svih relevantnih aktera: od državnih i entitetskih institucija, preko akademske zajednice, do predstavnika lokalnog stanovništva i civilnog društva. Kriteriji za eventualnu racionalizaciju lokalnih jedinica trebali bi se temeljiti na jasno definiranim funkcionalnim, demografskim i ekonomskim parametrima, s ciljem uspostavljanja efikasnog modela lokalnog, ekonomskog i infrastrukturnog razvoja koji neće biti talac postkonfliktnog političkog kompromisa, već sredstvo unapređenja kvaliteta života građana. Zanemarivanje demografskih i ekonomskih realnosti u formiranju ovih opština dovelo je do raskoraka između administrativne strukture i društvene stvarnosti. Ako se takvo stanje ne adresira kroz sistemsku reformu, lokalne zajednice mogle bi se transformisati u trajne demografske pustinje, čime bi se dodatno produbile regionalne nejednakosti i otežao proces integracije i razvoja Bosne i Hercegovine u cjelini. U tom kontekstu, promjena paradigme razvoja izrazito nerazvijenih opština mora uključivati ne samo demografsku revitalizaciju, već i sistemsku rekonstrukciju lokalnih ekonomija, infrastrukturno jačanje i zadržavanje mladih kroz strateške politike zapošljavanja, obrazovanja i društvene inkluzije. Time bi se otvorio prostor za održivu perspektivu ovih sredina, koja bi omogućila ne samo njihov opstanak, već i dugoročni doprinos ukupnom društvenom razvoju Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2008). Demografija 2007. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH. Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2008/DEM_00_2007_TB_1_BS.pdf
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2014). Demografija 2013. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH. Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2014/DEM_00_2013_TB_1_BS.pdf
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2024). Demografija 2023. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH. Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2024/DEM_00_2023_TB_1_BS.pdf

- Federalni zavod za programiranje razvoja. (2024). *Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2023*. Sarajevo: Federalni zavod za programiranje razvoja. Dostupno na: https://fzzpr.gov.ba/files/Socioekonomski%20pokazatelji%20po%20op%C4%87inama/Socioekonomski%20pokazatelji%202023_web.pdf
- Federalni zavod za statistiku. (2008). Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. Dostupno na: https://fzs.ba/index.php/publikacije/statisticki-godisnjaciljetopisi/
- Federalni zavod za statistiku. (2014). Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. Dostupno na: https://fzs.ba/index.php/2016/09/07/federacija-bih-u-brojkama/
- Federalni zavod za statistiku. (2024). Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. Dostupno na: https://fzs.ba/index.php/2016/09/07/federacija-bih-u-brojkama/
- Narodna skupština RS. (2023). Odluku o kriterijumima za ocjenu stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Republici Srpskoj. Dostupno na: https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/odluke/odluka-o-kriterijumima-za-ocjenu-stepena-razvijenosti-jedinica-lokalne-samouprave-u-republici-srpskoj-0
- Pejanović, M. (2015). Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću. *Pregled: časopis Za društvena Pitanja/Periodical for Social Issues*. 3(3). str. 27–70. Dostupno na: https://www.pregled.unsa.ba/index.php/pregled/article/view/353.
- Republički zavod za statistiku. (2014). Statistički godišnjak Republike Srpske 2014. Banja Luka: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/1331/?left_mi=None&add=None
- Republički zavod za statistiku. (2024). Statistički godišnjak Republike Srpske 2024. Banja Luka: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/6813/?left_mi=287&add=287
- Vijeće Evrope. (1985). *Evropska povelja o lokalnoj samoupravi*. Strasbourg: Vijeće Evrope.
- Weeks, J. R. (2020). *Population: An Introduction to Concepts and Issues*. 13 izd. Belmont: Thomson/Wadsworth.

ANU BiH

Posebna izdanja ANUBiH-a, CCXIX, 21, 139–154.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN EXTREMELY UNDERDEVELOPED MUNICIPALITIES FORMED BY THE DAYTON PEACE AGREEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Ongoing negative demographic trends, particularly in municipalities established through the Dayton Peace Agreement, represent a significant challenge to the socio-economic development of Bosnia and Herzegovina. The most underdeveloped municipalities in the country are facing continuous population decline, especially among the working-age population, which substantially contributes to underdevelopment and exacerbates existing social, demographic, and economic problems. This paper focuses on demographic changes including migration flows, natural population growth, and the socio-economic status of the population in 28 municipalities classified as extremely underdeveloped according to socio-economic indicators and created as a result of administrative restructuring following the Dayton Agreement. The central hypothesis of this research posits that demographic changes in these municipalities are driven by a combination of factors, including economic hardship, lack of infrastructure and employment opportunities, and bleak prospects for younger generations. These conditions have resulted in high rates of out-migration and persistent natural population decline. The paper is grounded in a quantitative methodological approach, complemented by qualitative elements, and is based on demographic data analysis sourced from population censuses and official statistics provided by the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, as well as the statistical offices of both entities. Findings reveal a pronounced population decrease in the municipalities formed after the Dayton Agreement. The key drivers of this negative trend in both natural and mechanical population movement are predominantly related to persistently poor socio-economic conditions, insufficient infrastructure, and weak local economic development. These dynamics create a vicious cycle of demographic and economic stagnation. The ongoing demographic crisis in these severely underdeveloped municipalities threatens to render them uninhabited in the near future, highlighting the urgent need for a long-term, targeted policy approach aimed at rural development and the strengthening of local communities. Such an approach is essential if these administratively reconstructed areas originally shaped to support peacebuilding are to remain viable and sustainable.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, demography, depopulation, severely underdeveloped municipalities, natural population growth, migration.